

**ЖУРНАЛ 2004-ЖЫЛЫ
НЕГИЗДЕЛГЕН**

**ЖУРНАЛ ОСНОВАН
В 2004 ГОДУ**

**ISSN 1694-8106
Индекс 77366
EDN: QTAUKV**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫНЫН
КАБАРЛАРЫ**

**ИЗВЕСТИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ**

№ 2 (66)

Бишкек – 2025

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Жылына 3 саны басылып чыгарылат

Негиздөөчүсү: Кыргыз билим берүү академиясы

Башкы редактору

Мамытов А.М. – педагогика илимдеринин доктору, профессор, КББАнын академиги

Башкы редактордун орун басары

Дюшеева Н.К. – педагогика илимдеринин доктору, профессор

Жооптуу катчы

Дербишова Н.А.

Редакторлор: Карамолдоева С.К., Дуйшо кызы М.

Редколлегия мүчөлөрү:

Байгазиев С.О.

Добаев К.Д.

Рысбаев С.К.

Син Е.Е.

Асипова Н.А.

Калдыбаев С.К.

Муратов А.Ж.

Мааткеримов Н.О.

Мамбетакунов У.Э.

Токтомамбетов А.Д.

Иманкулов М.К.

Ниязова А.М.

Коңурбаев Т.А.

филология илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын академиги

КББАнын мүчө-корреспонденти

педагогика илимдеринин доктору, профессор

КББАнын мүчө-корреспонденти

педагогика илимдеринин доктору, профессор

педагогика илимдеринин доктору, профессор

педагогика илимдеринин доктору, профессор

педагогика илимдеринин доктору, профессор

педагогика илимдеринин доктору, профессор

педагогика илимдеринин доктору, профессор

педагогика илимдеринин кандидаты

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

педагогика илимдеринин кандидаты

психология илимдеринин кандидаты

Редакциянын дареги: Бишкек ш., Эркиндик гүлбагы, 25

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

КЫРГЫЗСКАЯ АКАДЕМИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Периодичность: 3 выпуска в год

Учредитель: Кыргызская академия образования

Главный редактор

Мамытов А.М. – доктор педагогических наук, профессор, академик КАО

Заместитель главного редактора

Дюшеева Н.К. – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный секретарь

Дербишова Н.А.

Редакторы: Карамолдоева С.К., Дуйшо кызы М.

Редколлегия:

Байгазиев С.О.	доктор филологических наук, профессор, академик КАО
Добаев К.Д.	член-корреспондент КАО
Рысбаев С.К.	доктор педагогических наук, профессор член-корреспондент КАО
Син Е.Е.	доктор педагогических наук, профессор
Асипова Н.А.	доктор педагогических наук, профессор
Калдыбаев С.К.	доктор педагогических наук, профессор
Муратов А.Ж.	доктор педагогических наук, профессор
Мааткеримов Н.О.	доктор педагогических наук, профессор
Мамбетакунов У.Э.	доктор педагогических наук, профессор
Токтомамбетов А.Д.	кандидат педагогических наук
Иманкулов М.К.	кандидат педагогических наук, доцент
Ниязова А.М.	кандидат педагогических наук
Конурбаев Т.А.	кандидат психологических наук

Адрес редакции: г. Бишкек, бульвар Эркиндик, 25

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ

EDUCATION AND INNOVATION

*Абдулдаев Дамир Азизович,
кандидат педагогических наук, доцент,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: Adamir_abduldaev@mail.ru*

ДОШКОЛЬНОЕ И ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ЭСТОНИИ

*Абдулдаев Дамир Азизович,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: Adamir_abduldaev@mail.ru*

ЭСТОНИЯДАГЫ МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАНА МЕКТЕПТЕГИ БИЛИМ БЕРҮҮ

*Abduldaev Damir Azizovich,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek,
E-mail: Adamir_abduldaev@mail.ru*

PRESCHOOL AND SCHOOL EDUCATION IN ESTONIA

Аннотация: В статье дан анализ дошкольного и школьного образования Эстонии. Рассмотрены вопросы управления и финансирования, отражены ценности и компетенции, получаемые детьми в процессе воспитания и обучения, выявлены особенности дошкольного и школьного образования. В заключении предложены мероприятия по использованию опыта Эстонии, для развития дошкольного и общего образования Кыргызской Республики.

Аннотация: Макалада Эстониянын мектепке чейинки жана мектептик билим берүүсүнө талдоо жүргүзүлөт. Башкаруу жана каржылоо маселелери каралат, тарбия жана окутуу процессинде балдар алган баалуулуктар жана компетенциялар чагылдырылат, мектепке чейинки жана мектептик билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталат. Корутундуда Кыргыз Республикасынын мектепке чейинки жана жалпы билим берүүсүн өнүктүрүү үчүн Эстониянын тажрыйбасын пайдалануу боюнча иш-чаралар сунушталат.

Annotation: The article provides an analysis of preschool and school education in Estonia. The issues of management and financing are considered, the values and competencies acquired by children in the process of upbringing and education are reflected, the features of preschool and

school education are revealed. In conclusion, measures are proposed to use the experience of Estonia for the development of preschool and general education in the Kyrgyz Republic.

Ключевые слова: дошкольное образование, школьное образование, ценности, компетенции, цифровизация, учебная программа, технологии обучения.

Түйүндүү сөздөр: мектепке чейинки билим берүү, мектептик билим берүү, баалуулуктар, компетенциялар, санариптештирүү, окуу программасы, окутуу технологиялары.

Key words: preschool education, school education, values, competencies, digitization, curriculum, learning technologies.

Введение. В условиях глобализации и стремительного развития технологий развиваются и системы образования во всем мире.

Образование в наше время является одним из ключевых направлений развития всего государства и поэтому привлекает внимание многих политиков, ученых, экспертов в области образования.

Среди стран, достигших высоких результатов в образовании, выделяется Эстония, занимающая высокие позиции в рейтинге Международной программы по оценке образовательных достижений учащихся (PISA).

Участвуя в PISA с 2006 года, Эстония в PISA 2012 заняла второе место в Европе по естественным наукам и читательской грамотности после Финляндии, однако показала слабые результаты по математике.

В 2018 году Эстония стала лидером по результатам по всем трём предметам и показала самый высокий результат в Европе. В 2022 году эстонцы занимают первое место в Европе по математике и естественным наукам, второе место после Ирландии по читательской грамотности и вошли в топ-10 лучших стран, заняв 8-е место в мире.

Также исследования PISA показывают, что система образования в Эстонии обеспечивает как высокие результаты, так и равные возможности, и имеет высокий процент учащихся, показывающих хорошие результаты из семей с неблагоприятным социально-экономическим положением [14].

В Эстонии хорошо развито дошкольное образование, которым охвачены почти все дети Эстонии.

Вышеуказанные показатели Эстонии побудили нас провести исследование её системы образования.

Цель исследования – изучить уровни дошкольного и школьного образования Эстонии для использования положительного опыта в Кыргызстане.

Методы исследования. При подготовке статьи использован метод анализа: публикаций исследователей по системе образования Эстонии [1-7]; нормативно-правовых актов республики и документов Министерства образования и науки [9-12]; аналитических документов ОЭСР [8]; материалов веб-сайта The Global Economy.com [13] и других электронных ресурсов [14-17].

Основное содержание. В исследовании проведен анализ системы дошкольного и школьного образования Эстонии за период после получения независимости в 1991 году.

В настоящее время Эстония является развитой страной с населением 1,37 млн человек и имеет хорошие для небольшой страны экономические показатели и показатели качества жизни населения: валовый внутренний продукт – 42,76 млрд долларов США, в Кыргызской Республике (КР) – 17,48 млрд долларов США; ВВП на душу населения – 30 133,30 доллара США, в КР – 1970,16 доллара США; продолжительность жизни – 78,5 года, в КР – 72,2 года; индекс счастья – 6,45, в КР – 5,71 [13].

После распада СССР и получения независимости, для развития образования в Эстонии была использована финская модель образования, которую изучали ученые многих стран, в том числе и Кыргызской Республики [7].

Правительство страны и Министерство образования и науки отвечают за государственную образовательную политику и общую стратегию развития системы образования. Министерство также проектирует национальную учебную программу, определяет условия и принципы финансирования, устанавливает требования к уровню профессиональной компетентности педагогических кадров, определяет минимальную зарплату учителей. Ответственность за обеспечение услуг среднего образования в Эстонии была возложена на муниципалитеты и школы. В каждом из 15 уездов Эстонии есть муниципальный отдел образования, который курирует более 560 школ по всей стране. Школам была предоставлена широкая финансовая, организационная и административная автономия.

В стране опережая многие страны, в рамках национальной стратегии по созданию информационного общества, в 1996 году был запущен проект «Прыжок тигра» (Tiger Leap), обеспечивший все школы компьютерами, доступом в Интернет, подготовкой учителей на электронных курсах и необходимыми образовательными ресурсами для развития технологических навыков учителей и учеников.

Далее, в 2012 году была запущена программа технологического образования Proge Tiger, нацеленная на повышение технологической грамотности и цифровой компетенции учителей и учащихся. Программа Proge Tiger продолжается и сегодня и ориентирована на развитие навыков в трех областях: дизайн и технологии, инженерные науки и информационно-коммуникационные технологии [17].

В 2014 году национальная учебная программа ввела требование, чтобы ученики всех классов развивали цифровую грамотность, которая не только ограничивается программированием, но и включает также навыки логического и алгоритмического мышления. Учителя школ начали использовать онлайн-платформу e-Kool («e-School») – для обратной связи с учениками и семьями,

загрузки учебных ресурсов для использования и обмена с другими учителями, создания электронных портфолио своих работ, размещения домашних заданий для учеников и получения выполненных ими заданий.

Профессор Син Е.Е. еще в 2016 году, в своей статье «Эстонская версия школы будущего [7, с. 43]», отмечает: «В течение последних десяти лет школьные учителя не заполняют классный журнал... его успешно заменяет электронный журнал, в котором отражены... посещаемость детей, тема урока, домашние задания, итоговые оценки, учебные и другие достижения учащихся... созданы специальные электронные дневники для учащихся и др.».

В настоящее время Эстония запускает новую программу AI Leap 2025, направленную на внедрение искусственного интеллекта в образование, и с нового учебного года учащиеся и преподаватели получают бесплатный доступ к инструментам и программам обучения в области искусственного интеллекта, которые помогут сформировать будущее образования.

Большое внимание в образовании уделяется внедрению новых технологий в обучении. Для оказания помощи учителям по внедрению этих технологий в процесс обучения многие школы привлекают опытного педагога-технолога, имеющего степень магистра в области образовательных технологий.

В стране также уделяется внимание предоставлению учебных и методических ресурсов в режиме онлайн. В 2016 году Министерство образования и науки запустило онлайн-библиотеку ресурсов под названием e-Koolikott («e-Schoolbag»), в базе которой имеются необходимые электронные ресурсы для школьного образования. Ресурсы в e-Schoolbag доступны для поиска по предмету, классу и типу ресурса.

В республике не проводятся регулярные внешние проверки школ. Они каждые три года сами проводят самооценку по чтению, математике и естественным наукам и обязаны на их основе создавать планы развития школ.

В республике директора школ и учителя в Эстонии имеют достаточно большую свободу действий. Директора отвечают за назначение и увольнение учителей и учебно-вспомогательного персонала, планирование заработной платы, а учителя свободны в выборе учебников и методики преподавания.

Многие эксперты считают, что успехи в образовании обеспечивают в основном хорошо подготовленные учителя, которых готовят только в двух крупных исследовательских университетах Эстонии: Таллинском университете и Тартуском университете.

Подготовка учителей состоит из трех компонентов: общее образование, изучение конкретных предметов и профессиональное обучение (педагогическая наука, психология, педагогика и практическое обучение). Обучение учителей начальной школы осуществляется параллельно, а для учителей младших и старших классов – предметное обучение, затем – профессиональное обучение. Будущих учителей начальных классов готовят стать классными руководителями, а также учителями в 1–6 классах, которые способны преподавать все предметы. Учителя-предметники могут преподавать два предмета в 7–9 классах в школах основного образования или в 10–12 классах среднего общего образования.

Большие требования предъявляются к учителям. В дошкольных учреждениях учителя должны иметь степень бакалавра. Учителя начальных классов должны закончить интегрированную пятилетнюю программу бакалавриата и магистратуры, а учителя-предметники должны получить степень бакалавра по своему предмету, а затем степень магистра в области образования. Будущие учителя проходят 10-недельную практику под руководством учителя-наставника. Молодые учителя в течение года получают поддержку от закрепленного за ними опытного учителя-наставника.

В Эстонии профессия учителя является одной из самых уважаемых. Школьные педагоги получают высокую заработную

плату, которая в настоящее время достигла 120 % от средней заработной платы по стране [15].

Педагогам предоставляются различные виды социальной поддержки в виде пособий и государственных образовательных стипендий. Материальную поддержку в виде пособия могут получить не только молодые учителя, но и другие специалисты, привлекаемые в школу: логопеды, педагоги специального образования, школьные психологи, социальные педагоги. Например, размер подьёмного пособия в 2021 году составил 12 783 евро. Получатели данного пособия обязаны отработать в школе 5 лет. Другой формой поддержки является государственная образовательная стипендия, предоставляется также учителям и привлекаемым специалистам, проработавшим на своих должностях не менее 5 лет в размере до 11 000 евро. За счёт стипендии можно взять свободный семестр для саморазвития и для внедрения результатов исследования в практическую деятельность.

Во многих школах страны имеются классы будущего, оснащенные новейшими компьютерами и предоставляющие возможность использования технологий виртуальной реальности, с помощью которой учащиеся могут попасть в определенную историческую эпоху, увидеть природные, культурные или архитектурные достопримечательности, изучаемые по тому или иному школьному предмету.

Для дальнейшего развития образования и реализации целей, связанных с образованием, разработана стратегия на 2021-2024 годы, направленная на: устранение пробелов в обучении учащихся, сокращение нагрузки на учителей, поддержку психического здоровья учащихся и педагогов, улучшение цифровых навыков.

В Эстонии создана система финансирования образования, основанная на количестве учеников. Правительство предоставляет более 80 процентов от общего финансирования начального и среднего общего образования, а остальная сумма выделяется муниципалитетами.

В Эстонии русскоязычное население составляет около 20 процентов населения, и имеются русскоязычные основные и гимназические школы, в которых 60 % занятий велись на эстонском языке. С 2022 года страна переходит на систему образования только на эстонском языке, что завершится к учебному году 2029–30. Начиная с 2024 года начат переход на эстонский язык – в дошкольных учреждениях, первом классе и четвертом классе.

В Эстонии имеются следующие уровни образования [11]: начальное (дошкольное) образование – 1,5–7 лет; основное образование – 7–15 лет; среднее образование – 16–18 лет; высшее образование; непрерывное образование.

Требования для каждого уровня образования излагаются в национальных учебных программах.

Обязательное образование в Эстонии с 7 лет до достижения 18 лет является обязательным минимальным уровнем общего образования.

В данной статье рассматривается начальное (дошкольное), основное и среднее общее образование.

Начальное (дошкольное) образование. По данным Эстонской информационной системы образования, в 2020 году в Эстонии действовало 552 муниципальных и 57 частных дошкольных учреждений. Все дети в Эстонии имеют право на получение качественного начального образования, а муниципалитеты обязаны обеспечить всех детей в возрасте от 1,5 до 7 лет, проживающих на их территории, возможностью посещать детский сад. Оплата в детских садах ограничена 20 процентами от минимальной заработной платы в стране.

Посещение детского сада не является обязательным, но большинство детей – 81% детей в возрасте от 1,5 до 3 лет и почти 94% детей в возрасте от 4 до 7 лет – посещают детский сад.

Основой организации обучения и воспитания в детских садах является Национальная учебная программа обучения для дошкольных учреждений [10], определяющая

навыки, которые дети должны развить в пяти основных областях: общие навыки, игровые навыки, когнитивные и учебные навыки, социальные навыки и навыки самоуправления.

В дошкольных учреждениях поощряется внедрение различных методов активного обучения, ориентированных на ребенка: «Шаг за шагом» (Good Start), Монтессори, вальдорфская педагогика, Реджо-Эмилия, погружение, исследовательское, предпринимательское и обучение на открытом воздухе.

Цель начального образования – поддерживать индивидуальность, креативность и обучение детей через игру. Детям с другим родным языком предоставляется государственная поддержка для изучения эстонского языка с трехлетнего возраста, а также разрабатываются методики для обучения иностранному языку до школы.

Детский сад способствует развитию общих навыков и знаний ребенка, создавая условия для получения основного образования. Выпускники детских садов имеют хорошую подготовку к школе и умеют читать, пересказывать прочитанное, писать простой диктант, складывать и вычитать до 10 и т. д. Детский сад выдаёт ребёнку карту готовности к школе, в которой описываются результаты развития ребёнка.

Анализируя вышеизложенное, можно сделать вывод, что государство уделяет большое внимание дошкольному образованию и обеспечило почти полный охват детей качественным дошкольным образованием.

Основное образование. Эстонское основное образование формирует самостоятельность учащихся. Эстония входит в число стран, где семь из десяти учащихся чувствуют себя готовыми к самостоятельному обучению [16].

Основная школа делится на три ступени:

- I ступень – с 1-го по 3-й класс;
- II ступень – с 4-го по 6-й класс;
- III ступень – с 7-го по 9-й класс.

Основной целью образования в основной школе является обеспечение соответствующего

щего возрасту познавательного, нравственного, физического и социального развития учащегося, формирование целостного мировоззрения. Для достижения этой цели поставлена задача – создать для учащихся соответствующую возрасту, безопасную, позитивно влияющую и развивающую среду обучения, способствующую развитию у них желания учиться и навыков обучения, способности к саморефлексии и критическому мышлению, знаний и силы воли, творческого самовыражения и формирования социальной и культурной идентичности.

Национальная учебная программа для основного образования предусматривает получение учащимися общих компетенций, предметных компетенций и компетенций, востребованных на школьном уровне.

Общие компетенции развиваются через все изучаемые предметы, а также в процессе обучения в классе и внеклассной деятельности, контролируются и направляются учителями в сотрудничестве с другими педагогами и родителями.

Предметные компетенции формируются при изучении предметов.

Национальная учебная программа Эстонии для основного образования включает восемь обязательных предметов: язык и литература, иностранные языки, математика, естественные науки, обществознание, искусство и музыка, технология и физическое воспитание. Она также предлагает четыре факультативных предмета: религиоведение, информатика, профессиональное образование и предпринимательство.

В процессе обучения в основной школе у учащихся должны сформироваться общие компетенции:

1. культурно-ценностная компетентность
2. социальная и гражданская компетентность
3. компетентность самоопределения
4. компетентность обучения
5. компетентность общения
6. компетентность в области математики, естественных наук и технологий
7. цифровая компетентность

Для окончания основной школы необходимо выполнение учебной программы и успешная сдача трех выпускных экзаменов – эстонского языка или эстонского языка как второго иностранного, математики и одного экзамена по выбору учащегося, а также *выполнение творческой работы*.

Творческая работа учащихся организуется на третьей ступени обучения на основе междисциплинарных тем и проектов и может выполняться индивидуально или коллективно.

После окончания средней школы учащимся выдается аттестат об окончании основной школы, и у них есть несколько вариантов продолжения образования: общее среднее образование, профессиональное среднее образование или получение рабочей профессии.

Общее среднее образование (10-12 кл). Выпускники основной школы получают общее среднее образование (10-12 классы) в гимназиях [12].

Основной целью обучения и воспитания в гимназиях является определение учащимися сферы деятельности, соответствующей их интересам и способностям, с которой они могли бы связать своё дальнейшее образование. Задачей гимназий является создание условий для приобретения учащимися знаний, навыков и ценностных установок, которые позволят им успешно продолжить обучение в высшем или профессиональном учебном заведении.

Для решения этих задач создаются условия для приобретения учащимися необходимых компетенций, способствующих: самостоятельности учащихся, развитию их мировоззрения и готовности справляться с жизненными ситуациями; развитию адекватной самооценки; развитию навыков самостоятельного обучения и сотрудничества; ознакомлению и оценке дополнительных образовательных возможностей; развитию гражданских навыков, активности и ответственности.

В гимназиях, дополнительно к общим компетенциям, получаемым учащимися в

основном образовании, предусмотрено развитие предпринимательской компетенции и проведение занятий по межпредметным темам, которые интегрируют общие и специализированные компетенции, приобретаемые при изучении предметов.

Национальная учебная программа для старшей средней школы включает те же предметы, что и в основной школе, с введением нового предмета – технологии и шести факультативных предметов: религиоведение (продолжение), национальная оборона, экономические и деловые исследования, философия, профессиональное образование и основы исследований.

Учащиеся после 12 класса сдают экзамены по эстонскому языку, математике, иностранному языку (английскому, французскому, немецкому или русскому) и исследовательский проект.

После окончания гимназии учащимся выдается свидетельство об окончании гимназии.

В Эстонии, учащиеся с особыми потребностями получают, по возможности, образование в обычных школах и классах. Около двух третей учащихся, имеющих особые потребности, зачислены в обычные школы, и почти 40 процентов посещают обычные классы большую часть учебного времени. Для учащихся, которым требуется более интенсивная поддержка, имеется 16 государственных школ для учащихся с особыми потребностями.

Подводя итоги исследования, можно выделить следующие особенности дошкольного и школьного образования Эстонии: значительные инвестиции со стороны государства в образование; охват более 90 % детей дошкольным образованием; предоставление широкой финансовой, организационной и административной автономии школам; высокая зарплата учителей и возможность постоянно и бесплатно повышать свою квалификацию; бесплатные учебники, питание и проезд для школьников в общественном транспорте; высокая степень цифровизации в образовании; активное

участие школ в государственных и международных проектах; подушевое финансирование образования; услуги специалистов по поддержке учащихся; защита творческой работы после окончания основной и исследовательской работы при окончании старшей ступени школьного образования; гимназическое образование отделено от основного; классы будущего, оборудованные во многих школах; комфортные условия в школах.

Выводы. Для развития дошкольного и школьного образования Кыргызстана можно использовать следующий опыт Эстонии с учетом финансовых возможностей государства:

- повышение зарплаты учителей до размера выше средней зарплаты по стране;
- применение информационных технологий в обучении с использованием искусственного интеллекта;
- активное участие школ в государственных и международных проектах;
- внедрение услуг специалистов по поддержке учащихся – логопедов, педагогов специального образования, школьных психологов, социальных педагогов;
- создание комфортных условий в школах, а также классов будущего;
- обеспечение бесплатного проезда школьникам в общественном транспорте.

Литература:

1. Дудко С.А. Основные факторы повышения качества школьного образования в Финляндии и Эстонии // Образовательное пространство в информационную эпоху: сб. науч. тр. Междунар. науч.-практ. конф // Институт стратегии развития образования РАО. – Москва, 2021. – С. 161-171.
2. Зазнобина П.А. Сравнительный анализ систем общего образования в зарубежных странах: обобщение опыта изучения // Интеллигенция и мир. –2023. № 1. – С. 97-123.
3. Кудейко М.В. Как построить образовательный MOST. 10 секретов эстонского

- успеха // Библиотечное дело. – 2021. – № 7 (385). – С. 18-22.
4. Лис, П.А. Формирование информационной системы управления в секторе образования и развитие системы образования Беларуси на основе опыта Эстонии / П.А. Лис, Д.А. Качан, В.И. Слиж, А.Б. Бельский // Цифровая трансформация. – 2018. – № 4 (5). – С. 5-15.
5. Салиева, А.Ж., Кожаметова, С.Н., Токатлыгиль, Ю.С., Сомжурек, Б.Ж. Практика современного образования в начальных школах Сингапура и Эстонии: международный опыт для казахстанского контекста [Текст] // Научно-педагогический журнал «Білім-Образование». – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2024. – № 4. – С. 56-68.
6. Саяпина Т.С. Особенности системы образования в Эстонии // Бизнес и дизайн ревю. – 2021. – № 4 (24). – С. 15.
7. Син Е.Е. Школьное образование в Финляндии как феномен XXI века // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2016. – № 1 (37). – С. 21- 26.
8. ОЭСР (2020), «Перспективы образовательной политики в Эстонии», Перспективы образовательной политики ОЭСР, № 13, Издательство ОЭСР, Париж. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://doi.org/10.1787/9d472195-en>. (Дата обращения: 15.09.2025).
9. Закон Эстонской Республики об образовании. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13335923?leiaKehtiv> (Дата обращения: 10.09.2025).
10. Национальная учебная программа для дошкольных учреждений. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.riigiteataja.ee/akt/13351772?leiaKehtiv> (Дата обращения: 15.09.2025).
11. Национальная учебная программа для основной школы. – Режим доступа: <https://www.riigiteataja.ee/akt/120092011009?leiaKehtiv> (Дата обращения: 16.09.2025).
12. Национальная учебная программа для старших классов школы – Режим доступа: <https://www.riigiteataja.ee/akt/120092011002?leiaKehtiv> (Дата обращения: 18.09.2025).
13. [Электронный ресурс] // <https://ru.theglobaleconomy.com/>
14. [Электронный ресурс] // <https://www.hm.ee/en/ministry/statistics-and-analysis/pisa>
15. [Электронный ресурс] // <https://rus.err.ee/1609428607/otchet-zarplaty-uchitelej-znachitelno-vyrosli-no-uderzhat-jetot-uroven-budet-slozhno>.
16. [Электронный ресурс] <https://www.hm.ee/ru/obschee-obrazovanie-i-molodezhnaya-rabota/doshkolnoe-osnovnoe-i-srednee-obrazovanie>
17. [Электронный ресурс] // <https://www.educationestonia.org/tiger-leap/>

Рецензент:

**Син Е.Е.,
доктор педагогических наук, профессор**

*Элебесова Айгүл Бейшенакуновна,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: Aigulbeishenakun@gmail.com*

**ХРОНОЛОГИЯЛЫК ЫКМАДАН ПРОБЛЕМАЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК ЫКМАГА
ӨТҮҮ: ТАРИХТЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮГӨ ЖАҢЫЧА КӨЗ КАРАШ**

*Элебесова Айгуль Бейшенакуновна,
кандидат педагогических наук,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: Aigulbeishenakun@gmail.com*

**ОТ ХРОНОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧЕСКОМУ
ПОДХОДУ: НОВЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ**

*Elebesova Aigul Beishenakunovna,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
E-mail: Aigulbeishenakun@gmail.com*

**TRANSITION FROM A CHRONOLOGICAL APPROACH TO A PROBLEM-THEMATIC
APPROACH: A NEW APPROACH TO MASTERING HISTORY**

***Аннотация:** Бул макала мектептик тарыхый билим берүүнү модернизациялоонун актуалдуу проблемасына арналган. Анда тарыхты өздөштүрүүдө салттуу хронологиялык ыкмадан жаңычыл проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү каралат. Автор ар бир ыкманын артыкчылыктарына жана кемчиликтерине талдоо жүргүзүү менен окутуунун жаңы моделине өтүүнүн зарылдыгын негиздеп көрсөтөт.*

***Аннотация:** Данная статья посвящена актуальной проблеме модернизации школьного исторического образования. В ней рассматривается переход от традиционного хронологического метода к инновационному проблемно-тематическому методу изучения истории. Автор, анализируя преимущества и недостатки каждого метода, обосновывает необходимость перехода к новой модели образования.*

***Annotation:** The article describes the need and importance of digital literacy in increasing students' interest in the subject of history, assessing their real knowledge and skills, preparing them for the future as individuals and citizens, and the motivation for success, as well as the features of introducing digital literacy into the education sector in the Kyrgyz Republic.*

Түйүндүү сөздөр: салттуу хронологиялык ыкма, проблемалык-тематикалык ыкма, окутуу, сынчыл ой жүгүртүү, жаңычыл мамиле.

Ключевые слова: традиционный хронологический подход, проблемно-тематический подход, обучение, критическое мышление, инновационный подход.

Key words: traditional chronological method, problem-thematic method, teaching, critical thinking, innovative approach.

Киришүү. Тарыхты окутуу, салттуу түрдө, материалды тизмектүү, хронологиялык сыпаттап баяндоого негизделген. А бирок азыркы учурдагы дүйнө бизден маалыматты ийкемдүү жана тереңирээк түшүнүүнү талап кылууда. Бул жылыш тарых илиминин өнүгүшүнө да, билимге болгон жаңы талаптарга да байланыштуу шартталды. Проблемалык-тематикалык ыкма болсо тарыхты мезгилдин ырааттуулугун тизмектүү сактоо менен эмес, урунттуу маселелерге жана темаларга көңүл буруу аркылуу өздөштүрүүнү сунуштайт.

Изилдөөнүн максаты. Тарыхты өздөштүрүүдө салттуу хронологиялык ыкманы, анын артыкчылыктары менен кемчиликтерин караштыруу жана жаңы ыкмаларга өтүү зарылдыгынын себептерин аныктоо.

Проблемалык-тематикалык ыкма деген эмне, ал кандай негизги принциптерди камтый тургандыгын жана тарыхый окуяларды кабыл алууну кандайча өзгөртө аларын көрсөтүү.

Проблемалык-тематикалык ыкма татаал тарыхый процесстерди тереңирээк түшүнүүгө, окуялардын ортосундагы байланыштарды аныктоого жана алардын азыркы заманга тийгизген таасирин эске алууга кандайча мүмкүнчүлүк берерин түшүндүрүү.

Проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү билим берүү практикасына, окуучулардын даярдыгына жана сынчыл ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө кандай таасир этерин көрсөтүү.

Ошентип, бул макала тарыхты өздөштүрүүдө аны актуалдуу, кызыктуу жана заманбап коом үчүн пайдалуу кыла турган жаңыча ыкманы, жаңыча көз карашты, атап айтканда, проблемалык-тематикалык ыкманы жайылтууга багытталды.

Изилдөөнүн методдору. Тарыхта хронологиялык ыкмадан проблемалык-тематикалык ыкмага өтүүнү изилдөө методдору

ар түрдүү жана көп кырдуу болот. Ар кандай методдорду айкалыштыруу бул процессти, анын маанисин жана тарыхый билимге тийгизген таасирин толугураак жана тереңирээк түшүнүүнү шарттайт.

Тарыхты окутууда хронологиялык ыкмадан проблемалык-тематикалык ыкмага өтүүнү изилдөө бул процессти тереңирээк түшүнүүгө жана талдоого жардам бере турган ар кандай методдорду колдонууну талап кылат. Алардын ичинен айрым негизги методдорду караштырып көрөлү:

- *Адабияттарга сынчыл талдоо жүргүзүү:* илимий эмгектерге жана макалаларга сынчыл баа берүү. Бул алардын күчтүү жана алсыз жактарынын аныкталышын шарттайт.

- *Булактарды системалаштыруу:* жаңы ыкмага өтүүгө байланыштуу адабияттарды чогултуу жана классификациялоо.

- *Тарыхый-методологиялык талдоо жүргүзүү:* Хронологиялык жана проблемалык-тематикалык ыкмаларды салыштыруу, алардын өзгөчөлүктөрүн, артыкчылыктарын жана кемчиликтерин аныктоо. Бул эки ыкмада тең белгилүү бир тарыхый окуялар же процесстер талданышы керек.

- *Кейс-стади:* конкреттүү тарыхый окуяларды же проблемалык ыкма колдонулган темаларды талдоо. Бул гендердик тарых, миграция, социалдык кыймылдар жана башка темаларды изилдөөнү камтыйт.

- *Башка дисциплиналар менен байланыштыруу:* Тарыхый процесстерди жана темаларды тереңирээк түшүнүү үчүн социология, психология, антропология сыяктуу жакын илимдердин ыкмаларын колдонуу.

Диаграммаларды жана карталарды түзүү: Татаал тарыхый процесстерди түшүндүрүү үчүн көрсөтмө куралдарды колдонуу теманы түшүнүүнү жеңилдетет.

Бул макалада каралган негизги маселелер:

- Эмне үчүн салттуу хронологиялык ыкма азыркы заманбап шарттарда азыраак натыйжалуу болуп баратат?

- Тарыхты өздөштүрүүдө проблемалык-тематикалык ыкма кандай артыкчылыктарды берет?

- Проблемалык-тематикалык принциптин негизинде окуу процессин кантип уюштуруу керек?

- Жаңы ыкманы киргизүүдө кандай кыйынчылыктар болушу мүмкүн жана аларды кантип жеңүүгө болот?

Негизги тезистер:

- Проблемалык-тематикалык ыкма окуучунун сынчыл ой жүгүртүүсүн, маалыматты талдоо жана комплекстүү маселелерди чечүү жөндөмүн өнүктүрүүнү шарттайт.

- Проблемалык-тематикалык ыкма тарыхый окуяларды азыркы учурдагы маселелер менен байланыштыруу аркылуу окутуунун кызыктуу болушун шарттайт жана окуучунун тарыхка кызыгуусуна түрткү болот.

- Проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү мугалимден предмет боюнча терең билимди, азыркы учурга шайкеш кырдаалды түзө билүүсүн жана окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө шарт түзүүнү талап кылат.

Практикалык маанилүүлүгү: Макаланын материалын тарых мугалимдери, методисттер жана окуу программасын иштеп чыгуучулар окуу процессин жакшыртуу үчүн пайдалана алышат.

Негизги мазмуну.

Хронологиялык ыкма деген эмне?

Хронологиялык ыкма тарыхый окуяларды, көрүнүштөрдү, процесстерди алардын так мезгилдик ырааттуулугуна ылайык өздөштүрүүнү шарттайт. Бул билим берүүдө, өзгөчө гуманитардык илимдерде жана тарыхта көптөн бери үстөмдүк кылып келген метод.

- **Артыкчылыктары:**

- Тарыхый билимдердин так түзүмүн берет.

- Тарыхый окуялардын, көрүнүштөрдүн, процесстердин ортосундагы

себептик-натыйжалык байланыштарды туура түшүнүүгө жардам берет.

- Мезгилдик көз карашты өнүктүрөт.

- **Кемчиликтери:**

- Мазмун өтө тар болуп калышы мүмкүн жана өздөштүрүлүп жаткан окуянын мейкиндигин толук чагылдырбашы мүмкүн.

- Тарыхый окуялардын ортосундагы ар кандай жалпы көрүнүштөрдү жана байланыштарды толук көрүүгө дайыма эле мүмкүнчүлүк бербейт.

- окуучуну тажатып, ынтаасын жоюп коюшу мүмкүн.

Проблемалык-тематикалык ыкма деген эмне?

Проблемалык-тематикалык ыкма окуучулар үчүн актуалдуу жана маанилүү болгон негизги темаларды жана маселелерди өздөштүрүүгө негизделген. Мында материал убакыт алкагы менен чектелбестен, негизги идеянын айланасында бириктирилген.

- **Артыкчылыктары:**

- Окуучунун ынтаасын жогорулатат, ал өздөштүрүлүп жаткан материалдын практикалык маанисин түшүнөт.

- Сынчыл ой жүгүртүүнү жана маалыматка талдоо жүргүзүү жөндөмүн өнүктүрүүгө жана өз көз карашынын калыптанышына өбөлгө болот.

- Тарыхый билимдердин ар кандай тармактарынын ортосунда байланыштарды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

- Тарыхты ийкемдүү өздөштүрүүнү шарттайт, окуучунун даярдык деңгээлине жана жеке керектөөлөрүнө ылайыкташтырылат.

- **Кемчиликтери:**

- Мугалимден предмет боюнча терең билимди жана актуалдуу маселелерди түзө билүүсүн талап кылат.

- Мезгилдик ырааттуулук так болбогондуктан окуу процессин уюштуруу кыйыныраак болушу мүмкүн.

Проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү эмне үчүн маанилүү?

- Заманбап чакырыктар. Азыркы дүйнө тез өзгөрүлмөлүүлүгү жана татаалдыгы

менен мүнөздөлөт. Хронологиялык ыкма бул өзгөрүүлөрдү толугу менен камтый албайт.

- Жаңы технологиялар. Маалыматтык технологиялардын өнүгүшү чоң көлөмдөгү маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүк берет. Проблемалык-тематикалык ыкма ал маалыматтарды түзүмдөштүрүүгө жана алардан пайдалуу маалыматтарды иргеп алууга жардам берет. Санариптик инструменттер ар кандай маалымат булактарын колдонууга жана интерактивдүү окуу материалдарын түзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

- Окутууну жекелештирүү. Ар бир окуучу уникалдуу жана өз кызыкчылыктары бар. Проблемалык-тематикалык ыкма окутууну ар бир окуучунун жеке керектөөлөрүнө ылайыкташтырууну шарттайт.

- ХХІ кылымдын көндүмдөрүн өнүктүрүү. Проблемалык-тематикалык ыкма азыркы дүйнөдө ийгиликтин ачкычы болгон сынчыл ой жүгүртүү, тапкычтык, кызматташтык жана баарлашуу сыяктуу көндүмдөрдү өнүктүрүүнү шарттайт.

Проблемалык-тематикалык ыкмага кантип өтүү керек?

- Урунттуу маселелерди аныктоо. Окуучуларга тиешелүү жана дисциплиналар аралык жана предметтер аралык мүнөздөгү темаларды тандоо. Мугалим өздөштүрүлө турган урунттуу маселелерди аныкташы керек.

- Окуу тапшырмаларын иштеп чыгуу. Булактарга талдоо жүргүзүүнү, изилдөө жүргүзүүнү, натыйжаларды көрсөтүүнү талап кылган тапшырмаларды түзүү. Тапшырмалар урунттуу маселелерди чечүүгө багытталып, тийиштүү көндүмдөрдү өнүктүрүүгө көмөктөшүшү керек.

- Ар түрдүү маалымат булактарын колдонуу. Окуучулар үчүн ар кандай маалымат булактары, анын ичинде окуу китептери, тарыхый документтер, мемуарлар, көркөм чыгармалар, макалалар, видеолор жана интернет булактары жеткиликтүү болууга тийиш.

- Топтук ишти уюштуруу. Окуучулардын долбоорлорду биргелешип иштөөсүнө

шарт түзүү. Топтук иш баарлашуу көндүмдөрүн жана кызматташуу жөндөмүн өнүктүрүүгө өбөлгө болот.

- Заманбап технологияларды колдонуу. Интерактивдүү доскалар, презентациялар, онлайн платформалар, виртуалдык экскурсиялар окутуунун кызыктуу жана натыйжалуу болушун камсыз кылат.

Тарых предметин кызыктуу, натыйжалуу жана азыркы учурдун керектөөлөрүнө жооп бере тургандай окутуу үчүн «... проблемалык-тематикалык ыкма, калыптанып калган көрүнүштөн айырмаланып, хронологияны жана тарыхый фактыларды билүүнүн маанилүүлүгүн танбастан, окуучулардын тарыхый ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө байланыштуу жөндөмдүүлүктөрүн логикалуу өнүктүрүүнү шарттайт. Мына ошентип, класста ар түрдүү баштапкы жана кошумча булактардан алынган тарыхый далилдерди талдоо, чечмелөө жана синтездөө билгиликтерин калыптандырууга жана өнүктүрүүгө көңүл бурула баштады» [7, с. 58].

Корутунду. Хронологиялык ыкмадан проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү жөн гана парадигмалардын алмашуусу эмес, бул – тарыхты окутууну бир кыйла кызыктуураак, натыйжалуу жана заманбап коомдун керектөөлөрүнө жооп бере тургандай кылууга умтулуу. Ошондуктан хронологиялык ыкмадан проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү азыркы учурдагы заманбап билим берүүнү өнүктүрүүдөгү маанилүү кадам болуп саналат. Бул ыкма окуучуларга ХХІ кылымда ийгиликтүү жашоо үчүн негизги компетенцияларды өнүктүрүүгө жардам берип, окутуунун актуалдуулугун, кызыктуулугун жана натыйжалуулугун шарттайт.

Парадигма (грекче *παράδειγμα* – «үлгү, модель»):

Парадигма, илимде – илимий коомчулук тарабынан кабыл алынган рационалдуу илимий ишмердүүлүктүн модели.

Парадигма, билим берүүдө – билим берүү программаларын аныктоочу идеялардын жана түшүнүктөрдүн жыйындысы.

Адабияттардын тизмесинде берилген илимий-методикалык булактар тарыхты өздөштүрүүдө хронологиялык ыкмадан

проблемалык-тематикалык ыкмага өтүүнү жана анын заманбап илимий практика үчүн маанисин тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Адабияттар:

1. Глазырина Т.Н. Методика преподавания истории: учеб.-метод. Комплекс. – Новополюцк, 2011. – 356 с.
2. Довгялло М.С., Козик Л.А. Методика преподавания истории. – М., 2021. – 182 с.
3. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения. – Минск, 2011.
4. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. – М., 2016.
5. Короткова М.В. Современные дискуссии о развитии методики обучения истории в условиях информатизации учебного процесса // Наука и школа. 2022. № 3. С. 71–78. DOI: 10.31862/1819-463X-2022-3-71-78.
6. Милач Т.М. Методика преподавания истории: учебно-методический комплекс для студентов специальностей «История (политология)», «История (археология)», «История религий» / [Т.М. Милач]. – Брест: Изд-во БрГУ имени А.С. Пушкина, 2019. – 217 с.
7. Элебесова А.Б. Билим берүү мейкиндигинин глобалдашуусунун шартындагы мектептик тарыхый билим берүүнүн баалуулуктары // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – № 1 (62). – С. 55-63.
8. JSTOR, Google Scholar, Academia.edu веб-сайттарындагы илимий макалалар жана изилдөөлөр – булар тема боюнча «тарыхты окутуудагы проблемалык-тематикалык ыкма», «тарыхты изилдөөнүн методологиясы» ж.б. түйүндүү сөздөрдүн жардамы менен көптөгөн макалаларды таба ала турган платформалар.

Рецензиялаган:

Байгазиев С.О.,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын академиги

УДК: 371.3:681.142

*Ибирайым кызы Айжан,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Калдыбаев Салидин Кадыркулович,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Эл аралык Ала-Тоо университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Жакиева Санавар Амангелдиевна,
аспирант,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

КЫРГЫЗСТАНДЫН МЕКТЕПТЕРИНДЕ ИНФОРМАТИКАНЫ ОКУТУУНУН УЧУРДАГЫ МАЗМУНУНА ТАЛДОО

*Ибирайым кызы Айжан,
кандидат педагогических наук,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Калдыбаев Салидин Кадыркулович,
доктор педагогических наук, профессор,
Международный университет Ала-Тоо,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Жакиева Санавар Амангельдиевна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ В ШКОЛАХ КЫРГЫЗСТАНА

*Ibiraïm kyzy Aizhan,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

*Kaldybaev Salidin Kadyrkulovich,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Ala-Too International University,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

*Zhakieva Sanavar Amangeldievna,
PhD student,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

ANALYSIS OF THE CURRENT CONTENT OF INFORMATICS TEACHING IN SCHOOLS OF KYRGYZSTAN

Аннотация: Макалада Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде «Информатика» предметин окутуу мазмунуна теориялык жана практикалык талдоолор жүргүзүлгөндүгү жазылган. Авторлор Кыргызстанда «Информатика» предметин мектептерде кандай мазмунда окушат, окуучуларга кандай мазмун өздөштүрүлөт, окуу китептеринде кандай мазмун камтылган, мугалимдердин предметти окутуу боюнча методикалык жактан даярдыктары кандай, деген суроолордун тегерегинде анализ кылышкан. Жыйынтыгында, Кыргызстандын мектептери «Информатика» предметин окууда дүйнөлүк билим берүү системасынан артта калбастан Кыргызстандын социалдык шартына, экономикалык абалына жараша окутуп жаткандыгы белгиленет. Бирок ошондой болсо да, азыркы дүйнөдөгү глобалдык өнүгүү доорунда бул предметтин мазмунун улам жаңыланып туруусу зарыл экендиги жазылат.

Аннотация: В статье представлен теоретический и практический анализ содержания преподавания предмета «Информатика» в общеобразовательных школах Кыргызстана. Авторы рассматривают, какое содержание изучается в рамках преподавания информатики в школах страны, какой материал усваивают учащиеся, какое содержание заложено в учебниках, а также насколько методически подготовлены учителя к преподаванию данного предмета. В результате отмечается, что школы Кыргызстана при обучении информатике не отстают от мировой системы образования и ведут преподавание с учетом социальных и экономических условий страны. Однако, несмотря на это, подчеркивается необходимость постоянного обновления содержания данного предмета в условиях глобального развития современного мира.

Annotation: The article presents a theoretical and practical analysis of the content of teaching the subject "Informatics" in general education schools of Kyrgyzstan. The authors examine what content is included in the teaching of informatics in the country's schools, what material students master, what content is embedded in the textbooks, and how methodically prepared teachers are to teach this subject. As a result, it is noted that schools in Kyrgyzstan, in teaching informatics, are not lagging behind the global education system and conduct instruction in accordance with the social and economic conditions of the country. However, despite this, the article emphasizes the need for continuous renewal of the content of this subject in the context of global development in the modern world.

Түйүндүү сөздөр: информатиканын мазмуну, дүйнө өлкөлөрү, талдоо-изилдөө, окутуу методикасы, анализ, өздөштүрүү, программа, стандарттын мазмуну.

Ключевые слова: содержание информатики, страны мира, анализ-исследование, методика преподавания, анализ, освоение, программа, содержание стандарта.

Key words: content of informatics, world countries, analysis-research, teaching methodology, analysis, mastery, curriculum, content standard.

Киришүү. Технологиялык өзгөрүүлөрдүн шарттарында ийкемдүү болуу үчүн келечектеги жаш муун терең билимге ээ болууга жана жаңы көндүмдөрдү өнүктүрүүгө тийиш. Терең билим жана жаңы көндүмдөр информациялык технологиялар жана санариптик каражаттар аркылуу тез кабыл алынып, өтө ыкчамдык менен өздөштүрүлүп жаткандыгына күбө болуудабыз жана коомчулук информациялык технологиялар аркылуу санарип көндүмдөрдү өнүктүрүү керектигин аң-сезимдүү кабыл алууда. Өлкөдөгү санариптик билим берүүгө карата көрүлүп жаткан ар түрдүү кадамдарга карабастан, мектеп программасын улам жаңылап туруу, аны жөнгө салуу, окутуунун сапатын жакшыртуу зарыл экендигин шарттап койдү. Ошол себептүү Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептеринде «Информатика» предметин окутуунун мазмуну дүйнө өлкөлөрүндөгү билим берүүнүн мазмунуна шайкеш келеби, деген суроолорго жооп табуу максатында теориялык жана практикалык талдоолор жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн методдору: анализ, синтез, байкоо, салыштыруу, жалпылоо методдору аркылуу бир нече төмөндөгүдөй нормативдик документтер, илимий изилдөөлөр, методикалык адабияттар, эл аралык тажрыйбалар жана практикалык иштер талданды.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Изилдөөнүн объектиси катары – Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринде «Информатика» предметин окутуу процесси. Ал эми предмети катары санариптик трансформациялоо шартында «Информатика» предметин мектепте окутуу мазмунунун теориялык жана практикалык жактан ишке ашырылыш аспектилерин саналды.

Негизги мазмуну.

Илимий эмгектерге талдоо. Кыргызстандын мектептик билим берүүсүндө сапат маселелерин чечүү жагы, сапатты көтөрүү жана аны ар тараптуу изилдөө жагы курч бойдон калууда. Акыркы 20 жылдагы жалпы билим берүүнүн сапаты-

нын төмөндөгөнүн компьютердик тестирлөөлөрдүн жыйынтыгы канааттандырырлык көрсөткүчтөрдү көрсөтпөй жатканынан айтууга болот.

Булардын бардыгы бир гана билим берүүнүн мазмунун жаңылоого гана эмес, окуучуну компетенттүүлүккө ээ кылуу, өз алдынчалуулугун калыптандыруу, билим берүүнү натыйжага багыттап окутуу, билим сапатынын жаңыча моделин түзүү, сапатты камсыздоо ж.у.с. маселелер педагогикалык жактан алгылыктуу изилдениши керектигин шарттап турат.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мекемелеринде «Информатика» предметин окутуу, аны түптөп түзүү жана өркүндөтүү, информатиканы окутуу методикасы маселелерине М.У. Касымалиев, А. Ибрайым кызы, Т.Р. Орускулов, О. Түгөлбаев, П.С. Панков, А.С. Өмүралиев, С.А. Кабылова ж.б. окумуштуулар салым кошуп келе жатышат.

Кыргызстанда акыркы жылдары электрондук жана коммуникациялык каражаттарды колдонуу боюнча бир топ изилдөөлөр жарык көрүп, окутуу процессинде компьютердик технологияларды пайдалануунун көйгөйлөрү, натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору изилденген: С.К. Калдыбаев, Д.М. Ажыбаев, М.М. Бекежанов, Г.К. Чекирова, Ч.Өмүрзакова, А.Д. Ибраев ж.б.

Мектеп билим берүүсүнүн мазмунун түптөп түзүүгө, сапатын көтөрүүгө жана анын натыйжасын жакшыртууга карата кыргызстандык окумуштуулар өздөрүнүн зор салымдарын кошуп келишет: А. Абдиев, И.Б. Бекбоев, А.Ибрайым кызы, М.С. Субанова, Э. Мамбетакунов, У.Э. Мамбетакунов, А.М. Мамытов, Б.М. Кособаева, М.У. Касымалиев, С.К. Рыспаев, А.Д. Токтомаматов ж.б.

Жогорудагы окумуштуулардын эмгектери информатиканы илимий негиздүү окутууга, мектепте бул предметти сапаттуу окутууга жана аны мындан ары өркүндөтүүгө негиз болуп берет.

Нормативдик документтерге талдоо. ХХI кылымдын башында Кыргызстан билим берүү системасын санарип экономиканын керектөөлөрүнө ыңгайлаштыруу боюнча

биринчи кадамдарды таштады, т.а. билим берүүнүн бардык баскычтарында эскирген окуу программаларды жаңылоо боюнча иштер колго алынды. Ага ылайык «Санарип Кыргызстан 2019-2023» Кыргызстандын билим берүүсүн санариптик трансформациялоо Концепциясы, 2022-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында башкарууну санариптештирүү жана санариптик инфратүзүмдү өнүктүрүү боюнча иш-чаралар планы (КР Министрлер Кабинетинин 07.12.2022-ж. №662-ттоктомдун тескеме ред. ылайык), Улуттук «Алтын Казык» билим берүүнү трансформациялоо программасы кабыл алынды (03.2024-ж.). Бул документтерде билим берүүнүн мазмунун жана аны окутуу методикасын жаңылоо, санариптик коомго ылайыкташкан жаңыча билим берүү процессин уюштуруу жана окутуу технологияларын оптималдаштыруу, мугалимдердин ИКТ-компетенцияларын калыптандыруу менен ар бир педагог компьютердик технологиянын мүмкүнчүлүктөрүн өзүнүн ишмердүүлүгүндө кеңири пайдаланууга жетишүү зарылдыгы белгиленди. Демек, мамлекеттик деңгээлде кабыл алынган документтердин алкагында мектеп программалары да жаңыланды.

Кыргыз Республикасынын (КР) жалпы билим берүүсүнүн негизги нормативдик документтери катары билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, предметтик стандарттар, окуу программалар, Базистик окуу планы эсептелингендиктен, ушул документтердин мазмунуна токтолсок.

Учурда Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринде «Информатика» предмети КР Министрлер кабинетинин 2025-жылдын 14-мартындагы №131-токтому менен бекитилген КР жалпы билим берүүчү мектептеринин мамлекеттик стандартынын, КР Агартуу министрлигинин 2025-жылдын 11-августунда бекиткен «Информатика» предметинин предметтик стандартынын, Кыргыз билим берүү академиясынын 21.05.2025-жылда Окумуштуулар кеңешинде бекиген «Информатика» предметинин (5-9-класстар үчүн) окуу программасынын жана КР Агартуу министрлигинин 2025-жылдын 2-

июлунда бекиткен Базистик окуу планынын негизинде окутулат [4; 5; 8].

Базистик окуу планынын мамлекеттик компонентине ылайык, жалпы билим берүүнүн негизги баскычында «Информатика» предметине төмөндөгүдөй окуу жүктөмү бекитилген: – негизги класста (5-6-8-9-класстарда) – жумасына 1 саат, окуу жылына 34 саат, 7-класска жумасына 2 саат, жылына 68 саат өлчөмү бекитилген [8].

Окутуу мазмунуна талдоо. Мамлекеттик стандартта негизги компетенттүүлүктөр аныкталып алар билим берүүнүн социалдык, мамлекеттик жана кесиптик талаптарына ылайык келген, өлчөнө турган натыйжалар болуп саналат. Алардын калыптануусу санариптик этика жана инклюзивдүүлүк, бардык окуучулар үчүн тең мүмкүнчүлүк принцибин эске алуу менен жүзөгө ашырылат жана окуучулардын коомдук тажрыйбасына негизделет. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- Таанып билүү-ишмердүүлүктөгү компетенттүүлүк;
- Социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүк;
- Эмоционалдык-личносттук компетенттүүлүк;
- Социалдык инклюзивдүүлүк жана санариптик эмпатия;
- Маалыматтык-санариптик компетенттүүлүк.

Предметтик стандартта предметтик жана жеке компетенттүүлүктөр аныкталып, *предметтик компетенттүүлүктөр* – бул информатика сабагын үйрөнүү процессинде түздөн-түз өздөштүрүлгөн билимдер, көндүмдөр жана тажрыйбалар, ошондой эле окуучулар өз алдынча колдоно ала турган ыкмалар жана практикалар катары саналат.

Предметтик компетенттүүлүктөр информатика сабагынын өзгөчөлүктөрүн жана мазмундук багыттарын эске алуу менен төмөнкүдөй бөлүнгөн:

а) *ИКТ-компетенттүүлүк* – информациялык-коммуникациялык технологиялар менен иштөөнүн негиздери;

б) *Математикалык-логикалык компетенттүүлүк* – алгоритмдик жана логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү;

с) *Моделдөө жана формалдаштыруу компетенттүүлүгү* – санариптик моделдерди түзүү жана абстракттуу түзүмдөр менен иштөө;

д) *Программалоо компетенттүүлүгү* – код жазуунун негиздерин өздөштүрүү, алгоритмдерди жана программаларды түзүү.

Информатикадагы жеке компетенттүүлүктөр – бул окуучуларга ИТ тармагындагы билимдерди натыйжалуу колдонууга, сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жана инклюзивдүүлүк, коопсуздук жана урматтоо принциптерине негизделген санариптик чөйрөдө иштөөгө жардам берген көндүмдөр жана сапаттар.

Жеке инсандык компетенттүүлүктөр төмөнкүлөрдү камтыйт:

1. *Өз алдынчалуулук жана жоопкерчилик* – маалымат менен иштөөдө чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү, санариптик технологияларды жоопкерчилик менен колдонуу;

2. *Критикалык (сынчыл) ой жүгүртүү* – интернеттеги маалыматтын ишенимдүүлүгүн баалоо, көйгөйлүү жагдайларды талдоо жана чечүү;

3. *Креативдүүлүк жана инновациялык ой жүгүртүү* – өз алдынча санариптик долбоорлорду түзүү, программалоодо жана дизайн түзүүдө жаңы идеяларды жаратуу;

4. *Коммуникация жана кызматташтык* – санариптик чөйрөдө команда менен эффективдүү иштөө, ой-пикирлерди так жана түшүнүктүү билдирүү, ар кандай жыныстагы, тажрыйбасындагы же маданий контексттеги катышуучулар менен тең укуктуулук менен өз ара аракеттенүү жөндөмү;

5. *Санариптик этика, инклюзивдүүлүк жана маалыматтык коопсуздук* – байланыш тармагындагы жүрүм-турум эрежелерин сактоо, жеке маалыматтарды урматтоо, кибербуллингди алдын алуу, санариптик укуктарга аң-сезимдүү мамиле кылуу жана гендердик же социалдык негиздеги дискриминациядан качуу;

6. *Ыкчамдуулук жана ийкемдүүлүк* – жаңы технологияларды тез өздөштүрүү, санариптик трансформация шарттарында өз алдынча үйрөнүүгө жөндөмдүүлүк [4].

«Информатика» окуу предметинин мазмунун логикалык ырааттуулук менен окутууну камсыз кылуу үчүн мазмундук багыттар аныкталган. Бул багыттар окуучулар материалды ийгиликтүү өздөштүрүшү үчүн ишке ашырылышы керек.

Мазмундук багыттар предметтин ички мазмунун толук камтып, информатика боюнча билимдерди ырааттуу жана системалуу түрдө өздөштүрүүгө шарт түзөт.

«Информатика» сабагынын негизги мазмундук багыттары төмөнкүдөй аныкталган:

A. Информатиканын теориялык негиздери;

B. Компьютер жана программалык камсыздоо;

C. Алгоритмдештирүүнүн жана программалоонун негиздери;

D. Санариптик сабаттуулук жана киберкоопсуздук.

Бул мазмундук багыттарды ишке ашыруу аркылуу окуучуларда предметтик билимдер менен катар заманбап санариптик коомдо ийгиликтүү билим алууга, социалдык жактан ыңгайлашууга жана өз билимин колдонууга мүмкүнчүлүк берген компетенттүүлүктөр калыптанат [4; 5].

Программада окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоо үчүн: диагностикалык, формативдик жана суммативдик деген баалоонун түрлөрү колдонулуп, баалоонун критерийлери аныкталган. Ал эми окуу ресурстарына коюлган талаптар программада такталган [5].

Демек, «Информатика» предметин Кыргызстандын мектептеринде окутуу боюнча мазмунга кыскача талдоо ушундай.

Өнүккөн өлкөлөрдө мектеп информатикасын окутууда окуучунун таанып билүү ишмердүүлүгүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, ой жүгүртүүсүнүн ийкемдүүлүгүн, критикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө басым жасалаары белгилүү болду. Биз муну тапшырмаларды аткарууда окуучунун байкоосун, анализ кылуусун, жалпылай алуусун, ар түрдүү кырдаалдарда чечим чыгара билүүсүн, ар түрдүү предметтер менен

схематикалык, вербалдык, символдук моделдерди дал келтирүүлөрдү жүргүзө билүүсүн текшерүүгө карата вариативдүү берилерин билдик [2].

Мектепте информатиканы окутууда предметтин мазмуну табигый-математикалык жана гуманитардык дисциплиналардын мазмунуна айкалыштырылып окутулушу зарыл экендиги маалым болду. Мындай мазмун бир жылдын аралыгында же бир долбоордун алкагында эмес, окуучунун билим деңгээлиндеги көрсөткүчтөр көзгө көрүнөөрлүк натыйжага жеткенге чейин узак убакыттуу жүргүзүлүш керектиги белгилүү болду [2]. Мындай максатта информатиканы окутуу мектепке, мектепте окутулуп жаткан предметтерге, мугалимдерге жана алардын окутуу жөндөмдүүлүктөрүнө байланыштуу болушу мүмкүн. Бул информатикага гана эмес башка предметтерге да тиешелүү.

Информатиканы окутууну жакшыртуу боюнча көпчүлүк өлкөлөрдүн тажрыйбаларын анализ кылуу менен төмөндөгүдөй төрт негизги тенденцияны байкоого болот:

- *Логиканы калыптандыруу.* Логикалык компьютердик оюндарды колдонуу менен окуучулардын информациялык маданиятын калыптандыруу моделинин түзүлүшү. Предмет боюнча класстык жана класстан тышкаркы окууларды уюштуруу, жайкы лагерлерди, ийримдерди, курстарды ж.б. жандандыруу – башталгыч класстан баштап окуучулардын программа түзүү жөндөмдүүлүгүн арттырат;

- *Айкалыштыруу.* Информатиканы окутууда башка предметтик түшүнүктөрдү, билимдерди колдонуу менен окутуу – окуучуга ар түрдүү информацияны иштеп чыгууга жардам берет;

- *Компьютерсиз программалоо.* Бул ар түрдүү техникалардын макеттерин колдонуу аркылуу окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө көмөктөшүү;

- *Сырткы ресурстарды пайдалануу.* Мында окуучуларды ар түрдүү билим берүү ж.б. сайттарды максаттуу пайдалануу, информациянын булактары менен иштөө, жаңы информацияны табуу, информация

алмашуу сыяктуу көндүмдөргө ээ кылууга жардам берет.

- *Курактык өзгөчөлүккө бөлүү.* Информатиканы окутууда балдардын жаш өзгөчөлүгү эске алынуу керек.

Окуу-методикалык комплекстерге талдоо. Учурда КР мектептеринде Информатика: Базалык курс. Орто мектептердин 7-9-класстары үчүн окуу китеби. – Б.: «Педагогика», 2003 (1-басылышы), 2006 (2-басылышы) жана Информатика: Базалык курс. Орто мектептердин 7-9-класстары үчүн окуу китебине тиркеме тапшырмалар жыйнагы. – Б.: «Педагогика», 2003 (1-басылышы), 2006 (2-басылышы) (авт: Орускулов Т.Р., Касымалиев М.У.), 5-6-класстар үчүн Информатика (авт.: Босова Л.Л., Орускулов Т.Р., Касымалиев М.У.), 7-9-кл. үчүн «Сорос» фонду тарабынан чыгарылган китептер колдонулат. Китептердин мазмунунда информатиканын фундаменталдык негиздерин баяндап окутуу каралган. «Окуу китебинде компьютердин түзүлүшү жана иштеши тууралуу баштапкы маалыматтар, алардагы информациялык процесстер, программалык камсыздоо, анын курамы жана колдонулушу, информациянын башкаруудагы ролу, информациялык технологиялар, информатиканын социалдык негиздери, информациялык рынок ж.б. берилген. Мында окуу китебинин сапаты, окуу-методикалык комплексинин жаңылана электиги сыяктуу маселелер бар» [1, 326].

Ал эми Информатиканы КР мектептеринде окутуу боюнча окуучуларга, мугалимдерге жана жалпы колдонуучуларга түзүлгөн бир топ окуу куралдары пайдаланылып келет: Аларга: Информатика мугалимдер үчүн методикалык колдонмолор (авт.: А.Ибирайым кызы, У. Мамбетакунов ж.б.), Информатика. 5-8-класстар үчүн Жумушчу дептерлер (авт.: А.Ибирайым кызы), Информатика 5-9-класстарды окутуу үчүн мугалимдерге технологиялык карталар (авт.: А. Ибирайым кызы), «Python программалоо тили», мугалимдер үчүн колдонмо (авт.: М.У. Касымалиев, А. Ибирайым кызы ж.б.) ж.б. кирет.

Программалоо тилдерин окутууну талдоого келсек, Кыргызстандын мектептери Scratch, Java, C, C++, C#, Python, HTML, PHP, VB Script, XML, Java Script, VisualBasic сыяктуу тилдерди окуп үйрөнүшөт. Программалоо тилдерин окутууда дүйнө өлкөлөрү окуп жаткан программалоо тилдерин биздин окуучулар да үйрөнүп жатышкандыгын белгилөөгө болот.

Кесипчиликти жогорулатууга талдоо. Кыргыз Республикасынын билим берүү тармагында Республикалык педагогдордун квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институту (РПКЖКДИ) мугалимдердин кесиптик жактан өнүгүүсүнүн негизги борбору болуп саналат.

2012-жылдан бери информатика мугалимдерине квалификацияны жогорулатуу курстарын уюштуруу менен да алек болуп келе жаткан адис катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот: информатиканы окутуунун методикасы курстарынын мазмуну этаптабы менен өзгөрүп, компьютер жана программалык камсыздоо боюнча баштапкы билимдерден тартып, бүгүнкү күндөгү программалоо, киберкоопсуздук, жасалма интеллекттин негиздери сыяктуу заманбап мазмундар окутулуп жатат.

Себеби, учурда информатика мугалимине коюлган талаптар жана компетенциялар заманбап билим берүүнүн талаптарына жараша өзгөрүүдө.

Республикалык квалификацияны жогорулатуу институтунда мугалимдерге сабак берүүдө салттуу лекциялык ыкмалардан тышкары, практикалык багыттагы, интерактивдүү жана санариптик каражаттарга негизделген методдор кеңири колдонулуп келет.

Мурдагы жылдарга салыштырмалуу, азыр техникалык каражаттарды колдонууга басым кыйла жогорулады. Мугалимдерди даярдоо процессинде ар бир теманын окуу максатына, этаптарына жана форматына жараша компьютерди, проекциялык жабдууларды, интернет ресурстарын, атайын программаларды активдүү колдонуу үйрөтүлөт.

Сабактын ар бир этабында *компьютердик технологиялар* аркылуу: 1) окуучунун көңүлүн буруу (мотивация берүү), 2) жаңы теманы визуализациялоо (слайд, видео, инфографика), 4) практикалык тапшырмаларды аткаруу (код жазуу, моделдөө), 5) чыгармачылык иштерди уюштуруу (графика, анимация), 6) баалоо жана рефлексия жүргүзүү (электрондук тест, сурамжылоо) мүмкүнчүлүктөрү каралат.

Интерактивдүү методдор, мисалы: Web-квесттер, геймификация, онлайн платформалар (Kahoot, Quizizz, LearningApps) жана виртуалдык лабораториялар мугалимдерге жаңы деңгээлдеги сабактарды уюштурууга шарт түзөт. Бул ыкмалар информатика сабагын кызыктуу кылып гана тим болбостон, окуу натыйжаларын да жогорулатат.

Ошондой эле, квалификацияны жогорулатуу курсунда *практикалык иштерге* жана индивидуалдык долбоорлорго, кейстерге басым жасоо аркылуу мугалимдердин өз алдынча иштөө жөндөмү, жаңы технологияны өздөштүрүү ыкмасы калыптандырылат. Республикалык квалификацияны жогорулатуу институтунда информатика мугалимдерин даярдоо боюнча жүргүзүлүп жаткан иштер акыркы жылдары сапаттуу жаңы деңгээлге көтөрүлдү.

Корутунду. Демек, жыйынтыгында, Кыргызстандын мектептери «Информатика» предметин окууда дүйнөлүк билим берүү системасынан, КМШ, Европа мамлекеттеринин билим берүүсүнөн артта калбастан Кыргызстандын социалдык шартына, экономикалык абалына жараша окутулууда деген жыйынтыкка келүүгө болот. Бирок ошондой болсо да, азыркы дүйнөдөгү глобалдык өнүгүү доорунда, информациялык технологиянын, техниканын өнүгүү шартында, билим берүүнү санариптик трансформациялоо зарылчылыгында «Информатика» предметинин мазмунун улам жаңылап туруу абзел.

Адабияттар:

1. Ибирайым кызы А. Информатика предмети: Базалык окуу планындагы алган орду, предметтин абалы жана келечеги // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2015. – №3 (35). – С. 323-328.
2. Как проходят уроки информатики в разных странах мира: 5 основных выводов Исследования и прогнозы в ИТ. Учебный процесс в ИТ. <https://habr.com/ru/post/314372/>
3. Калдыбаев С.К. Мектепте электрондук окутуунун мүмкүнчүлүктөрү жана милдеттери / Калдыбаев С.К., Ибирайым кызы А. // Alatoo academic studies. – Бишкек, 2019. – №4. – С. 9-16.
4. КР жалпы билим берүүчү мектептери үчүн Информатика предметинин предметтик стандарты (5-9-класстар үчүн). – Бишкек, 2025. – 18 бет. <https://kao.kg/предметтик-стандарттар-12-жылдык-билим>
5. КР жалпы билим берүүчү мектептери үчүн Информатика предметинин окуу программасы (5-9-класстар үчүн). – Бишкек, 2025. – 35 бет. <https://kao.kg/окуу-программалары-12-жылдык-билим-берүү>
6. Рейтинг стран мира по уровню развития информационно-коммуникационных технологий. Индекс развития информационно-коммуникационных технологий / ICT Development Index. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gtmarket.ru/ratings/ict-development-index> (дата обращения: 28.02.2023).
7. Хеннер Е.К. Предмет «информатика»: межстрановые сопоставления и перспективы развития. // Информатика и образование. – М., 2016. – № 4. – С. 18-26.
8. 2025/2026-окуу жылына 11 жана 12 жылдык окуу мектептериндеги Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын базистик окуу пландары. https://kutbilim.kg/wp-content/uploads/2025/07/bazistik-okuu-plan-2025-2026-okuu-zhyly.pdf?fbclid=IwY2xjawLd3kllHRuA2FlbQIxMQABHkYVHLIX45Tc7y0JKJaq1LCvK1zGO1EeLpXRWY9Fqfznil3BsyAPFt1iqV8naem_PRxQ8X_bqtKnLToujqTXFQ

Рецензиялаган:

Мамбетакунов У.Э.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

TEACHING TECHNOLOGY

*Акназарова Гулумкан Анварбековна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: Gaknar@mail.ru*

**ФОРМАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ ПРИ ОТРАБОТКЕ НАВЫКОВ ПОСТРОЕНИЯ
ПИСЬМЕННЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ С ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННОЙ СВЯЗЬЮ**

*Акназарова Гулумкан Анварбековна,
аспирант,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: Gaknar@mail.ru*

**СЕБЕП-НАТЫЙЖА БАЙЛАНЫШЫ МЕНЕН ЖАЗУУ ЖҮЗҮНДӨГҮ
БИЛДИРҮҮЛӨРДҮ КУРУУ КӨНДҮМДӨРҮН ПРАКТИКАЛООДО
ФОРМАЛДУУ ЫКМАЛАР**

*Aknazarova Gulumkan Anvarbekovna,
Graduate Student,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
E-mail: Gaknar@mail.ru*

**FORMAL APPROACHES TO DEVELOPING THE SKILLS OF CONSTRUCTING
WRITTEN STATEMENTS WITH A CAUSAL RELATIONSHIP**

***Аннотация:** В статье анализируется возможность применения формально-языкового и формально-структурного подходов к обучению русской письменной речи при составлении упражнений для отработки навыков построения самостоятельных письменных высказываний с причинно-следственной связью. Даются примеры упражнений, направленных на формирование навыков построения причинно-следственных высказываний на основе аутентичных текстов А.П. Чехова. Автором делается вывод об важности формальных подходов при составлении тренировочных упражнений для 8 класса школы с кыргызским языком обучения. Формальные подходы и методы, с ними связанные, являются важной ступенью формирования основных навыков письменной речи, так как позволяют повысить уверенность учеников в орфографических и грамматических навыках, а также навыках*

анализа высказывания и целого текста.

Аннотация: Макалада себеп-натыйжа байланышы менен өз алдынча жазуу түрүндөгү билдирүүлөрдү куруу көндүмдөрүн практикалоо үчүн көнүгүүлөрдү даярдоодо орус тилин окутууга формалдуу-тилдик жана формалдуу-структуралык ыкмаларды колдонуу мүмкүнчүлүгү талданат. А.П. Чеховдун нукура тексттеринин негизинде себеп-натыйжа билдирүүлөрүн куруу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган көнүгүүлөрдүн мисалдары берилет. Автор кыргыз тилинде окуткан мектептин 8-классы үчүн машыгуу көнүгүүлөрүн түзүүдө формалдуу ыкмалардын маанилүүлүгүнө тыянак чыгарат. Алар менен байланышкан формалдуу ыкмалар жана методдор жазуу тилинин негизги көндүмдөрүн калыптандыруунун маанилүү баскычы болуп саналат, анткени алар окуучулардын орфографиялык, грамматикалык көндүмдөргө, ошондой эле айтылган сөздөрдү жана бүтүндөй текстти талдоо көндүмдөрүнө болгон ишенимин арттырат.

Annotation: The article analyzes the possibility of using formal linguistic and formal structural approaches to teaching Russian written speech when composing exercises for practicing the skills of constructing independent written statements with a causal relationship. Examples of exercises aimed at developing skills in constructing causal statements based on authentic texts by Anton Chekhov are given. The author concludes the importance of formal approaches in the preparation of training exercises for the 8th grade of a school with the Kyrgyz language of instruction. Formal approaches and related methods are an important step in the formation of basic writing skills, as they can increase students' confidence in spelling, grammar skills, as well as skills in analyzing utterances and the whole text.

Ключевые слова: формальные подходы, русский язык как неродной, обучение письменной речи, причинно-следственная связь.

Түйүндүү сөздөр: формалдуу ыкмалар, орус тили эне тили эмес, жазуу тилин үйрөтүү, себеп-натыйжа мамилелери.

Key words: formal approaches, Russian as a non-native language, writing instruction, cause-effect relations.

Введение. Обучение письму на русском языке в школах с кыргызским языком обучения в значительной степени основывается на методике преподавания русского как иностранного языка. В связи с этим процесс формирования навыков письменной русской речи обладает рядом специфических особенностей.

Н.И. Гез пишет, что «обучение письменной речи как одному из видов речевой деятельности включает два основных направления: во-первых, освоение письма как овладение графической и орфографической системами языка для записи слов, словосочетаний и предложений, а также развитие навыков фиксировать устную речь с помощью письменных знаков; во-вторых, обучение самой письменной речи – то есть формирование умений строить связные тексты, выражать свои мысли письменно в соответствии с задачами коммуникации и

развивать коммуникативные умения» (выделения наши – Г.А.) [1, с. 34].

Согласно В.Э. Морозову, обучение письменной речи выполняет сразу несколько важных функций. Прежде всего, оно направлено на формирование у учащихся способности к самостоятельному созданию письменных высказываний, что делает его сложным продуктивным видом речевой деятельности. Кроме того, развитие письменной речи положительно влияет на совершенствование других видов речевой активности, таких как аудирование, чтение и устная речь. Также письменная речь играет роль объективного показателя уровня языковой компетенции учащихся на протяжении всего процесса обучения [2, с. 54].

Цель исследования – анализ применения формальных подходов для создания упражнений, направленных на развитие

навыков построения письменных высказываний с причинно-следственной связью.

Методы исследования – теоретико-аналитический, описательный и структурный.

В настоящее время существует широкий спектр подходов и методов обучения письму и письменной речи на иностранном/неродном языке. Можно выделить три основных дидактических подхода: формально-языковой (так называемый «прямой» подход); формально-структурный (или «текстоцентрический»); содержательно-смысловой (также называемый «процессуальный»).

Формально-языковой подход рассматривает письмо прежде всего как инструмент для отработки языковых навыков и контроля уровня владения другими видами речевой деятельности. В рамках этого подхода упражнения делятся на два типа: 1) *языковые подготовительные задания*, включающие воспроизведение образца, подстановочные и трансформационные упражнения, вопросно-ответные задания и диктанты; 2) *речевые упражнения*, такие как краткие сочинения и изложения на заданную тему.

Главное внимание уделяется точности – лексико-грамматической, орфографической и пунктуационной. Эта точность достигается за счёт многократного выполнения однотипных упражнений. При этом содержательная сторона письма отходит на второй план.

Согласно последним исследованиям по оценке эффективности обучения русскому языку в школе с кыргызским языком обучения [3], уверенность в письменных навыках большинства школьников является лишь удовлетворительной: «Уверенность в своих орфографических навыках постепенно увеличивается с 48% в 5-х до 54% в 9-х классах, а количество учеников, не очень уверенных в своих орфографических навыках, уменьшается с 44% в 5-х до 34% в 9-х классах. Учеников, не уверенных в своих орфографических навыках, в 5-9 классах – 3%» [3, с. 39]. Основные причины неуверенности автор приведенного исследования видит в сложности самого предмета изучения, в том, что многоязычная среда

усложняет овладение орфографией русского языка, а также в недостаточном внимании к орфографии на уроках [3, с. 39]. Таким образом, подтверждается, что формально-языковой подход к изучению языка не только не устаревает, но является актуальным в современной методике преподавания русского языка в школе с кыргызским языком обучения, так как обеспечивает необходимый уровень базовых орфографических навыков.

Э.Г. Азимов пишет, что со временем «формально-языковой подход к обучению письменной иноязычной речи был заменён формально-структурным, что связано с переосмыслением приоритета устной речи и идеей опережающего устного обучения. Основой нового подхода стали лингвистические данные о специфике письменной коммуникации, главным результатом которой является текст – образец, подлежащий осмыслению, анализу и последующему воспроизведению. В рамках данного подхода письменная речь тесно связана с чтением. Обучение построению письменных высказываний на иностранном языке включает несколько этапов: 1) чтение и понимание текстов; 2) их детальный анализ; 3) составление собственных высказываний по аналогии с образцом» [4, с. 56].

А.А. Акишина, О.Е. Каган говорят, что при содержательно-смысловом подходе «письмо стало рассматриваться как творческий, продуктивный, нелинейный, экспериментальный процесс», в нем «центральное место отводится самому пишущему, то есть тому, кто является ключевой фигурой в производстве мысли» [5, с. 40].

Формально-структурный и содержательно-смысловой подходы в преподавании любого языка обеспечивают более высокий уровень владения письменной речью, так как формируют связь учебной деятельности и внеучебной действительности. Г.М. Аманова в своем исследовании пишет, что «60% респондентов больше всего нравится писать сочинения, 15% – изложения, остальным опрошенным – рефераты и эссе» [3, с. 41]. Причинами столь высокого уровня заинтересованности в сочинении она считает

возможность самовыражения, увлекательность тем сочинений, а также похвалу и признание в случае успеха в сочинении [3, с. 41]. Учебная письменная речь представляет собой не только важное средство обучения, но и эффективный способ контроля. Наивысшую ступень в системе учебных письменных заданий занимают сочинение и изложение. Эти виды работ традиционно используются для проверки уровня сформированности продуктивных навыков письменной речи.

Таким образом, обучение письменной речи происходит в несколько этапов, первым из которых являются разнообразные языковые и условно-речевые упражнения, «направленные на овладение продуктивными лексико-грамматическими навыками», а последним, заключительным – речевые умения, «включая умения коммуникативной письменной речи» [6, с. 110].

Мы считаем, что формально-языковой и формально-структурный подходы при создании учебно-тренировочных упражнений, с одной стороны, позволяют использовать всё многообразие языкового и текстового материала на русском языке, а с другой стороны, создают широкие возможности для отработки отдельных навыков письменной речи. В данной статье мы рассматриваем возможности использования формальных подходов для формирования упражнений на отработку навыков построения определённого типа письменных высказываний (с причинно-следственной связью) на основе аутентичных текстов русской литературы (рассказов и повестей А.П. Чехова). Вкратце рассмотрим особенности причинно-следственных конструкций в русском языке.

А.Г. Шустер пишет, что причинно-следственное значение – значение сложного ситуативного типа. «Минимальные семантико-синтаксические структуры, выражающие это значение, двухчастны: одна часть выражает обуславливающую ситуацию (причину), другая – обуславливаемую (следствие). Отношения при этом являются несимметричны, однонаправленны, что позволяет интерпретировать их и в терминах

подчиненности, зависимости, находящихся свое выражение в их грамматической маркировке» [7, с. 1-6].

Причинно-следственные отношения проявляются на всех уровнях синтаксических конструкций: 1) простое предложение, 2) сложное предложение: сложносочинённое, сложноподчинённое, бессоюзное сложное предложение; 3) сложное синтаксическое целое. В простом предложении отношения причины и следствия показывают союзы и определённая лексика (*вследствие, благодаря, спасибо, по причине, по причинам, от радости, со скуки, в основании; объяснять, обосновывать, мотивировать, означать, оправдывать; сгоряча, со зла, со слепу* и т.п.): «Спасибо твоей жене и Владимиру, они возбудили во мне самосознание» [8, с. 548] (Ср.: **Благодаря твоей жене и Владимиру*).

Главными показателями причинно-следственной семантики в сложноподчинённом предложении являются союзы: **причины** (*потому что, так как, оттого что, отчего, поскольку* и др.) или **следствия** (*так что, отчего, от этого, почему, (и) потому, почему-то* и др.). При этом союзы могут нести дополнительные оттенки значения, то есть подвергаться модификации, например, указывать не только на причину, но и на единственность ее (*только потому что*), на ее первостепенность (*и оттого что*) и т.д.

Союзы, например, *откуда*, обычно передают пространственные отношения, однако в некоторых контекстах этот союз может выступать в роли синонима союза *отчего* и выражать причинно-следственные связи: «... уже никто не помнил, **откуда** произошло это прозвище» [8, с. 525]. «Союз-частица *ведь* среди недифференцированных союзных средств отличается наибольшей функциональной гибкостью. В одних случаях она указывает на непосредственную и истинную причину, в других – выполняет роль уточняющего элемента, поясняющего или мотивирующего комментария, связанного с отдельными частями основной мысли (или более широким контекстом), либо обозначает дополнительное уточняющее обстоятельство» [9, с. 582]. Например: «У

меня линия, господа, ... **а ведь все вы можете только сидеть и писать, больше ничего!**» [8, с. 540].

Предикативная часть, содержащая причинный союз, информирует о предопределяющих или побочных факторах, поводе, предлоге или стимуле того, что описывается другой предикативной частью предложения.

Союзы со значением следствия содержатся в той предикативной части, которая логически является зависимой, даже если грамматически она оформляется как главная.

В сложносочиненном предложении нет явных средств выражения причины и следствия, но они выражены с помощью других средств. Например, союз «и» может указывать и на связь между предикативными частями, и на причинные отношения: «*В это время послышался звонок, и она встала*». [8, с. 528] Такие предложения возможно трансформировать, введя в их состав причинный союз: **В это время послышался звонок, и (поэтому) она встала*.

Причина и следствие выражаются в бессоюзных сложных предложениях имплицитно, то есть только как логическая связь между компонентами высказывания. Единственными показателями связи служат знаки препинания и интонация. «В бессоюзных конструкциях с интонационной конструкцией-3 (ИК-3) в формах изъявительного наклонения временные, условные и причинно-следственные отношения остаются неразграниченными. В аналогичных сложносочинённых предложениях временные планы могут совпадать, поэтому при отсутствии союзов интонация не в состоянии чётко передать различия в значении. Части бессоюзной конструкции, как правило, произносятся с интонацией завершенности, чаще всего с использованием ИК-2. Эта интонация особенно характерна для второй части высказывания, где она подчёркивает значение типа “вот в чём причина”, “вот почему”» [9, с. 651-654].

Причинно-следственные отношения в сложном синтаксическом целом (ССЦ)

реализуются в двух и более предложениях, например:

«— Разве можно подметить то, чего нет? - спросил доктор.

— Нет, **потому что** мы не видим» [8, с. 569].

Причинные отношения в ССЦ могут быть представлены и в форме вопроса и ответа:

«— Гм!.. **Отчего же он умер?** ...

— А кто ж его знает! **Должно, от горячки...**» [8, с. 306].

Приведём примеры упражнений на отработку навыков построения высказываний с причинно-следственными связями для 8 класса школы с кыргызским языком обучения.

Упр. 1. Вставьте в следующие предложения недостающие союзы: *потому что, оттого что, так как*. В каких случаях можно использовать разные союзы? Запишите разные варианты предложений, подчеркните союзы.

1) Мы пошли в поле и, расположившись на траве, продолжали наш разговор и смотрели на город, где все окна, обращенные на запад, казались ярко-золотыми ... заходило солнце. 2) ... мы встали очень рано и потом ничего не делали, этот день казался очень длинным, самым длинным в моей жизни. 3) Она радостно улыбнулась сквозь слезы и пожала мне руку и потом все еще продолжала плакать, ... не могла остановиться, а я пошел в кухню за керосином¹. 4) Дня через три пришел ко мне Афанасий и спросил, не надо ли послать за доктором, ... с барином что-то делается. 5) ... работы во флигеле² не хватало и на одного, то Чепраков ничего не делал, а только спал или уходил с ружьем на плёс³ стрелять уток. (Чехов)

Объясните, почему в предложениях 2 и 5 невозможно вставить союз *потому что*?

Примечание: ¹керосин – горючая жидкость, применяемая как топливо; ²флигель – пристройка сбоку главного здания или дом во дворе большого здания; ³плёс – широкий участок реки или озера с большой глубиной.

Упр. 2. Прочитайте предложения. На какой вопрос отвечает выделенная часть?

Какими союзами можно заменить союзы *отчего* и *откуда*?

1) С доктором теперь она говорила охотнее¹, чем со мною, и я не понимал, *отчего это так*. 2) И заплакала, *неизвестно отчего*. 3) ... уличные мальчишки и гимназисты² прозвали меня маленькою пользой; да и теперь еще мальчишки и лавочники³, случалось, дразнили меня так, хотя, кроме меня, уже никто не помнил, *откуда произошло это прозвище*⁴ (Чехов).

Составьте собственные предложения с союзами *отчего* и *откуда* таким образом, чтобы они имели значение причины.

Примечание: ¹*охотнее* – с большим желанием; ²*гимназист* – ученик гимназии, специализированной школы; ³*лавочник* – владелец небольшого уличного магазина, лавки; ⁴*прозвище* – кличка.

Упр. 3. Проанализируйте предложения. Какие их части отвечают на вопрос «почему»? Какие союзы используются в этих предложениях? Почему они повторяются? Составьте с этими союзами свои предложения.

1) К тому же в городе у меня была дурная репутация оттого, что я не имел общественного положения и часто играл в дешевых трактирах¹ на бильярде, и еще оттого, быть может, что меня два раза, без всякого с моей стороны повода, водили к жандармскому² офицеру. 2) Скажите, не оттого ли это, что в вас нет уверенности и что вы не удовлетворены? (Чехов)

Примечание: ¹*трактир* – устаревшее название гостиницы со столовой, рестораном или же самой столовой, ресторана, ²*жандарм* – полицейский.

Данные упражнения отрабатывают навыки семантического и синтаксического анализа, а также анализа цельного высказывания, в ходе которого выясняются оттенки причинных значений и позиции причины союзов в предложении. Упражнения также направлены на синтез собственных высказываний по аналогии.

Упр. 4. Прочитайте сложные предложения. Какими союзами соединены части предложений? Какой знак препинания стоит

в предложениях? Каким союзом можно заменить выделенные вами союзы?

1) В гимназии у меня было непобедимое отвращение к греческому языку, так что меня должны были взять из четвертого класса.

2) ... городская и клубная библиотеки посещались только евреями-подростками, так что журналы и новые книги по месяцам лежали неразрезанными...

3) Конечно, жаль, привыкли мы тут, но Должиков обещал сделать Жана начальником станции Дубечни, так что мы не уедем отсюда, будем жить тут на станции, а это всё равно, что в имении¹.

4) В знак согласия Иона дергает вожжи, отчего со спины лошади и с его плеч сыплются пласты снега... (Чехов).

Перепишите два последних предложения, заменив союзы *так что* и *отчего* на другие. Запишите собственные предложения с союзами *отчего* и *так что*.

Примечание: ¹*имение* – земля с усадьбой, собственным домом.

Упражнение позволяет самостоятельно проанализировать информацию и, синтезировав полученные знания, использовать их в самостоятельной деятельности.

Упр. 5. Прочитайте предложения. В чём отличие союзов *почему* и *почему-то*? Как вы думаете, можно ли заменить эти союзы друг на друга?

1) ... она смотрела мне в лицо, и по глазам ее было видно, что она понимает, почему я смущен. 2) А мои знакомые при встречах со мной почему-то конфузились¹. 3) ... когда Анна Алексеевна возвращалась, то я встречал ее в передней², брал от нее все ее покупки, и почему-то всякий раз эти покупки я нес с такою любовью, с таким торжеством, точно мальчик. 4) ... в глазах у нее я иногда подмечал выражение, какое бывает у людей, которые серьезно больны, но почему-то скрывают это. 5) Ели мы, маляры, очень много и спали крепко, и только почему-то по ночам сильно билось сердце (Чехов).

Можно ли исключить эти союзы из предложений? Как поменяется их смысл? Запишите предложение 5 с союзом и без союза. Составьте свою подобную пару

предложений с союзом «почему-то» и без него.

Примечание: ¹передняя – прихожая, ²конфузиться – смущаться.

Упр. 6. Прочитайте предложения. Какое значение имеют выделенные части этих предложений? На какой вопрос они отвечают?

1) Елена Никифоровна стала ссориться с соседями, стала судиться, не доплачивать приказчикам и рабочим; все боялась, как бы ее не ограбили – *и в какие-нибудь десять лет Дубечня стала неузнаваемой*. 2) И потом я слышал, как он сказал: «Уберите этого господина, *он портит мне нервы*». 3) Продолжать этот разговор было бесполезно: *отец обожал себя, и для него было убедительно только то, что говорил он сам*. 4) Мне самому было скучно и давно уже хотелось отбыть в обществе не маляров: *я искренно обрадовался ему* (Чехов).

Перепишите предложения 2, 3 и 4, подставляя союзы *потому что* и *поэтому*. Как изменилась пунктуация в предложениях?

Упражнения 5 и 6 позволяют отработать навыки семантического и трансформационного анализа, использовать его данные при составлении аналогичных высказываний, а также показать связь пунктуации со смысловым наполнением предложения. Все приведённые примеры упражнений направлены на отработку самостоятельных навыков анализа, результаты которого используются при трансформации уже имеющих или при порождении собственных высказываний.

При включении данных примеров в учебный материал необходим предваряющий комментарий учителя, в котором нужно рассказать об особенностях причинно-следственных отношений в русском языке: их средства весьма разнообразны (лексические, грамматические, синтаксические), но преобладают всё же синтаксические средства как способные выражать взаимообусловленные отношения. Надо помнить, что основанием для выделения причинно-следственной семантики всегда будут логические связи компонентов высказывания, поэтому важно

обращать внимание учащихся 8 класса на логическую связь компонентов предложения, учить их видеть прежде всего семантику высказывания.

Выводы. Как мы видим, типы упражнений в рамках формальных подходов весьма разнообразны и имеют конечной целью отработку продуктивных письменных навыков. Таким образом, формально-языковой и формально-структурный подходы являются важным этапом в формировании прочной основы навыков письменной речи и должны быть регулярно использованы в практике составления учебных материалов. Однако даже при главенстве формальных подходов нельзя упускать из виду и содержательно-смысловой подход, являющийся основой логичного высказывания на неродном языке. Поэтому в наши упражнения мы обязательно включаем вопросы, направленные на выяснение семантики союзов и синтаксических связей. Обсуждение их и составление собственных высказываний или микро-текстов создают условия для постепенной тренировки навыков самостоятельного порождения учащимися письменных высказываний.

Литература:

1. Гез, Н.И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. [Текст] / Н.И. Гез, Н.В. Лиховицкий, А.А. Миролюбов. – М.: Высш. шк., 1982. – 373 с.
2. Морозов, В.Э. Культура письменной научной речи [Текст] / В.Э. Морозов. – М.: Икар, 2007. – 268 с.
3. Аманова, Г.М. Оценка эффективности обучения русскому языку в школах с кыргызским языком обучения при помощи анкетирования [Текст] / Г.М. Аманова // Известия Кыргызской академии образования. – 2025. - № 1 (65). – С. 36-42.
4. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) [Текст] / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М.: Изд-во ИКАР, 2009. – 448 с.

5. Акишина, А.А. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. [Текст] / А.А. Акишина, О.Е. Каган. – М.: Русский язык, 2002. – 256 с.
6. Бредихина, И.А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности [Текст]: учеб. пособие / И.А. Бредихина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – 104 с.
7. Шустер А.Г. Лингвистический статус категории следствия на разных ярусах синтаксиса современного русского языка [Электронный ресурс] / А.Г. Шустер. – URL: https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=5232
8. Чехов, А.П. Избранные произведения в 3 томах [Текст] / А.П. Чехов. Т.2. Повести и рассказы. – М.: Художественная литература, 1983. – 610 с.
9. Русская грамматика [Текст] / отв. ред. Н.Ю. Шведова. – Т.П. Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – 710 с.

Рецензент:

*Ниязова А.М.,
кандидат педагогических наук*

УДК 378.147

*Аманова Гулнур Монолбаевна,
кандидат педагогических наук,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Жолчиева Айнуру Алибековна,
кандидат педагогических наук,
Международный Университет «Ала-Тоо»,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

*Аманова Гулнур Монолбаевна,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Жолчиева Айнуру Алибековна,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Эл аралык «Ала-Тоо» университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

ОРУС ТИЛИ САБАГЫНДА САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ

*Amanova Gulnur Monolbaevna,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

*Zholchieva Ainuru Alibekovna,
Candidate of Pedagogical Sciences,
«Ala-Too» International University,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

USING OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS

Аннотация: В статье рассматриваются возможности использования цифровых технологий на уроках русского языка. Цифровизация образовательного процесса открывает перед учителями новые методы и инструменты для улучшения качества преподавания русского языка. Автором исследуются примеры успешной интеграции цифровых технологий в образовательный процесс школы. Статья предназначена преподавателям русского языка, стремящимся модернизировать свои методики и адаптироваться к требованиям современной образовательной среды.

Аннотация: Макалада орус тили сабактарында санариптик технологияларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрү каралат. Окуу процессин санариптештирүү мугалимдерге орус тилин окутуунун сапатын жогорулатуунун жаңы ыкмаларын жана каражаттарын ачат. Автор мектептеги окуу процессинде санариптик технологияларды ийгиликтүү интеграциялоонун мисалдарын изилдейт. Макала орус тилин окуткан мугалимдерге методикасын модернизациялоо жана билим берүүнүн жаңы талаптарына ыңгайлаштырууга арналган.

Annotation: The article discusses the possibilities of using digital technologies in Russian language lessons. Digitalization of the educational process opens up new methods and tools for teachers to improve the quality of teaching Russian. The author examines examples of successful integration of digital technologies into the school educational process. The article is intended at Russian language teachers seeking to modernize their methods and adapt to the requirements of the modern educational environment.

Ключевые слова: цифровизация, образовательные технологии, мультимедийные ресурсы, интерактивное обучение, инновационные методики.

Түйүндүү сөздөр: санариптештирүү, билим берүү технологиялары, мультимедиялык ресурстар, интерактивдүү окутуу, инновациялык методдор.

Key words: digitalization, educational technologies, multimedia resources, interactive learning, innovative methods.

Введение. В современном обществе цифровая трансформация затрагивает все сферы жизни, включая образование. В школах всё активнее внедряются цифровые технологии, что позволяет улучшить процесс обучения и сделать его более эффективным и интересным для учащихся. Применение на уроках русского языка мультимедийных презентаций, образовательных приложений и цифровых платформ позволяет учителям создать увлекательную учебную среду, способствует развитию критического мышления, повышает мотивацию к обучению и делает процесс получения знаний более доступным. Внедрение мультимедийных ресурсов в образовательный процесс способствует индивидуализации обучения и оперативному получению обратной связи.

Целью исследования стал анализ научных публикаций по вопросам интеграции цифровых технологий в методику преподавания русского языка, а также со-

держание и инструменты сетевых и прикладных обучающих электронных ресурсов, применяемых в онлайн-обучении.

Автором использовались следующие **методы исследования:** аналитико-описательный, анкетирование, беседы с учителями и учениками.

Основное содержание. В настоящее время происходят значительные изменения в методике преподавания русского языка. К данным изменениям относятся:

– **цифровизация образования:** активное использование электронных учебников и цифровых платформ для обучения. Учителя используют интерактивные доски, видеоуроки и другие технологии для повышения интереса и эффективности обучения;

– **акцент на практическое применение:** внимание к развитию коммуникативных навыков школьников.

Существуют разнообразные **формы применения цифровых технологий** в учебном процессе: электронные учебные материалы

(учебники, лекции, словари и т.д.), мультимедийные учебные материалы (онлайн языковые тренажеры, видео/аудио подкасты и т.д.), интерактивная электронная среда (вебинары, конференции, цифровые классы и

т.д.), интернет-ресурсы в виде социальных сетей, образовательных платформ, YouTube.

Волкова Е.А. выделяет следующие формы использования цифровых технологий в обучении [1].

Таблица 1. Формы реализации ресурсов цифровых технологий в обучении

Формы применения цифровых технологий в учебном процессе				
Электронные учебные материалы (лекции, словари, учебники и т.д.)	Интерактивная электронная среда (цифровые классы, конференции, вебинары и пр.)	Мультимедийные учебные материалы (квесты, аудио/видео подкасты и т.д.)	Применение элементов искусственного интеллекта (языковые боты, персонализированные учебники и т.д.)	Интернет ресурсы в виде образовательных платформ, социальных сетей, YouTube и т.д.

Применение цифровых технологий значительно сократит нагрузку учителя в виде подготовки учебных материалов и проверки результатов учебной деятельности школьников. Учитель может варьировать способ подачи и усвоения материала, делая акцент либо на зрительных ассоциациях, либо на аудировании и т.д., корректировать учебный процесс, решая различные дидактические задачи (обогащение словарного запаса учащихся, активизация различных видов речевой деятельности и т.д.).

Рассмотрим варианты применения цифровых технологий на уроках русского языка:

– **Интерактивные платформы и ресурсы.** Используя такие образовательные платформы, как Quizlet, Kahoot, Learning Apps, учителя русского языка могут создавать разнообразные интерактивные упражнения, что помогает не только облегчить усвоение учебного материала, но и стимулирует самостоятельную работу школьников.

Сервис Google Class позволяет учителю импортировать задания и шаблоны, выделять текст в приложенных файлах и таблицах, создавать объявления, интегрировать дополнительные материалы (Google Forms, PDF-файлов, PPT- файлы и другие) с Google Диска. У этой программы есть мобильное

приложение, что позволяет оптимизировать учебный процесс не только дома, но и на занятии. В Google Class преподаватель может формировать учебные задания с помощью опций «Предварительная подготовка», «Быстрые опросы», «Индивидуальные задания», «Отслеживание заданий для учащихся». Применение этих опций позволяет преподавателям размещать учебные задания и устанавливать сроки сдачи индивидуально для каждого учащегося или для всей группы, проверять и оценивать готовые решения, переносить результаты оценивания в Google Таблицы или CSV-файл и затем отправлять учащимся, распечатывать и т.п. [2].

Очень популярен среди школьников сайт YouTube. Видеоролики с этого сайта могут стать эффективным материалом для закрепления и повторения грамматического и лексического материала.

Преимущества использования YouTube:

1. *Визуализация учебного материала.* Видео на YouTube позволяют глубже понять сложные темы. Например, уроки орфографии и пунктуации можно сопровождать анимационными роликами, которые наглядно объясняют правила.

2. *Погружение в культурный контекст.* Уроки можно обогатить контентом об истории русского языка, культуре и традициях.

3. *Разнообразие форматов.* YouTube охватывает широкий спектр тем. Это помогает ученикам взаимодействовать с русским языком через различные контексты (уроки, интервью, подкасты, ролики и т.д.).

4. *Развитие навыков аудирования.* Просмотр видео способствует развитию восприятия устной речи. На YouTube ученики слушают русскую речь разных людей всех возрастов, речь, произносимую с разной интонацией и скоростью. Просмотр видео улучшает понимание русской речи и произношение у школьников.

– **Виртуальные классы и онлайн-обучение.** Цифровые технологии позволяют организовать дистанционное обучение. Используя виртуальные классы через Zoom или Microsoft Teams, можно проводить уроки в удаленном формате. Онлайн-доски Padlet и Jamboard являются прекрасным инструментом для совместной работы с учащимися.

Использование онлайн-досок делает уроки русского языка динамичными, способствует коллективной работе и помогает ученикам лучше понимать учебный материал.

Преимущества использования онлайн-досок:

1. *Удобство в использовании:* доски легко настроить для различных задач.

2. *Совместная работа:* каждый ученик может участвовать и добавлять свой вклад.

3. *Разнообразие форматов:* тексты, изображения, видео и ссылки.

– **Использование мультимедиа.** Аудио- и видеоматериалы помогают сделать урок более наглядным и доступным.

Преимущества использования мультимедиа:

1. *Повышение мотивации учащихся.* Видеоролики, аудиоматериалы, презентации и интерактивные ресурсы привлекают внимание учеников, удерживают их интерес и вовлекают в учебный процесс.

2. *Развитие восприятия и понимания речи.* Аудио- и видеоматериалы способствуют улучшению навыков аудирования. Прослушивание дикторов и выступлений помогает понять различные интонации,

акценты и скорость речи.

3. *Поддержка визуального восприятия.* Анимации, иллюстрации, инфографика и карты, используемые на уроках, облегчают понимание сложных грамматических тем.

4. *Творческое развитие учащихся.* Использование мультимедиа помогает ученикам создавать собственные проекты, включая мультимедийные презентации, подкасты или видеоролики, что стимулирует их креативность.

5. *Интерактивные задания.* Интерактивные тренажеры помогают закреплять знания через упражнения с использованием текстов, аудио и видео.

– **Электронные учебники и приложения.** Они обеспечивают доступ к учебным материалам в любом месте и в любое время.

– **Виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR).** VR и AR открывают новые возможности для изучения языка. Виртуальные экскурсии помогают учащимся изучать культурное наследие, прослушивать речи великих писателей и анализировать их стиль.

– **Онлайн-словари.** Сайт «Словари.ру» содержит общедоступную лингвистическую информацию разного типа. Словарная база сайта содержит 21 том основных интерактивных лингвистических словарей, в том числе: словарь В.И. Даля под ред. И.А. Бодуэна де Куртенэ, однотомный Толковый словарь русского языка (80 000 единиц), академический толковый словарь русского языка в 4-х томах (более 80 000 единиц) и т.д. [3].

– **Программы для повышения грамотности.** Программное обеспечение, разработанное для проверки орфографии и пунктуации («Грамота.ру» или Grammarly), помогает учащимся исправлять ошибки в реальном времени, что способствует улучшению письменной речи и осознанию языковых норм.

– **Развитие творческих навыков.** С помощью цифровых технологий учащиеся могут создавать собственные проекты: презентации, подкасты, видеоролики и т.д. Это развивает креативное мышление и

позволяет более глубоко изучить определенные темы.

«Важно продолжить совершенствование ИИ-технологий, а также использовать их в сочетании с традиционными методами обучения, чтобы создать максимально эффективную образовательную среду. Таким образом, искусственный интеллект, при должной адаптации и учёте его ограничений, может существенно улучшить процесс преподавания и освоения русского языка, предоставляя новые возможности для учащихся и педагогов» [4, с. 75].

Внедрение технологий в образовательный процесс сопряжено с рядом трудностей. Вот некоторые из них:

1. *Недостаточная техническая база.* Не во всех школах есть компьютеры, планшеты, интерактивные доски.

2. *Отсутствие доступа к Интернету.* В сельских или удалённых районах может отсутствовать стабильное подключение к Интернету.

3. *Недостаточная подготовленность учителей.* Учителям не всегда хватает знаний или навыков, чтобы эффективно использовать цифровые технологии. Это требует дополнительных курсов и времени на обучение.

4. *Проблемы интеграции.* Не всегда удаётся гармонично включить цифровые технологии в учебный процесс, чтобы они усиливали, а не отвлекали от обучения.

5. *Проблемы с технической поддержкой.* Для успешного использования цифровых технологий нужны квалифицированные специалисты, которые смогут устранять технические проблемы.

Несмотря на эти трудности, правильное планирование, грамотное обучение преподавательского состава и инвестиции в техническую инфраструктуру могут существенно облегчить процесс интеграции технологий в образование.

Выводы. Цифровизация образовательного пространства в значительной степени отразилась на развитии методики преподавания русского языка. В современном

образовательном процессе цифровые технологии играют важнейшую роль, помогая учителям и ученикам разнообразить учебный процесс и достичь более высоких результатов. Особенно актуальным становится внедрение цифровых технологий в преподавание русского языка, поскольку это способствует повышению интереса к предмету и развитию предметных компетенций.

Применение цифровых технологий на уроках русского языка позволяет учителям использовать разнообразные методы подачи и обработки информации, осуществлять качественный контроль над результатами учебной деятельности учащихся, а также видеть динамику изменения образовательных достижений учащихся.

«Технологии фундаментально меняют образование, открывают перспективы всеобщего доступа к высококачественному обучению и создают принципиально новые методы обучения» [5, с. 99].

Применение цифровых технологий на уроках русского языка открывает огромные перспективы как для учителей, так и для учеников. Такие подходы делают обучение современным, интересным и эффективным. Важно продолжать искать новые пути интеграции цифровых инструментов в образовательный процесс, чтобы каждый ученик мог раскрыть свой потенциал и полюбить изучение русского языка.

Литература:

1. Волкова Е.А. Методические подходы к использованию интерактивных средств в процессе обучения студентов непедагогических специальностей // Образовательные технологии и общество. 2015. – Т. 18. – № 3. – С. 502-510.
2. Iftakhar S. Google classroom: what works and how // Journal of Education and Social Sciences. – 2016. – Т. 3. – № 1. – С. 12-18.
3. <https://www.slovari.ru/start2.aspx?s=0&p=5638>
4. Крымова Л.Р. Понятие и структура устных речевых умений при использовании искусственного интеллекта на уроках

русского языка // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – № 3 (64). – С. 70-76.

5. Сулова И.Б. Инновационные образовательные технологии: от цифры к методике // Гуманизация образования. 2024. – № 3. – С. 99.

Рецензент:

*Мамбетакунов У.Э.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*

УДК: 372.881.1 (575.2) (04)

*Батыркулова Миргүл Бекмурзаевна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**ЭЛЕКТРОНДУК ОКУУ КИТЕПТЕРИ – ЗАМАНБАП
ПЕДАГОГИКАНЫН МААНИЛҮҮ КУРАЛЫ**

*Батыркулова Миргүл Бекмурзаевна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**ЭЛЕКТРОННЫЕ УЧЕБНИКИ – ВАЖНЫЙ ИНСТРУМЕНТ
СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ**

*Batyrkulova Mirgul Bekmurzaevna,
Postgraduate Student,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**ELECTRONIC TEXTBOOKS – AN IMPORTANT TOOL
OF MODERN PEDAGOGY**

Аннотация: Бул илимий макалада заманбап педагогикадагы электрондук окуу китептеринин орду жана алардын билим берүү процессиндеги мааниси каралат. Электрондук окуу китептеринин окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууда, окуучулардын кызыгуусун арттырууда жана окутууну индивидуалдаштырууда маанилүү курал экендиги көрсөтүлүү менен катар мультимедиялык мүмкүнчүлүктөр, интерактивдүү тапшырмалар жана жеткиликтүүлүк сыяктуу артыкчылыктарын ачып көрсөтүүгө аракеттер жасалган. Ошондой эле, электрондук окуу китептерин эффективдүү пайдалануу заманбап билим берүүнүн сапатын жогорулатууга жана билим берүүнүн санариптик өнүгүүсүнө өбөлгө түзүп жаткандыгы көрсөтүлгөн.

Аннотация: В данной научной статье рассматриваются место и значение электронных учебников в современной педагогике и образовательном процессе. Отмечается, что электронные учебники являются важным инструментом повышения эффективности обучения, стимулирования интереса учащихся и индивидуализации учебного процесса. Предпринята попытка раскрыть их преимущества, такие как мультимедийные возможности, интерактивные задания и доступность. Кроме того, показано, что

эффективное использование электронных учебников способствует повышению качества современного образования и стимулирует цифровое развитие образовательной системы.

Annotation: *This scientific article examines the role and significance of electronic textbooks in modern pedagogy and the educational process. Electronic textbooks are highlighted as an important tool for increasing the effectiveness of learning, enhancing students' motivation, and individualizing the educational process. The article attempts to reveal their advantages, such as multimedia capabilities, interactive tasks, and accessibility. In addition, it is shown that the effective use of electronic textbooks contributes to improving the quality of modern education and promotes the digital development of the educational system.*

Түйүндүү сөздөр: *электрондук окуу китептери, заманбап педагогика, санариптик билим берүү, интерактивдүү окутуу, салттуу ыкмалар, мультимедиа, натыйжалуулук, методикалык негиздер, санариптик компетенттүүлүк.*

Ключевые слова: *электронные учебники, современная педагогика, цифровое образование, интерактивное обучение, традиционные методы, мультимедиа, эффективность, методическая основа, цифровая компетентность.*

Key words: *electronic textbooks, modern pedagogy, digital education, interactive learning, traditional method, multimedia, effectiveness, methodological basis, digital competence.*

Киришүү. Учурда билим берүү чөйрөсүндө заманбап педагогикалык ыкмаларды, инновациялык технологияларды жана санариптик мүмкүнчүлүктөрдү кеңири колдонуу өзгөчө актуалдуу болуп, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга салым кошууда. Мындай шарттарда электрондук окуу китептерин түзүү билим берүү тармагында инновациялык кадам катары каралып, окуу процессин заманбап талаптарга ылайыкташтырууга багытталган аракеттер маанилүү ролду ойнойт.

Электрондук окуу куралы аркылуу тил үйрөтүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу заманбап педагогиканын маанилүү маселеси катары каралууда. 12 жылдык билим берүүнүн алкагында Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 1-6-класстары, 7-12-класстары үчүн иштелип чыккан «Кыргыз тили» предметтик стандарттарынын «Предметти ресурстук камсыздоого минималдык талаптар» деп аталган 6-бөлүмүндө санариптик технологиялар белгиленип көрсөтүлгөн [1].

Окуучулардын предметтик жана санариптик компетенттүүлүктөрүн кантип калыптандыруу керек? – деген суроо туулат. «Учурда маалымат абдан көп, анын баарын окуучу канча аракет кылса да, өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүгү болбойт. Ошондуктан окуу-

чулардын компетенттүүлүгүн калыптандырууну үч багытта кароого болот. Биринчиси – окутуу процессинде баланын турмушуна керектүү материалдарды гана берүү керек. Экинчиси – аны керектүү материалдарды кантип издеп табууга үйрөтүү зарыл. Үчүнчүсү – окуучуларды алган билимин турмушта пайдалана алгандай кылып окутуу» [2, 53]. Кыргыз тили сабагында да бул үч багыт маанилүү болуп эсептелет. Салттуу окуу китептерине салыштырмалуу, электрондук окуу китептери окуучуга да, мугалимге да кеңири мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Электрондук окуу китеби – бул санариптик форматта иштелип чыккан, тексттик, аудио жана визуалдык материалдарды камтыган, окуу-тарбия процессин жеңилдетүүгө багытталган окутуу каражаты. Ал салттуу китептен айырмаланып, интерактивдүү элементтерди камтып, окуучунун өз алдынча билим алуусун колдойт. Заманбап педагогикалык теорияда электрондук окуу китептери билим берүүнү индивидуалдаштыруу, окутуунун сапатын жогорулатуу жана жаңы методдорду киргизүү үчүн маанилүү каражат катары каралат. Кыргыз окумуштуусу И.Б. Бекбоев: «Электрондук окуу китеп – бул жөн гана санарип форматтагы материал эмес, ал билимди жаңыча берүү маданиятынын көрсөткүчү. Ар бир санариптик бет артында педагогикалык логика, методикалык тактык

жана эстетикалык жоопкерчилик турушу зарыл» деп белгилейт [3].

Электрондук окуу китептери окуучулардын билимге болгон кызыгуусун жогорулатып, окуу материалын өздөштүрүүнү жеңилдетип, тил үйрөнүү процессин заманбап жана интерактивдүү шарттарга ылайыкташтыруу менен бирге, окуучулардын окууга болгон ынтызарлыгын жана активдүүлүгүн жогорулатуусу менен учурда актуалдуу. Эл аралык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, мындай санариптик ресурстар тил үйрөнүүнүн сапатын жакшыртып, окуучулардын өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жана тилдик компетенттүүлүктү комплекстүү калыптандырууга өбөлгө түзөт [4].

Изилдөөнүн максаты. Электрондук окуу китептеринин билим берүүдө, өзгөчө тил үйрөтүү процессинде ролун жана натыйжалуулугун, санариптик технологияларды колдонуу аркылуу окуунун сапатын жана мотивациясын жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн жана аны колдонууда кездешкен көйгөйлөрдү аныктоо жана чечүү жолдорун изилдөө.

Изилдөөнүн методдору. Бул изилдөөнүн жүрүшүндө жалпы методдордон сырткары теориялык жана аналитикалык изилдөө, логикалык жана жалпылоо методдору колдонулду.

Негизги мазмуну. Заманбап билим берүүдө санариптик технологиялардын кеңири колдонулушу окуу материалдарын жеткирүү форматтарын, окуучулардын окуу активдүүлүгүн жана мотивациясын жогорулатууда жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып жаткандыгы талашсыз. Муну менен катар электрондук окуу китептеринин интерактивдүү өзгөчөлүктөрү, окуучулардын окуу процессиндеги кызыгуусун жогорулатып, мотивациясын арттырууда маанилүү ролду ээлейт. Электрондук окутуу дүйнө жүзүндө, билим берүү системасын жаңы маалыматтык-коммуникациялык парадигмага өткөрүүнүн механизми катары каралып келет. Бул тууралуу «e-Learning practices. Cases on Challenges Facing e-Learning and National Development: Institutional Studies and

Practices» аттуу жамааттык монографияда айтылат. Бул китеп 2009-жылы Түркиянын Анадолу университетинин демилгеси менен жарык көргөн. Бул эмгекти жазган авторлордун курамына дүйнөнүн 39 өлкөсүнөн катышкан чет элдик окумуштуулар кирген. Китеп электрондук окутууну Түндүк Африка, Жакынкы Чыгыш жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө өнүктүрүү абалын көзөмөлдөөгө багытталган [5].

Акыркы жылдары санариптик ресурстар кыргыз тилин окутууда да кеңири колдонулуп, окуучуларга жана студенттерге мультимедиялык материалдар, интерактивдүү тапшырмалар жана аудиовизуалдык контент аркылуу окууга активдүү катышуусуна шарт түзүүдө. Бул технологиялар тилдик жөндөмдөрдү, коммуникациялык мүмкүнчүлүктөрдү жана чыгармачылык потенциалды өнүктүрүүгө өбөлгө болуп, билим алуудагы активдүүлүгүн жакшыртат [6]. Санариптик методикалар өлкөдө тил үйрөнүүнүн сапатын жогорулатып, окуучулардын билимге болгон кызыгуусун күчөтүүдө негизги куралдардан болуп саналат. Санариптештирүү доорунда билим берүү технологияларынын ролу замандын талабына жараша түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. Санариптик дүйнө окуу процессине мультимедиялык элементтерди, интерактивдүү платформаларды жана электрондук ресурстарды кеңири киргизүү муктаждыгын шарттоодо. Бүгүнкү күндө билим берүү процесси салттуу ыкмалардан тышкары, жаңы технологияга негизделген окутуунун заманбап формаларын талап кылууда. Изилдөөлөр көрсөткөндөй «Санариптик технология мугалимдер менен окуучулардын ролдорун өзгөртүп, тилди окутууну формалдуу жана формалдуу эмес чөйрөдө интеграциялоону талап кылат» (Хүлья Мысыр) [6]. Ал ошондой эле, санариптик сабаттуулук – бул тил үйрөнүүнү ар тараптан колдоочу негизги факторлордун бири экенин баса белгилейт. Санариптик технологиялардын өнүгүшү менен билим берүү процессинде жаңы окутуу куралдарына болгон муктаждык өсүп жатат. Электрондук окуу китептери заманбап билим берүү

чөйрөсүндө окуучулар жана мугалимдер үчүн ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү жана артыкчылыктарды сунуштап, окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууда өзгөчө роль ойнойт [7]. Электрондук окуу китептеринин тил үйрөнүү процессиндеги ролу маанилүү, алар окуучулардын мотивациясын жана өз алдынча иштөө жөндөмдөрүн жогорулатууга олуттуу салым кошору белгилүү. Электрондук окуу китептери колдонуучуларга интернет же локалдык тармактар аркылуу маалыматка жетүү мүмкүнчүлүгүн берип, түзмөктөргө офлайн режиминде колдонуу үчүн да жүктөлүшү мүмкүн. Бул аларды салттуу, аралыктан жана аралаш окутуу үчүн ыңгайлуу куралга айлантат. Мындан сырткары, малайзиялык изилдөөчү Zainuddin электрондук окуу китептеринин интерактивдүү элементтери жана мультимедиялык мүмкүнчүлүктөрү окуучулардын тил үйрөнүү мотивациясын жогорулатып, окутуу эффективдүү болорун белгилейт [8]. Бул фактылар тилдерди окутууда санариптик технологияларды колдонуу билим берүү системасын заманбап талаптарга ылайыкташтырууда жана тилдик компетенттүүлүктү комплекстүү өнүктүрүүдө маанилүү экенин көрсөтүп турат. Демек, электрондук окуу китептери билим берүү тармагында өзгөчө инновациялык ролду аткарууда. Санарип технологиялардын жардамы менен окуучулар материалдарды ар тараптуу кабыл алып, жеке өз стилинде окуп, өз алдынча иштөө жөндөмдөрүн өстүрөт. Бул өзгөчө ролду сөз көчүрмө маалымат менен салыштырганда жөнгө салынган, методикалык жактан байытылган жана окуучунун керектөөлөрүнө ылайыкташтырылган санариптик ресурстар ойнойт. Ошентип, окутуунун сапатын жогорулатууда электрондук окуу китептердин пайдалуулугу жылдан-жылга өсүүдө жана билим берүү системасынын өнүгүшү үчүн зарыл элементке айланып жатат [9]. Бул ресурстар ар түрдүү маалымат системаларына ыңгайлашып, тез арада интеграцияланат, натыйжада мугалимдер менен окуучулар керектүү материалдарды үзгүлтүксүз жана жеңил жеткиликтүү колдоно алышат. Ошондой эле, электрондук окуу китептерин

жаңыртуу процесси жөнөкөй жана ылдам жүргүзүлөт, андыктан бул китептер дайыма акыркы заманбап маалыматтар менен толукталып турат. Мындай сапат окуучуларга учурдагы билимди жана керектүү маалыматты тез жана сапаттуу алуу мүмкүнчүлүгүн берет, ал эми салттуу басылып чыккан китептер кээде маалыматтардын эскирип калышына дуушар болушу ыктымал. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көз карашында, электрондук окуу китептердин колдонулушу окуу процессиндеги сапатты жакшыртууга жана окуучулардын окууга болгон туруктуу кызыгуусун камсыздоого көмөк көрсөтөт. Мультимедиялык жана интерактивдүү материалдар тексттик китептерге караганда темаларды так жана түшүнүктүү түшүндүрүүгө, окуучулардын көндүмдөрүн бекемдөөгө жана билимдин системалуу калыптанышына көмөктөшөт. Мисалы, видеосабактар жана анимациялар окуучуга оор темаларды жеңил жана түшүнүктүү кылып берүүдө, ал эми орнотулган тесттер жана практикалык тапшырмалар окуучуларга заматта пикир алышууга жана алынган билимди текшерүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Кыргызстанда мектептерде жана билим берүү мекемелеринде электрондук окуу китептерин түзүү менен колдонуу окуу процессин жакшыртуу багытындагы маанилүү кадамдар болуп саналат. Академиялык изилдөөлөрдө белгиленгендей, электрондук окуу китептердин ийгилиги алардын колдонулууга ыңгайлуулугу жана үзгүлтүксүз жаңыртылуусунда жатат, бул билим берүү сапатын жогорулатууга жана окуу процессинин ийкемдүүлүгүнө салым кошот [11]. Мындан тышкары, мультимедиянын жана интерактивдүүлүктүн интеграциясы окуучулардын окууга болгон кызыгуусун күчөтүп, билимдин узак мөөнөттүү кармалышын камсыздайт [10]. Электрондук окуу китептери заманбап педагогиканын маанилүү каражаттарынын бири болгондуктан, айрым артыкчылыктарына токтоло кетсек алар төмөнкүлөр:

- *Мотивацияны жогорулатуу.* Мультимедиялык элементтер окуучунун кызыгуусун арттырат.

- *Интерактивдүүлүк.* Тест, оюн, видео жана аудио материалдардын интеграциясы билимди бышыктоого жардам берет.

- *Жекече мамиле.* Ар бир окуучу өз темпинде иштеп, тапшырмаларды өз деңгээлине ылайык аткара алат.

- *Жеткиликтүүлүк.* Электрондук окуу китептери интернет аркылуу каалаган жерде жана каалаган убакта колдонулушу мүмкүн. Мындай мүмкүнчүлүктөр билим берүү системасын модернизациялоодо жана дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине интеграция болууда чоң роль ойнойт.

Ошол эле учурда электрондук окуу китептерин колдонууда бир катар кыйынчылыктар кездешет:

- *Техникалык чектөөлөр.* Интернеттин туруктуу иштебеши жана жабдуулардын жетишсиздиги.

- *Мугалимдердин даярдыгы.* Көптөгөн мугалимдер электрондук ресурстар менен иштөөгө толук көнө элек.

- *Көңүл бурбоо көйгөйү.* Окуучулар кээде кошумча оюндарга же башка алаксыткан элементтерге бурулуп кетиши мүмкүн.

- *Мазмундун сапаты.* Бардык электрондук окуу китептери сапаттуу жана илимий-методикалык талаптарга жооп бербейт.

Бул көйгөйлөрдү чечүү билим берүү тармагында мамлекеттик деңгээлдеги стратегияларды ишке ашыруу менен аныкталат. Аларга төмөнкүлөрдү белгилеп кетсек ашыкча болбос:

- Мугалимдерди санариптик компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө багытталган курстардан өткөрүү;

- Электрондук окуу китептерин педагогикалык жана методикалык принциптерге ылайык иштеп чыгуу;

- Мамлекеттик деңгээлде санариптик билим берүү стратегиясын колдоо;

- Ийгиликтүү тажрыйбаларды жайылтуу жана адаптациялоо.

Кыргыз тили боюнча электрондук окуу китептерин түзүүдө төмөндөгүдөй методикалык, дидактикалык, техникалык, педагогикалык жана психологиялык, эстетикалык жана тилдик талаптарды эске алуу керек.

1. Методикалык талаптар. Электрондук окуу китептери Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдары үчүн иштелип чыккан «Кыргыз тили» предметтик стандартынын талаптарына жана окуу программаларына толук ылайык келүүгө тийиш. Китептин мазмуну окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө, тил үйрөнүү деңгээлине жана коммуникативдик муктаждыктарына ылайык түзүлөт. Мазмундук бирдиктерде тилдин негизги төрт түрдөгү ишмердүүлүгү – угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу өз ара байланыштырылып берилет. Ар бир темада окутуунун максаттары, күтүлүүчү натыйжалар жана компетенттүүлүккө жеткирүүчү тапшырмалар так көрсөтүлүүгө тийиш. Интерактивдүү элементтер (диалогдор, видео-сабактар, тесттер, оюн түрүндөгү тапшырмалар) тил үйрөнүүнүн натыйжалуулугун жогорулатууга жана окуучунун активдүү катышуусуна шарт түзөт.

2. Дидактикалык талаптар. Электрондук окуу китеп окуучунун өз алдынча иштөөсүнө, ой жүгүртүүсүнө жана рефлексиясына өбөлгө болууга тийиш. Ар бир бөлүмдөн кийин билимди текшерүүчү жана бекемдөөчү интерактивдүү тапшырмалар, практикалык көнүгүүлөр жана жыйынтыктоочу тесттер камтылышы зарыл. Тапшырмалар компетенттүүлүккө негизделген окутуунун принциптерине ылайык түзүлүп, окуучуларды билимди колдонууга, талдоого жана чыгармачылык менен иштөөгө багыттайт. Окуу материалы түшүнүктүү, системалуу жана логикалык байланышта берилүүгө тийиш.

3. Техникалык талаптар. Электрондук окуу китептер заманбап мультимедиялык элементтерди (аудио, видео, анимация, интерактивдүү тесттер) камтууга тийиш. Китептин программалык форматы ар кандай түзмөктөрдө (компьютер, планшет, смартфон) иштей турган, оффлайн жана онлайн режимдерде колдонууга ыңгайлуу болушу зарыл. Мазмунду жаңыртуу жана толуктоо мүмкүнчүлүгү жөнөкөй жана ылдам жүргүзүлүшү керек. Интерфейс окуучуга түшүнүктүү, көркөм жана колдонууга жеңил болушу сунушталат.

4. *Педагогикалык жана психологиялык талаптар.* Электрондук окуу китеп окуучунун кызыгуусун арттырып, мотивациясын жогорулатууга багытталышы керек. Материалдардын көлөмү окуучунун кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ылайыктап түзүлөт. Ар бир тапшырма баланын ишмердүүлүгүн активдештирүүгө, чыгармачылык ой жүгүртүүсүн жана баалуулук мамилесин өнүктүрүүгө өбөлгө болууга тийиш.

5. *Эстетикалык жана тилдик талаптар.* Китептин дизайны, түстөрдүн шайкештиги жана графикалык чечими окуучунун көңүлүн алаксытпай, материалды кабыл алууну жеңилдетүүгө багытталат. Мазмундагы тексттер орфографиялык, грамматикалык жана стилистикалык нормаларга так жооп бериши зарыл. Кыргыз тилинин тазалыгы жана маданияты сакталууга тийиш. Электрондук окуу китептеринин түзүлүшү жана мазмуну заманбап окутуунун методикасы менен тыгыз байланышта болушу керек. Бул багытта Ибирайым кызы Айжан (төмөнкүдөй маанилүү ойду белгилейт: «Электрондук окутуунун методикасы – бул заманбап методдордун, коммуникациялык технологиялардын каражаттарын жана мугалимдин заманбап ишмердүүлүгүн камтыган компоненттердин байланышы. Негизги мектептеги электрондук окутуунун методикасынын компоненттери: 1) электрондук окутуунун максаты; 2) электрондук окутуунун мазмуну; 3) электрондук окутуу процесси; 4) электрондук окутуудагы жекече мотивация; 5) электрондук окутуунун коммуникациялык каражаттары; 6) мугалимдин оперативдик ишмердүүлүгү; 7) электрондук окутуудагы баалоо» [12, 25].

Бул аныктама электрондук окуу китептерин түзүүдө методикалык, дидактикалык жана эстетикалык талаптардын өз ара байланышына көңүл буруу зарылдыгын көрсөтөт. Демек, электрондук окуу китеби – бул жөн гана санарип форматтагы материал эмес, ал окутуунун структурасы, методикасы жана педагогикалык логикасынын айкалышы катары каралышы абзел.

Корутунду. Ошентип, электрондук окуу китептери билим берүү процессинде натыйжалуулукту жогорулатып, окуучулардын мотивациясын арттырууда жана окутуунун интерактивдүү формаларын камсыздоодо маанилүү ролду ойнойт. Муну менен катар техникалык чектөөлөр жана методикалык кыйынчылыктар дагы эле өзөктүү маселе бойдон калууда. Демек, электрондук окуу китептерин колдонууда – бул мүмкүнчүлүктөр менен көйгөйлөрдүн айкалышын кездештиребиз. Ошондуктан, бул көйгөйлөр толугу менен чечиле турган болсо, алар билим берүү системасын санариптештирүүнүн негизги факторлорунун бири катары дагы да чоң мааниге ээ болуп, келечекте электрондук окуу китептери билим берүү системасынын маанилүү бөлүгү болуп кала берери талашсыз. Алар билим берүүдө инновациялык жолду ачып, окууну жекече, ийкемдүү жана сапаттуу кыла турган каражат болуп саналат. Мындай ресурстар окуучулардын тил үйрөнүү процессинде активдүү ролду көзөмөлдөп, өз алдынча билим алууга жана ой жүгүртүүгө өбөлгө түзөт. Ошондуктан, электрондук окуу китептердин методикалык жактан жана техникалык жактан өнүктүрүлүшү билим берүү системасын санариптештирүүнүн башкы багыты болуп саналат.

Адабияттар:

1. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 7-12-класстары үчүн «Кыргыз тили» боюнча предметтик стандарты. – Бишкек, 2025. – 22-бет. <https://kao.kg/%d0%bf%d1%80%d0%b5%d0%b4%d0%bc%>
2. Токтомаматов А.Д. Сабактын максаттары, баалоо жана компетенттүүлүк // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2017. – № 1 (41). – С. 50-55.
3. Бекбоев И.Б. Важные вопросы определения содержания и технологии образования в структуре школьного учебника. – Бишкек, 2004. – 96 с. – С. 42–43.

4. Бекбоев И.Б. Памятка авторам учебника. // - Бишкек: КББА басмасы, 1999. – 32 с. – С. 12.
5. E-Learning Practices: Cases on Challenges Facing e-Learning and National Development: Institutional Studies and Practices. / Edited by U. Demiray. – Eskisehir: Anadolu University, 2009. – 1070 p.
6. Dr. Yad Ram. The Role of Digital Tools in Language Learning and Acquisition. 2025. DOI: <http://doi.org/10.36676/ijrr.v12.i2.1501> e-Learning practices. Cases on Challenges Facing e-Learning and National Development: Institutional Studies and Practices // Edited by U. Demiray. – Eskisehir: Anadolu University, 2009. – 1070 б.
7. Godwin-Jones R. Emerging technologies for language learning: Apps, games, and AI-based tools. Language Learning & Technology. – 2018. – 22(2), – 25-42. <https://www.lltjournal.org>
8. Mısıır, H. Digital literacies and interactive multimedia-enhanced tools for language teaching and learning. International Online Journal of Education and Teaching. – 2018. (IOJET), 5(3). – 514-523. <http://iojet.org/index.php /IOJET/ article/view/ 178/250>
9. Касымалиев М.Ү. Электрондук окуу китеп – заманбап билим берүүнүн маанилүү бөлүгү // Кут Билим газетасы. – Бишкек, 2024. – №15 (1564). – 2-б.
10. Nurkhamimi Zainuddin. Universiti Sains Islam Malaysia. Technology Enhanced Language Learning Research Trends and Practices: A Systematic Review (2020-2022) The Electronic Journal of e-Learning 21. – 2023. (2): – 69-79.
11. Clark, R. C., & Mayer, R. E. E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. Wiley 4, 2016. Anderson, T., & Elloumi, F. Theory and Practice of Online Learning. Athabasca University Press. 2004.
12. Ибирайым кызы Айжан. Мектепте электрондук окутуу методдорунун классификациясы // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – № 1 (62), – С. 23-31.

Рецензиялаган:

*Калдыбаев С.К.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*

*Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**50-ЖЫЛДАРДАГЫ Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ТЕҢДИК
АСКАРОВДУН ЧЕЧМЕЛӨӨСҮНДӨ**

*Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна,
соискатель,
Бишкекский гуманитарный университет имени К. Карасаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ТВОРЧЕСТВО Ч. АЙТМАТОВА 50-Х ГОДОВ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ Т. АСКАРОВА

*Mambetalieva Burulai Abzhalbekovna,
Applicant,
Bishkek K. Karasaev University for the Humanities,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**CHINGIZ AITMATOV'S WORKS OF THE 1950S IN THE
INTERPRETATION OF T. ASKAROV**

Аннотация: «Восхождение к зрелости» аттуу адабият таануу багытындагы китебинде окумуштуу Теңдик Аскарров Ч. Айтматовдун 50-жылдардагы чыгармачылыгы боюнча бир катар орчундуу, концептуалдуу көз караштарды, ой-пикирлерди жазып калтырган. Бул макала Т. Аскарровдун ошо кездеги жаш жазуучу Ч. Айтматовдун көркөм новаторлугу боюнча айткан омоктуу илимий ойлорунун маани-маңызын ачууга арналган. Ч. Айтматовдун феноменин Т. Аскарров эки баишталманын – улуттук эстетикалык тажрыйба менен дүйнөлүк көркөм маданияттын синтезинен бүткөн кубулуш катары, цивилизациялардын алака-катышынын аркасында келип чыккан адабияттын тездетилген өнүгүшүнүн көрүнүшү катары мүнөздөгөн, жазуучунун чыгармачылыгындагы реалисттик сүрөттөө менен лиро-романтикалык стилистиканын жуурулушун көрсөткөн. Т. Аскарровдун ою боюнча Ч. Айтматовдун повесттери 50-жылдардагы фактографиялык-баяндоочулук прозага альтернатива катары жарыкка келген. Кыскасы, макалада Т. Аскарровдун Ч. Айтматовдун эстетикалык секиригин чечмелөөсүнүн өзгөчөлүгү жалпы адабий-процесстин контекстинде ачылып берилген.

Аннотация: В своей литературоведческой книге «Восхождение к зрелости» Т. Аскарров представил ряд глубоких и концептуальных мыслей по поводу произведений Ч. Айтматова, которые появились в 50-ые годы прошлого века. Данная статья посвящена выявлению сущности и содержания научных суждений Т. Аскаррова по поводу художественного

новаторства молодого тогда писателя. Феномен Ч. Айтматова характеризуется Т. Аскарковым как сплав двух начал – национального эстетического опыта и мировой художественной культуры, как результат ускоренного движения литературы в условиях встреч разных цивилизаций. Указывается синтез реалистического письма и лиро-романтической стилистики в творчестве писателя. По мнению Т. Аскаркова, повести Ч. Айтматова выступали как художественная альтернатива фактографического-бытоописательской прозе тогдашнего времени. Словом, в публикуемой статье раскрыта суть своеобразной интерпретации Т. Аскарковым эстетического скачка Ч. Айтматова в контексте общелитературного процесса.

Annotation: In his literary study «Ascent to Maturity», T. Askarov presented a number of profound and conceptual ideas about the works of Ch. Aitmatov created in the 1950s. This article is devoted to identifying the essence and content of T. Askarov's scholarly judgments regarding the artistic innovation of the then young writer. The phenomenon of Ch. Aitmatov is characterized by T. Askarov as a fusion of two origins – the national aesthetic experience and the world artistic culture, as a result of the accelerated movement of literature under the conditions of the encounter of different civilizations. Special attention is paid to the synthesis of realistic writing and the lyrical-romantic style in the writer's work. According to T. Askarov, Ch. Aitmatov's stories appeared as an artistic alternative to the factual, everyday-descriptive prose of that time. In short, this article reveals the essence of T. Askarov's original interpretation of Aitmatov's aesthetic breakthrough in the context of the general literary process.

Түйүндүү сөздөр: адабий процесс, оң каарман, психологизм, образ, жаңычылдык, дүйнөлүк адабият, орус классикасы, улуттук көркөм тажрыйба, реализм, лиро-романтикалык стиль, соцреализм, идеалдуу каарман, баяндоочулук, инсан тенденциясы ж.б.

Ключевые слова: литературный процесс, положительный герой, психологизм, образ, новаторство, мировая литература, русская классика, национальный художественный опыт, реализм, лирико-романтический стиль, социалистический реализм, идеальный герой, описательность, концепция личности и др.

Key words: literary process, positive hero, psychologism, image, innovation, world literature, Russian classics, national artistic experience, realism, lyric-romantic style, socialist realism, ideal hero, descriptiveness, concept of personality, etc.

Киришүү. 50-жылдарда көп пландуулугу, көп каармандуулугу, көркөмдүгү, сүрөттөөнүн реалисттик принциптерин өздөштүрүүсү жагынан айырмаланып, улуттук роман жанры жергиликтүү алкактан чыгып, союздук аренага кадам таштап, («Тоо арасында») өзүн жаңы сапатта, жаңы деңгээлде бекемдеп, кадимки романдык статуска ээ болуп чыга келсе, Ч. Айтматовдун адабиятка келиши менен 50-жылдарда кыргыз повести союздук гана эмес, дүйнөлүк деңгээлге чыгып барды (мисалы, «Жамийла»). «Черты этого обновления в яркой форме проявились в творчестве Ч. Айтматова, за короткий срок ставшего одним из признанных мастеров многонациональной советской литературы» – деп жазат Т. Аскарков [1, 21-6.].

Макаланын максаты. 50-жылдардагы адабий процесстин мүнөзүн жана ага Ч.Айтматовдун алып келген эстетикалык жаңылыктарын аныктоо, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына таасирин тийгизген факторлорду ачуу жана буларга карата Т.Аскаровдун көз караштарын тастыктоо.

Милдеттери: 1. 50-жылдардагы адабий процессти үйрөнүү

2. Ч. Айтматовдун новатордук жаңылыктарын иликтөө.

3. Т. Аскарковдун көз караштарын үйрөнүү.

Колдонулган метод. Анализ жана синтез 50-жылдардагы адабий процесс талданып жалпы корутунду чыгарылат.

Негизги мазмуну. Т. Аскарков Ч. Айтматовдун «Бетме-бет» (1956), «Жамийла»

(1958) повесттерин мисалга алуу менен жазуучунун кыргыз адабиятына алып келген төмөндөгүдөй жаңылыктарын белгилейт:

1. Терең психологизм.
2. Индивидуалдуу мүнөздөр.
3. Лиризм, чын ыкластан чыккан сыр-чылдык.

4. Каарманды, адамды анын татаалдыгында, карама-каршылыгында, динамикада реалисттик сүрөттөө. Т. Аскарров кыска гана атап, белгилеп өткөн Ч. Айтматовдун почеркинин бул жаңы артыкчылыктарын бир аз чечмелеп, өзүбүздүн кошумчаларыбызды айтып, адабиятчыны толуктоонун зарылдыгы бар. Бул 50-жылдардагы адабий процесстин сүрөтүн дааналантуу жана Ч. Айтматовдун ага кошкон салымын көз алдыга конкреттүү элестетүү үчүн керек.

40-50-жылдарда кыргыз прозасында негизинен баяндоочулук (описательность) мүнөздүү болгон. Ошо кездердеги адабияттын кемчилигин «фотографически-бытописательское узость» деп Т. Аскарров өзү мүнөздөп жатпайбы. Көркөм сөз өнөрүндөгү орун алып келген өксүктөрдү 1954-жылы болгон Кыргызстан жазуучуларынын II съезди төмөнкүчө белгилеген: «Биздин жазуучуларыбыз оң каармандардын кылык-жоруктарын жана ички дүйнөсүн реалисттик түрдө көрсөтө билишпейт, аларды тирүү адамга таандык болгон жекече мүнөздөн ажырата салышат. Жасалма сюжеттик линиялар көрүнүштөрдүн тышкы себептерин гана көрсөтүү сыяктуу кемчиликтер да аз кездешпейт» [2, 8-б.]. Ч. Айтматовдун «Бетме-Бет», «Жамийла» повесттери дал ушундай өксүктөргө, баяндоочулукка карата чукул бурулуш, альтернатива сыяктуу. Аталган повесттерден баяндоону, автордук тышкы кургак мүнөздөмөлөрдү эмес, тескерисинче ички мүнөздөмөнү, каармандын ички ой-сезимдеринин агымын, ички толгонууларды жана санаркоолорду, адамды ич жагынан аңтарып сүрөттөөнү, бир сөз менен айтканда, жан дүйнөнүн диалектикасын көрөбүз. Мына ушул көркөм жетишкендикти Т. Аскарров терең психологизм деп атап, психологиялык изилдөөнү Ч. Айтматовдун

50-жылдардын адабиятында жасаган новатордук ачылышы, принципалдуу бурулуш жаңылыгы катары мүнөздөп жатат. Т. Аскарровдун жогорудагы «Социально-личностный взгляд начал вытеснять рационалистическую заданность, приблизительность, обстрактную обобщенность характеристик человека» деген сөзүн кайрадан эске түшүрөлү. Жазуучулардын II съездинде белгиленген кемчиликтерди Т. Аскарров илимий түшүнүктөргө салып, таамай аныктаган. Адабиятта үстөмдүк кылган дал ушундай обстракттуу түрдө жалпыланган фигураларга, ак, кара боектор менен бир жактуу мүнөздөлгөн схемалуу каармандардын, идеалдуу геройлордун каршысында өздөрүнүн жекече сапаттары, мүнөздөрү, кыял-жоруктары, ишенимдери бар, эч кимге окшобогон кайталангыс касиеттери бар, мыкты жактары да, кемчилик-кемтиги да бар, өздөрүнүн тагдырлары бар, жазуучунун «куурчагы» катары эмес, өз ынанымы менен өз алдынча личность катары жашап аракеттенген Сейде, Ысмайыл, Жамийла, Данияр сыяктуу кадимки турмуштагыдай жандуу, тирүү каармандар пайда болду. Алар китеп барактарынын ичинен тез эле чыгып, Т.Аскарров жазгандай «элдик турмушка аралашып кетишкен». Мына ушинтип, Т.Аскарровдун Ч. Айтматов кыргыз адабиятына индивидуалдуу мүнөздөрдү алып келген деген адабий концепциясы кашкайган чындык. «Жамийла» повести менен Ч.Айтматов кыргыз прозасына лиризмди, лиро-романтикалык стилди алып келгендиги чындык. «Жамийла» повести «прозадагы поэма», «кара сөздөгү ыр» деп сынчы, адабиятчылар тарабынан бекеринен бааланган эмес. Буга кошумча айтарыбыз, «Жамийлада», «Бетме-Бет» повесттеринде сюжет логикалуу өнүгөт, бир окуядан экинчи окуя табигый түрдө өсүп чыгат. Образдар көркөм деталдарда, эпизоддордо, штрихтерде ачылат. Пейзаждык сүрөттөөлөр каармандын ички психологиясы, көңүл маанайлары менен шайкештикте турат. Каармандар кыймыл-аракетте, кагылыштарда, карама-каршылыктарда, ички ой-сезимдердин күрөшүндө, өсүп-өнүгүү динамикасында көрсөтүлөт.

Мисалы, Т. Аскарлов «Бетме-Бет» повестинин башкы каармандарынын бири Сейденин образын мындайча талдап жазат: «Чыгарманын баш жагында биз Сейдени күйөөсү Ысмайылды чексиз сүйгөн, ага каршы жарым ооз сүйлөөгө батынбаган, көзүнүн агы менен тең айланууга даяр турган аял катарында көрөбүз. Ысмайыл – анын кудайы. Өз жолдошуна жан дили менен берилгендиктин себеби анын чексиз сүйүүсү менен да байланышкан эле.

Сейде бул мүнөзүнөн Ысмайыл армиядан качып келгенде да жазган жок. Ал өз көңүлүндө Ысмайылдын качып келиши кадыресе иш, ар кимге эле жан керек да, мындай кыйын учурда эбин тапкан эле аман калат деген ойду сактайт. Качан гана Ысмайыл коңшусунун уюн уурдап союп алганда, Сейде өзүнүн ага болгон сүйүүсүн терең жек көрүү менен алмаштыра алды. Ысмайыл анын чексиз ишенимин актаган жок, эң сонун тилектерин таман астында тебеледи.

Мына ошондон кийин гана Сейде НКВДнын кишилерин ээрчитип, Ысмайыл жаткан үңкүргө барды. Бекер жеринен автор аңгеменин финалында Сейденин таанылгыс болуп өзгөргөнүн Ысмайылдын көз карашы аркылуу берген эмес. Алар бетме-бет келишкенде Ысмайылдын көз алдына мурдагы тагдырга унчукпай баш ийген Сейде эмес, өлүм менен кармашууга даяр турган, жамандыктын бетине жалтанбай тике караган таптакыр башка Сейде тартылат.

Ысмайылдын ошол минутадагы таңдануусу форма кийген жарактуу адамдарды эмес, Сейденин чечкиндүү жүзүн көргөндүктөн болду. Балким ошол учурда Ысмайыл Сейденин бүткүл сапаттарын билбей жүргөндүгү үчүн өкүнгөндүр.

Ошентип, жаңылыш түшүнүктөрдүн туткуну болуп келген Сейде өзүнүн мурдагы жалтак, басырынган мүнөзүн таштап, шарттын, чындыктын жардамы менен тайманбас, эр жүрөк аял болууга жетишти. Чынында эле Сейде бул жерде баатырдыкты көрсөттү, анын баатырдыгы согуштагы жоокерлердин эрдигинен кем эмес эле.

Сейде аңгеменин башында башка болсо, аягында да башка болуп көрүнөт. Бирок, аңгемеде бири-биринен түп-тамырынан бери айырмаланган эки образ, эки Сейде жашабайт. Мында мүнөздүн ар түрдүү белгилери логикалык жактан ачылган» [3, 73-б.]. Лев Толстой айткандай, адам баласы бир жерде токтоп турбайт, ал да агып турат. Адамды анын агып турган абалында («в его течности» – Л. Толстой) көрсөтүү художниктин милдети. Сейденин образын түзүүдө Ч.Айтматовдун ушул жобону эске алганы сезилип турат.

Ушундай жаңыча көркөм дүйнөсү менен Ч. Айтматовдун 50-жылдардагы али да болсо тарыхый жактан жаш, бирок өнүгүү жолуна түшкөн кыргыз адабиятына сүрөттөөнүн реалисттик методун, тагыраак айтканда реализмди алып келген. Ч. Айтматовдун улуттук адабиятка кошкон улуу салымы да ушунда. Бул жагынан Т. Аскарловдун Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын новатордук маани-маңызы жана 50-жылдардын адабиятындагы орду жөнүндөгү жогорудагы бүтүмдөрү, тагыраак айтканда концепциясы талашсыз.

Т. Аскарлов эмгегинде Ч. Айтматовдун көркөм ачылыштарын аныктап атап гана койбостон, жазуучунун жасаган эстетикалык секиригин кандай факторлор шарттады деген суроону да койгон. Бул суроого жооп издөөдө Т. Аскарлов эки нерсеге басым коёт. Биринчи – кыргыз профессионал адабиятынын буга чейин топтогон тажрыйбасынын кыртышы. Экинчи – башка маданияттардын жетишкендиктеринин күч-кубаты (Ч. Айтматовдун 50-жылдарда Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романын орусчага которгондугун эске түшүрөлү). Ушул эки башталманын гармониясы Т. Аскарловдун ою боюнча Ч.Айтматовдун ийгилигин шарттаган.

«Являя собой гармоническое единство лучших традиций киргизской литературы и достижений других культур, творчество Ч.Айтматова лежит в русле тех значительных явлений современного киргизского искусства, которые образовали новую диалектическую ступень и его развития» [1, 21-б.].

Т. Аскарров башка маданияттардын таасири туурасындагы оюн Ч. Айтматовдун төмөнкү сөзү менен бекемдеген: «Лев Толстойдун акылмандыгын жана анын образдарынын психологиялык татаалдыгын, Шолоховдук мүнөздөрдөн жүрөктү титиреткен драматизмин жана таасындыгын Леоновдук интеллектуалдуулукту сүйөм» [4, 40-б.].

«Маданияттар аралык өз ара аракеттенүү башка салттарды, баалуулуктарды, көз караштарды терең түшүнүүгө активдүү умтулуу дегенди түшүндүрөт» деп жазылган «Кыргыз билим берүү академиясынын кабарларында» [5, 113-б.]. Ч. Айтматов бөлөк маданияттардын көркөм дүйнөсүнүн чеберчилик сырларын терең өздөштүргөндүгү менен ийгиликтерге жетишкен. Мунун баары туура Ч. Айтматовдун ийгилигинин төгүндөлгүс факторлору. Бирок жазуучунун адабий жетишкендиктерин ушул эле эки себеп таасир кылганбы? Улуттук түпкү тамыр, байыртан түптөлгөн көрөңгө деген бар эмеспи. «Манас» деген улуу башатты кайда алпарабыз?, «байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп «Манасты» Ч. Айтматов өзү сыймыктанып жазып жатпайбы. Туура, бул макала 1984-жылы жазылган. Бирок бала күнүнөн орус мектепте окуган, атайын орто жана жогорку окуу жайында орус тилинде билим алган, туңгуч аңгемесин орус тилинде жазган, жаш Ч. Айтматов 50-жылдарда «Манас» эпосу менен алек болуп, улуу мурастан таалим алды беле? Бул жагдай боюнча жазуучунун биографтарынын эмгектеринде да, Ч. Айтматовдун өзүнүн эскерүүлөрүндө да, адабият «тарыхтарында» да 2023-жылга чейин эч кандай факты-маалымат кездешкен эмес. Бирок 2023-жылы «Манас» – Айтматов маселесинде архивдик жаңы факты-материал табылып отурат. Академик Абдылдажан Акматалиев сенсациялуу архивдик табылга жөнүндө жана ага байланыштуу, кызыктуу ой-пикирлерин төмөндөгүчө жазат: «Институттун кол жазма бөлүмүндөгү материалдарды карап отуруп, Чыңгыз Айтматовдун өз кол жазмасын таап алдым! Ал сыя менен жазылган кол жазма «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун кагазга жазылган план-проспектисинин

орусча котормосу экен! «Бали!» – дедим толкунданып, кубанып... Демек, К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков менен Ч. Айтматовдун «Манас» үчилтиги аркылуу жакындан кызматташуусу болгон. 1952-жылкы «Манаска» арналган конференциядан кийин эпостун бириктирилген вариантын түзүү ушул акын, жазуучуларга тапшырылган. Булар түзгөн «Манас», «Семетей», «Сейтек» эпосторунун кыргызча план-проспектилерин орусчага которууда Ч. Айтматов көп жолу эпостор тууралуу сүйлөшсө керек, айрым сөз, түшүнүктөрдү такташса керек. Эпостун сюжеттери жана манасчылардын варианттары боюнча кызыктуу талкуу, талаштарды угуп, кызуусуна батса керек! Ушундай шартта Ч. Айтматовдун «Манастын» өзүн окуп чыкпай коюшу мүмкүн эмес эле.

Ч. Айтматов ал план-проспектилерди орус тилине жан дүйнөсү менен берилип которгонун көрүүгө болот. План-проспектилер 1954-жылы которулган. Бул улуу акын-жазуучулардын план-проспектилери жана Ч. Айтматовдун котормосу жалпы коомчулук, анын ичинде илим үчүн кандайдыр бир деңгээлде кызыктуу жана маанилүү деп эсептейм. Жыйынтыктап айтканда, «Манас» эпосу Ч. Айтматовго чыгармачылык космоко учууга старт аянтчасы болгон» [6, 73-83-б.].

Академик А. Акматалиевдин таасын ой-пикирине кошумчаларыбыз; «Манас» өзү эпостук поэтиканын мыйзамдары менен жашаса да, анда кашкайта тартылган реалисттик картиналар, турмуш көрүнүштөрү, согуш эпизоддору, таамай сүрөттөлгөн адам бейнелери, каармандын ички психологиясынан кабар берген көркөм деталдар, не бир кылдат түзүлгөн жаратылыш пейзаждары арбын. Улуу эпостун бул керемет көркөм сүрөттөрү 50-жылдарда «Асма Көпүрөнү», «Бетме-Бетти», «Жамийланы» жазып жатканда Ч. Айтматовдун көз алдында элестеп, чеберчилигине дем берип турбаган деп кантип айта алабыз. Илгери кыргыздар согуштан качкан жоокердин башын алып таштаган. «Жаздыкта өлгөн жаман ат, жоодо өлгөн салтанат» деген кыргыз. «Бетме-беттин» каарманы качкын Ысмайылга карата

өзүнүн автордук позициясын аныктоодо Ч.Айтматов элдик башаттагы ушундай идея, патриоттук салт, мурастарды эсине тутпаган деп айта албаспыз. «Олжобай менен Кишимжан» эпосунан кыргыз элинин чыныгы сүйүүнү даңктай билген бийик акылоюнун, асыл руханиятынын символикасы сыяктуу. «Жамийла» повестин жазууда Ч.Айтматов жалаң эле 20-кылымдын прогрессинин аялдар эмансипациясы идеясына эмес, элдик кыртыштын сүйүүдөгү эрк-эркиндиги философиясына таянган десек жаңылбаган болор элек. Ушул өңүттөн караганда «Адабий процесс жана жасалма схемалар» аттуу макаласында Т. Аскарловдун 50-жылдарда «Көптү билген, күчтүү, акылдуу каармандарды адабиятка киргизүүдө Ч.Айтматовго фольклор үлгү болгон эмес» [3, 120-б.] деп жазганы анча ынандуу эмес. Фольклордук таасир десе эле жазуучунун элдик чыгармалардын троптук караттарын колдонгондугу же болбосо «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» каарманды жараткандыгы катары түшүнбөш керек. Фольклор, «Манас», элдик философия, улуттук башат Ч. Айтматовдун көркөм аңсезиминде, рухунда жандуу фермент катары жашап, чыгармачылыгын мүрөк суусундай астыртан азыктандырып турат. Жогоруда академик А. Акматалиев «Манас» эпосу Ч.Айтматовго чыгармачылык космоско учууга старт аянтчасы болгон» деп бекеринен жаздырткан жок.

50-жылдардагы оң жана сол каармандарды сүрөттөөдөгү өзгөрүүлөр, адамды «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» таризде же болбосо, орус сынында айтылгандай, «железо-бетон» кейпинде, абстракттуу схема түрүндө көрсөтүүгө сынчыл скептикалык мамиленин ойгонушу, жанданышы, кишини тирүү пенде катары реалисттик принцип менен динамикада, өсүүдө көрсөтүүгө умтулуу – бул, албетте негизинен адабиятта личность концепциясынын жаралышына көп жагынан байланыштуу. Адамга «социалдык-инсандык көз караштын» жаралышынан улам, кеп болуп жаткан мезгилде каарманды сүрөттөөдө позитивдүү жылыштарын болуп өткөнүн жогоруда Т. Аскарлов

мисалдар менен тастыктап берди. Мындай тенденция «Тоо арасында» романынан, «Бетме-бет», «Жамийла» повесттеринен мурда эле 50-жылдарда Ч.Айтматовдун «Асма көпүрө» аңгемесинен көрүнгөн.

Т. Аскарлов «Асма көпүрөнүн» башкы каарманы тууралуу минтип жазат; «Нурбек схемалуу каарман эмес. Ал турмуштун сабагынан үйрөнөт. Кетирген каталарды мойнуна алыш үчүн өзүнөн күч-эрк табат. Автор аны идеализациялабайт, адамдык бардык артыкчылыктары жана кемчиликтери менен көрсөтөт» [3, 121-б.].

Каарманга карата личностук мамиле, кейипкерди статикалуу түрдө эмес, динамикалуу, карама-каршылыктарда көрсөтүү тенденциясы прозада гана эмес, драматургияда да башталган. Мындай тенденцияга айрыкча, ошол кездеги жаш драматург Т.Абдумомуновдун чыгармачылыгы мүнөздүү. 40-жылдардын аягында жана 50-жылдарда адабиятка келип кирген таланттуу авторлордун катарында Т. Аскарлов Т. Абдумомуновду атап өтөт. Бирок тилекке каршы, Т. Аскарлов Т. Абдумомуновдун чыгармачылыгына токтолгон эмес. Т. Абдумомуновдун «Атабектин кызы» пьесасы мурдагыдай адамдын коомдук өндүрүштүк, саясий иш-аракеттерин көрсөткөндүгү менен эмес, пенденин жеке турмушун, индивидуалдуу тагдырын, интимдик дүйнөсүн, жекече субъективдүү ички ой-сезимдерин, кейипкердин инсан, жаран катары калыптанышын көрсөткөндүгү менен айырмаланган. Ошон үчүн чыгарма сахнага кайра, кайра коюлган. Драманын башкы каарманы Жыпаргүл өзүнүн нравалык изденүүлөрүндө, адашууларында, жаңылууларында, ички толгонууларында, турмуш татаалдыгында кадимки драмалык каарман катары сүрөттөлөт. «Атабектин кызында» баягыдай «даяр» каарман же автордук идеянын рупору көрүнбөйт. Жыпаргүл үй-бүлөлүк драманы баштан кечирип, турмуштук тажрыйбага ээ болуп, адегендеги романтик жаш кыздан реалдуу ой жүгүртүүгө үйрөнгөн, жарандык аңсезими өскөн, рухий жактан жетилген, арнамысты, абийирди биринчи планга койгон инсанга айланат. Бир сөз менен айтканда,

Т. Абдымомуновдун «Атабектин кызы» драмасы 50-жылдарда адам турмушун көркөм чагылтуунун реалисттик принцибин тутуууга карай багытталган адабияттын алдыңкы тенденциясынын нугунда турат.

Бул жерде айтып кете турган нерсе, адабиятта адамга, каарманга инсандык мамиленин жаралышы жөнүндө, же болбосо инсандын жеке турмушунун, жеке пенделик тагдырынын, анын субъективдүү дүйнөсүнүн көркөм изилдөөнүн объектисине айланышы тууралуу сөз кылганда, мындай тенденциянын 40-жылдарда А. Осмоновдун чыгармачылыгында башталгандыгын унутпашыбыз керек. Адабий изилдөөлөр жеке пенденин субъективдүү дүйнөсүн чагылтууга А. Осмоновдун биринчилерден болуп киришкендигин ырастаганы жалпыга маалым (бир эле акындын «Өлүп тирилгендер», «Үч аяк» поэмаларын эстейли). Бул жагынан Т. Аскаровдун жогорудагы 50-жылдардагы сапаттык жаңы көркөм баскыч мурдагы топтолгон эстетикалык тажрыйбадан уланган деген ою абдан туура.

Белгилей турган нерсе, коомдун экономикалык-маданий өсүшү менен демократиялык «желаргынын» аркасында адабий процесс жаңыланып жатса да, 50-жылдарда Советтик коом баары бир негизинен өзүнүн тоталитардык мүнөзүн сактап кала берген жана адабиятка идеологиялык көзөмөл, аны партиялык башкаруу токтогон эмес. Мындай жагдай бир жагынан адабияттын канатын кенен жайып, эркин чабытташына жолтоо болгон. Профессор, филология илимдеринин доктору Динара Асакеева төмөндөгү чынчыл ой-пикирин ортого салат:

«Социалисттик реализм кыргыз жазуучусун жаралганда эле даяр көрсөтмөлөргө, жол-жоболорго үйрөтүп, жаңы көрсөтмөлөрдү, жол-жоболорду күтүп туруу адаты менен жашаганга көндүрүп койгон. Себеби социалисттик реализм эстетикалык кодекс катары, идеялык-көркөмдүк норматив катары өмүр сүрүп, чыгармачылыкты толук башкарганына ылайык жаңы нормативдер (көрсөтмөлөр, жол-жоболор) мезгил-мезгили менен пайда болуп, чыгармачылык ушуга жараша өнүккөн. Көркөм чыгармачылык

партиялык съезддерде, пленумдарда кабыл алынган ар кандай темалар, жол-жоболор, теориялык маселелерге жараша жаңыланып турган. Мисалы, «типтүүлүк», «оң каарман», «коммунисттин образы» сыяктуу проблемалар, чакырыктар убак-убагы менен чыгып турган. Дал ушундай нормативдердин бири «оң каарман» маселеси болгон, советтик жазуучулар милдеттүү түрдө «оң каарманды» түзүш керек деген талап жашаган» [6, 484-б.].

Коммунисттик партия маданияттын, адабияттын өнүгүшүнө бир жагынан шарт түзсө да, экинчи жагынан Д. Асакеева туура жазгандай, көркөм сөз өнөрүн жогортон түшүрүлгөн токтолгон, көрсөтмөлөр, таптык талаптар аркылуу чектеп, сөз чеберлеринин чыгармачылыгын алкактын ичинде кармап турган. Идеологиялык башкарууга байланыштуу адабиятыбыздын тарыхында, акын, жазуучуларыбыздын тагдырында көптөгөн негативдүү, драмалуу окуялар болуп өткөн. 20-50-жылдардагы адабий процесстин өнүгүү жолун талдоого алган Т. Аскаров 60-70-жылдарда жазылган өзүнүн бул «Восхождение к зрелости» эмгегинде адабияттын тарыхындагы партиялык башкаруудан улам келип чыккан негативдүү көрүнүштөргө токтолгон эмес. Бул үчүн Т. Аскаровго түшүнүү менен кароо керек. Себеби, адабияттын тарыхындагы «ак тактарды» жана «кара тактарды» изилдөөгө, ачыкка чыгарууга, көркөм сөздүн «партиялык иштин бир бөлүгү» болуп жашоосуна сын-пикир айтууга «өнүккөн социализм» деп аталган доордо жол берилген эмес, тыюу да салынган. Ошон үчүн Т. Аскаровдо эркиндик жок эле.

50-жылдарда Т. Сыдыкбековдун, Ч. Айтматовдун, Т. Абдымомуновдун жогорудагы жаңы сапаттардагы реалисттик чыгармалары менен барабар эле, салтанат-шаң, көкөлөгөн пафос менен социалисттик курулуштун, айыл-чарбанын, өнөр-жайдын жеңиштүү жүрүшүн даңазалаган, төрт тарабы төп келген каармандарды жалтыратып көрсөткөн чыгармалар жайнап чыгып турган. (Мисалы, Н. Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар», С. Сасыкбаевдин «Фабрика кызы» ж.б.). Себеби мындай пропагандисттик чыгармалар

расмий бийлик тарабынан колдоого алынган жана Д. Асакеева туура белгилегендей, социалисттик реализмдин нормативдик талаптарына сыртынан болсо да шайкеш чыккан. Чыгармалардын шаңданган пафостуулугу кемчилик катары эмес, жетишкендиги катары бааланган учурлар көп болгон. Мисалы, К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар» повестинде жаштар бригадасы «Каржукпас» деген эзелтен бери ээн жаткан жапайы жерге бир күндүн ичинде канал казып, суу чыгарып, арыктарды чаап, жер айдап, эгинин сээп, айлап, жылдап бүтчү нерсени 12 сааттын аралыгында өздөштүрүп бүтүп, рапорт беришет. Комсомолдук жалындуу жаштардын мындай «каармандыгы» учурунда партияга да, окурмандарга да үлгүлүү сабак катары жагыштуу көрүнгөн. Бүгүнкү күндүн көзү менен караганда, К. Жантөшевдин «Жалындуу жаштар» повестиндеги бул «үлгүлүү комсомолдук каармандык» сюжеттик жана образдык логика менен эмес, автордун эрки менен болуп жаткан жасалма жомок, ошондой эле, социалисттик реализмдин алдыңкы советтик адамдын образы жөнүндөгү «эстетикалык критерийине», нормативдик моделине жазуучунун түздөнүүсү катары кабыл алынат. Т. Аскарров 50-жылдардын адабиятына карата алды жакты колдонгон «Рационалистическая заданность», «Абстрактная обобщенность характеристик человека» деген сынчылык аныктамаларын жазганда дал ушундай типтеги чыгармаларды эске алган.

Корутунду. Корутундулап айтканда, 50-жылдардагы тарыхый-адабий процесске карата Т. Аскарров төмөндөгүдөй көз караштарды тартуулайт.

Кыргыз профессионал адабияты 50-жылдарда калыптануу этабына, өнүгүү этабына өткөн. Адабияттын жаңы сапаттык деңгээли төмөнкүдөй көркөмдүк-эстетикалык көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт:

1. Адабияттын идеалдуу каармандан реалдуу каарманга бет бурушу: чыгармаларда абстрактуу схемалардын ордуна индивидуалдуу мүнөздөрдүн орун алышы (Сапарбай, Ыманбай, – «Тоо арасында», Жамийла,

Данияр, Сейде – «Жамийла», «Бетме-бет», Жыпаргүл – «Атабектин кызы» ж.б).

2. Адабиятка психологизмдин жана лиризмдин келиши. Чыгармада «жан дүйнөнүн диалектикасы» (Н.Г. Чернышевский) орун алышы көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүү жолуна түшкөндүгүнүн белгиси («Жамийла» повести).

3. Каармандын динамикада, карама-каршылыктарда, турмуштун реалдуу таалдыгында, өсүп-өнүгүү процессинде көрсөтүлүшү – адабиятта сүрөттөөнүн реалисттик принцибинин орун-очок алып жатышынын белгиси (Т. Сыдыкбеков, Ч.Айтматов, Т. Абдымомунов).

50-жылдардагы адабияттын жаңы сапаттык баскычка өтүшүн. Т.Аскарровдун концепциясы боюнча төмөнкүдөй факторлор шарттаган:

а) Коомдун материалдык-экономикалык турмушунун жогорулашы, ага жараша коомдук жана индивидуалдык аң-сезимдин өсүшү, окурмандардын эстетикалык табитинин, адабият талаптарынын өйдөлөшү.

б) Кыргыз адабиятынын орус жана дүйнөлүк көркөм маданият менен алака-катышынын активдешүүсү, 50-жылдарда айрыкча, көркөм котормонун кенен кулач жайышы, көптөгөн орус жана дүйнөлүк классиканын кыргыз тилинде сүйлөшү.

с) «Хрущевдук жаздан» улам чыгармачылыкка ыңгайлуу коомдук атмосферанын түзүлүшү.

д) Жазуучулардын алдыңкы өкүлдөрүнүн эстетикалык аң-сезиминде адамга, каарманга карата социалдык-личносттук мамиленин жаралышы, тагыраак айтканда, калемгердин личность концепциясына ээ болушу, адабиятта адамды сүрөттөөнүн, турмушту эстетикалык өздөштүрүүнүн реалисттик жол-жобосуна өтүүгө алып келген (Ч. Айтматов). Т. Аскарровдун 50-жылдардагы кыргыз адабиятына карата адабий-эстетикалык концепциясы ушундай.

Адабияттар:

1. Аскарлов Т. Восхождение к зрелости. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1975. – 21 б.
2. Советтик Кыргызстан. – 1954. – №9. – 8-б.
3. Аскарлов Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө. – Фрунзе, Кыргызстан, 1967. – 73-74-б. 120,121-б.
4. Айтматов Ч. Признание в любви. / Ч.Айтматов. Китепте: Солнце дружбы. – Фрунзе, 1963. – 40-б.
5. Иманкулов М.К., Азимова М.Л. Маданияттар аралык толеранттуулук: мазмуну жана калыптандыруу жолдору // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – №3 (64). – С. 108-114.
6. Акматалиев А. Ч.Айтматовдун жарыяланбаган чыгармалары. – Бишкек, «Мегаформат», 2023. – 73-83-б.
7. Асакеева Д. Советтик идеология жана ХХ кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. – Бишкек, «Улуу тоолор» басмасы, 2015. – 484-б.

Рецензиялаган:

***Байгазиев С.О.,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын академиги***

УДК 811.161.1

*Окулич-Казарина Анна Валерьевна,
ага окутуучу,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: ok-anna85@mail.ru*

**ЗАМАНБАП ЛИНГВИСТИКАДА ИНТЕРТЕКСТУАЛДУУЛУК ЖАНА
ПРЕЦЕДЕНТТИК КАТЕГОРИЯЛАРДЫН КАТЫШЫ**

*Окулич-Казарина Анна Валерьевна,
старший преподаватель,
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: ok-anna85@mail.ru*

**СООТНОШЕНИЕ КАТЕГОРИЙ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ И
ПРЕЦЕДЕНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ**

*Okulich-Kazarina Anna Valerevna,
Senior Lecturer,
Kyrgyz National University named by Zh. Balasagyn,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
E-mail: Ok-anna85@mail.ru*

**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CATEGORIES OF INTERTEXTUALITY
AND PRECEDENT IN MODERN LINGUISTICS**

Аннотация: Макалада келтирилген изилдөөлөрдүн натыйжаларынын актуалдуулугу интертекстуалдуулуктун жана прецеденттүүлүктүн өз ара байланышкан категорияларынын чек араларын аныктоодо жана өз ара мамилелерин сүрөттөөдө болуп эсептелет. Аталган категорияларга кызыгуу ХХ кылымдын ортосунда пайда болгон жана азыркы илимде дагы күчөп жатат. Макаланын максатына ылайык, анда интертекст жана интертекстуалдуулук категориясы, прецеденттик көрүнүштөр жөнүндө изилдөөлөрдүн маалыматтары жалпыланган жана салыштырмалуу талдоого алынган. Системалык ыкманы, салыштырма анализди, теориялык-аналитикалык жана баяндоо методдорду колдонуунун негизинде интертекстуалдуулук жана прецеденттүүлүктүн иерархиялык байланышы жөнүндө тыянак чыгарылат, анда акыркысы интертексттин бир түрү болуп саналып, жаңы текст менен тилдик инсандын аң-сезиминин ортосундагы байланышты чагылдырат. Изилдөөнүн маалыматтары жана анын жыйынтыктары ата мекендик илимде

тексттин лингвистикасынын теориясын, ошондой эле жаңы лингвистикалык багыттарды андан ары иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

Аннотация: Актуальность приведённых в статье результатов исследования заключается в определении границ и описании взаимоотношений взаимосвязанных категорий интертекстуальности и прецедентности, интерес к которым возник в середине XX века и в современной науке только усиливается. Согласно цели статьи, в ней обобщаются и подвергаются сравнительному анализу данные исследований об интертексте и категории интертекстуальности, о прецедентных феноменах. На основе применения системного подхода, сравнительного анализа, теоретико-аналитического и описательного методов делается вывод о иерархической связи интертекстуальности и прецедентности, в которых последняя является разновидностью интертекста, отражая отношения между новым текстом и сознанием языковой личности. Данные исследования и его результаты могут быть использованы при дальнейшей разработке в отечественной науке теории лингвистики текста, а также новых лингвистических направлений.

Annotation: The relevance of the research results presented in the article lies in defining the boundaries and describing the interrelationships of interrelated categories of intertextuality and precedent, the interest in which arose in the middle of the 20th century and modern science is only increasing. According to the purpose of the article, it summarizes and comparatively analyzes research data on intertext and the category of intertextuality, on precedent phenomena. Based on the application of a systematic approach, comparative analysis, theoretical-analytical and descriptive methods, a conclusion is drawn about the hierarchical relationship between intertextuality and precedent, in which the latter is a kind of intertext, reflecting the relationship between the new text and the consciousness of the linguistic personality. These studies and their results can be used in the further development of the theory of text linguistics in Russian science, as well as new linguistic directions.

Түйүндүү сөздөр: когнитивдик категориялар, интертекстуалдуулук, прецеденттүүлүк, интертексттик мамилелер, стереотип, прецеденттик текст, прецеденттик көрүнүш.

Ключевые слова: когнитивные категории, интертекстуальность, прецедентность, межтекстовые отношения, стереотип, прецедентный текст, прецедентный феномен.

Key words: cognitive categories, intertextuality, precedent, intertextual relations, stereotype, precedent text, precedent phenomenon.

Киришүү. Интертекстуалдуулук жана прецеденттик теориясы XX кылымдын ортосунда активдүү өнүккөн. Ал ар кандай көркөм чыгарма сөзсүз түрдө башка маданий тексттер менен өз ара аракеттенишерин, көптөгөн семиотикалык системалардын жана атайын лингвомаданий мейкиндиктин контекстинде бар экенин түшүнүү менен байланыштуу. Бул мейкиндик ар бир жаңы көркөм чыгармада жаңы же кошумча маанини жаратууга таасирин тийгизет.

А.М. Ниязова туура белгилегендей, «бүгүнкү күндө вербалдык, вербалдык эмес, креолизделген, кагаз, электрондук, экрандагы, статикалык, динамикалык, мультимедиялык, интерактивдүү, санариптик тексттер

бар... жана биз ушундай татаал тексттер дүйнөсүндө жашап жатабыз... Китеп дагы медиа экени түшүнүктүү болду. Ал эми китеп-текст жана китепкана-текст жана бүтүндөй дүйнө – бул текст. Интернеттин өнүгүшү жана санариптик технологиялардын киргизилиши менен тексттер олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду. Тексттердин структурасында өзгөрүү болду, маалыматты берүү формасы ар түрдүү болуп калды жана жыйынтыгында биз татаал мультимедиялык контент менен иш алып барабыз» [1, 45]. М.М. Бахтиндин пикирине ылайык, «автор ар дайым заманбап жана мурунку адабияттар менен диалогдо болот, текст өзүнө бардык

башка тексттердин аталган маанилүү формасын чагылдырат: көркөм чыгарманын автору чындык менен гана эмес, бааланган жана таризделген чындык менен алектенет» [2, 106-б.].

Макаланын *актуалдуулугу* заманбап лингвистиканын интертекстуалдуулукка, прецеденттерге жана ар кандай аспектилерде изилденген прецеденттерге болгон кызыгуусунан келип чыгат. Ушуга байланыштуу бул түшүнүктөрдүн бир орундуу жана карамакаршы келбеген аныктамаларын издөө, ошондой эле алардын байланыштарын жана өз ара катыштарын аныктоо зарыл болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – тилдик интертекстуалдуулук жана прецеденттүүлүк боюнча заманбап илимий түшүнүктөрдү жалпылоо, берилген түшүнүктөрдүн чектерин аныктоо жана алардын изилдөөсүн ар кандай ыкмалар аркылуу сүрөттөө.

Адабиятка сереп. Бул изилдөө обзордук теориялык мүнөзгө ээ жана интертекстти жана интертекстуалдуулук категориясын, ошондой эле прецеденттик кубулуштардын системаларын (прецеденттик сөздөр, кырдаалдар жана ысымдар) М.М. Бахтиндин, Г.В. Денисованын, Н.А. Кузьминанын, И.В. Захаренконун, Е.А. Нахимованын, Г.Г. Слышкиндин жана башка окумуштуулардын эмгектерин изилдөөгө негизделген. Аталган аймакта ата мекендик изилдөөчүлөрдүн иштери биз тараптан табылган жок.

Изилдөөнүн методологиялык негизин жалпы илимий ыкмаларды жана методдорду колдонуу түзгөн: системалык мамиле, теориялык-аналитикалык жана баяндоо методдор, салыштырмалуу анализ.

Негизги мазмуну. Интертекстуалдуулук жана прецеденттик теориясы XX кылымдын ортосунда активдүү өнүккөн. Бүгүнкү күндө тил илиминде бул түшүнүктөрдүн кандайча байланышканы жөнүндө бирдиктүү түшүнүк жок. Көпчүлүк илимий эмгектерде бул түшүнүктөрдүн ортосунда так чек өткөрүлгөн эмес. Прецеденттүүлүктү интертекстуалдуулуктун белгилүү бир түрү катары кароого болот (М.Ю. Казак) же, тескерисинче,

интертекстуалдуулукту өзүнө камтыйт (салыштыруу: «...прецеденттүүлүк (маданий кубулуш катары) интертекстуалдуулуктан (филологиялык кубулуш катары) кененирээк деп эсептөөгө негиз бар») [3, 11-б.].

Н.А. Кузьмина медиакурсту кароо алкагында интертекстуалдуулуктун жана прецеденттүүлүктүн когнитивдик категорияларын төмөнкүдөй чектейт: интертекстуалдуулук «тексттин тереңдиги», эстетикалык жана маданий актуалдуулугу менен мүнөздөлгөн түбөлүктүү категория катары эсептелет: «интертекстуалдуулук – бул маданияттын адамзатка салттуу материалдык жана руханий мүнөздөгү баалуулуктарынын тутуму катары которулган коду», ал эми прецеденттүүлүк – бул «маданият феномени болуп же болбошу мүмкүн жашоо кубулушу». «Интертексттуалдык белгилер маданияттын ар кандай түрлөрүндө бир гана муун болгон эмес, алар көп жылдардан кийин дагы маданий жактан актуалдуу болот. Прецеденттүүлүк – бул азыркы коомдун эсинде дайыма эле кала бербеген жашоо феномени. Массалык маданияттын продукциялары массалык маалымат каражаттары тарабынан тынымсыз чыгарылып жана көбөйтүлүп тургандыктан, прецеденттик кубулуштар үчүн техникалык колдоо чоң мааниге ээ» [4, 153-б.].

Прецеденттүүлүк жана интертекстуалдуулук категорияларын айырмалоодо, биринчиден, интертекстуалдуулук категориясы бул текст аралык мамилелерди чагылдырат, ал эми прецеденттүүлүк категориясы текст менен тилдик инсандын аң – сезиминин ортосундагы байланышты чагылдырат, мында негизинен прецеденттик кубулуштардын иштешинин когнитивдик механизмдери изилденет. Экинчиден, баалуулук жана маданий актуалдуулук прецеденттик кубулуштун негизги компоненти болуп саналат, ал инвариант деп аталып, ал эми прецеденттин деңгээли жана мөөнөтү конкреттүү кубулушка жараша өзгөрүшү мүмкүн. «Бирок, кеп ар бир тарыхый доорго мүнөздүү жамааттык маданий эс тутуму жөнүндө болуп жатат. Өзүнүн эс тутум коддорун колдонуу менен бирге маданият алып жүрүүчүлөрдүн

ар бир жаңы мууну азыркы учурда ал үчүн актуалдуу болгон тексттерди тандап алат, ушуга байланыштуу тигил же бул тексттер суроо-талапка ээ болуп, андан кийин бир эмес, бир нече жолу такыр унутулуп калышы мүмкүн» [5]. Ошентип, прецеденттүүлүктүн теориясынын фокусунда текст менен тилдик инсандын аң-сезиминин ортосундагы байланыш турат.

В.В. Красных текст түшүнүүдөгү теориялардын окшоштуктарын, аны структура катары эмес, «белгилөөнүн туруктуу процесси» катары карап, ошону менен бирге аны интерпретациялоодо интерпретациялап жаткан адамдын билиминин көлөмүнө жана фантазиясына көз каранды экенин белгилейт. Бул окумуштуунун пикири боюнча, интертекстуалдуулук теориясы менен прецеденттик теориянын ортосундагы принципиалдуу айырмачылык алардын изилдөө объектисинде турат: «биринчиси көркөм тексттерди изилдейт, ал эми экинчиси – табигый коммуникация процессинде жаралган: сүйлөө, спонтандуу, импровизацияланган тексттерди изилдейт» [6, 228-б.].

Биз прецеденттик кубулуш интертекстуалдуулуктун бир түрү деп ойлойбуз. Ал маданий мааниге ээ болгон «күчтүү» текст түшүнүгү менен байланыштуу. Көркөм тексттерде маданияттын ар кандай катмарларына таандык интертекстемалар иштейт, бирок эң көп суроо-талапка ээ болгон прецеденттик тексттер бул Библия, мифологиялык, классикалык орус жана чет элдик адабияттардын чыгармалары саналып келет.

Көркөм тексттердеги интертекстуалдуулук, аларда прецеденттик тексттерди колдонуу менен көрүнүшү мүмкүн. Бул терминди илимге орус тили жана адабияты мугалимдеринин эл аралык конгрессинде (1986) Ю.Н. Караулов киргизген. Прецеденттик тексттерге изилдөөчү «даяр интеллектуалдык-эмоционалдык блокторду – стереотиптерди, үлгүлөрдү салыштыруу үчүн өлчөмдөрдү» кошкон [7, 220-б.]. Мындай стереотиптер катары вербалдык белгилер чөйрөсүн түзгөн классикалык адабияттан белгилүү фразалар, учкул сөздөр, популярдуу цитаталар жана «жандуу» заманбаптыктан

(ураандар, жарнамалык ураандар, ырлардан жана кинофильмдерден фразалар) ошону менен бирге эле живопись, архитектура, музыка жана башка чыгармаларга кайрылган вербалдык эмес тексттер иштейт. Прецеденттик текст катары ал төмөнкүлөрдү атаган: «1) когнитивдик жана эмоционалдык мамилелерде тигил же бул инсан үчүн маанилүү; 2) өтө жеке мүнөзгө ээ, башкача айтканда, бул инсандын айлана-чөйрөсүнө, анын ичинде мурункуларына жана замандаштарына да жакшы белгилүү жана акырында; 3) тилдик инсандын дискурсында аларга көп жолу кайрылып жана бир нече жолу жаңыланса» [7, 216-б.].

Башкача айтканда, прецеденттик тексттерге стереотиптер (же аны коммуникацияга киргизүү үчүн даяр «курулуш материалдар»), жыштык, репродукцияланган, белгиленген бирдиктер кирет (когнитивдик жана эмоционалдык аспектке), белгилүү бир социумга жана эне тилинде сүйлөгөндөрдүн «маданий эс тутумун» колдонуу, башкача айтканда, улуттук маанилүү фон маалыматын түзүү кирет. Прецеденттик тексттерге өргүү жөнүндө арызды, гезиттин фельетонунун текстин, атайын иштердин тексттерин кошууга болбойт, анткени саналып өткөн бардык жанрларда жогоруда аталган белгилер жок.

Акыркы жылдары «прецеденттик текст» термининин маанисин кеңейтүү тенденциясы байкалууда. Прецеденттик тексттерге Г.Г. Слышкин жана М.А. Ефремова «белгилүү бир маданий топ үчүн бир бүтүндүк мааниге ээ болгон, бүтүндүгү жана ырааттуулугу менен мүнөздөлгөн ар кандай тилдик бирдиктерди» кошушат [8, 45-б.].

Прецеденттик тексттер төмөнкү негиздер боюнча бөлүнөт:

а) кептик ортомчулугу: вербалдык (кептик ишмердүүлүктүн продуктулары) жана вербалдык эмес (живопись, скульптура, архитектура чыгармалары, музыкалык чыгармалар) (Ю.Н. Караулов);

б) тексттин социумга таандыктыгынын масштабы же кененирээк – улутка жана кыйла жалпылыкка таандыктыгы: универ-

салдуу-прецеденттик, социалдык-прецеденттик жана улуттук-прецеденттик тексттер (В.В. Красных);

в) туруктуулугу, тилдик аң-сезимдеги бекемдик даражасы: учурдун «күчтүү» жана негизги тексттери (Н.А. Кузьмина);

г) претекстке кайрылуунун түрү: эскертүү, түз цитата, квазитация, аллюзия, уландысы (Г.Г. Слышкин);

д) прецеденттин теги (текст, кырдаал, айтылган сөз, аты) (И.В. Захаренко);

е) прецеденттүүлүктүн булагы: прецеденттик тексттин так же бурмаланган парафразасы (идеологияланган текст, лозунг, белгилүү бир идеологиялык көрсөтмө; культка айланган цитата; фразеологизм; классикалык адабий цитата; образдуу жана экспрессивдүү адабий кептин каражаттарынын бири катары учкул сөздөр; ырлар, алардын аталыштары жана алардан канондук жана трансформациялык түрүндөгү сөз айкаштары; макал-лакаптар жана телевизиондук прецеденттик текстке шилтеме (А.Б. Лихачева).

Прецеденттик текст болуунун жана иштешинин төмөнкү ыкмалары бар: 1) табигый, анда текст «кабылдоонун, түшүнүүнүн, ой толгоонун, рефлексиянын түздөн-түз объектиси катары баштапкы түрүндө окурманга же угуучуга жетет»; 2) экинчи ыкма – оозеки текстти башка искусство түрүнө өзгөртүү (спектакль, опера, балет, скульптура, живопись ж.б.), же баштапкы текст боюнча сын жана адабият таануу макалаларында, рецензияларда, изилдөөлөрдө берилген экинчи ой жүгүртүүлөр; 3) семиотикалык, тагыраагы лингво-семиотикалык ыкма болот – прецеденттик текстке кайрылуунун «кыйытма, шилтеме, белги» жолу менен кайрылуу [7, 217-б.].

Прецеденттик тексттер болушунун негизги жолу бул семиотикалык ыкма болуп саналат, анткени бул тексттер, эреже катары, өзүнүн чоң көлөмүнөн жана прецеденттүүлүгүнөн улам толугу менен берилбейт, б.а. «бул улуттук маданиятта милдеттүү билимдер фондуна киргизилгендиги жана ушундан улам-жалпыга белгилүүлүгү, ошол тилде сүйлөгөн ар бир адамдын алар менен

тааныштыгы» [7, 238-б.]. Лингво-семиотикалык ыкма цитаталарды жашыруун келтирилүү жана ар кандай тексттик өзгөрүүлөр менен байланыштуу.

«Прецеденттик текст» термининин полисемиясы «текст» терминине киргизилген потенциалдуу чечмелөөлөрдүн полисемиясына байланыштуу. Ар кандай деңгээлдеги кубулуштардын «прецеденттик текст», «прецеденттик аталыш», «чыгарманын аталышы», «цитата», «прецеденттик кырдаал» ж.б. сыяктуу прецеденттик тексттерге киргизилиши бул көрүнүштү сүрөттөө үчүн башка терминдерди киргизүү зарылдыгын пайда кылды: «прецеденттик көрүнүш», «логоэпедема», «прецеденттик маданий белги», «прецеденттик бирдик».

В.В. Красныхтын илимий иштерине ылайык прецеденттүүлүк жалаң гана тексттерге эмес, окуяларга, кубулуштарга, предметтерге, аталыштарга, сөздөргө да таандык: «1) улуттук-лингво-маданий коомдоштуктун бардык өкүлдөрүнө жакшы белгилүү («ашыкча инсандык мүнөзгө ээ»); 2) когнитивдик (таанып-билүүчүлүк жана эмоционалдык) жагынан актуалдуу; 3) тигил же бул улуттук лингво-маданий коомдоштуктун өкүлдөрүнүн сүйлөгөн сөздөрүндө дайыма жаңыланып туруучу кайрылуулар (апелляция)», деп жалпысынан «феномен» деп атаган [6, 170-б.].

В.В. Красныхтын артынан, биз дагы, прецеденттик феномен аны колдонуу гана фактыларына байланыштуу эмес, ал маданияттын эталонунун ролун да, кыскартылган метафоранын функцияларын аткарып жана кандайдыр бир феномендин же кырдаалдын символу, ал тургай улуттун, өлкөнүн символу катары чыга алат деген позицияны кабыл алабыз.

В.И. Захаренко «прецеденттик кубулуштар когнитивдик базанын негизги (ядролук) элементтери болуп, алар бул тилде сүйлөгөндөрдүн бардыгынын билимдеринин жана өкүлчүлүктөрүнүн жыйындысы болуп саналат» деп белгилейт [9, 82-б.]. В.В. Красных «прецеденттик кубулуштун артында ар дайым тигил же бул улуттук-маданий менталитеттин бардык ээлери үчүн жалпы

жана милдеттүү болгон кандайдыр бир түшүнүк турат» деп баса белгилейт [10, 9-б.].

Структуралык-семантикалык планда прецеденттик кубулуштардын белгилери бир компоненттүү бирдиктер (энчилүү аттар), көп компоненттүү бирдиктер же предикативдик бирдиктер (паремиялар, цитаталар, балдар ырлары, учкул сөздөр) менен берилиши мүмкүн.

В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко жана Д.В. Багаевалар прецеденттүүлүктүн төмөнкү деңгээлдерин белгилешет: социум-прецеденттик, улуттук-прецеденттик жана универсал-прецеденттик кубулуштар [11, 63-б.].

Социум-прецеденттик кубулуштар тигил же бул социумдун өкүлдөрүнө (кесиптик, конфессиялык ж.б.) жакшы белгилүү жана жамааттык когнитивдик мейкиндикке кирет.

Улуттук прецеденттик кубулуштар улуттук-маданий жамааттын мүчөлөрүнө белгилүү жана алардын когнитивдик базасынын бир бөлүгү болот. Аталган кубулуштары маданий жактан белгиленген. И.В. Захаренко, В.В. Красных ж. б. прецеденттүүлүктүн улуттук деңгээлине тиешелүү жана так орус лингвомаданиятына мүнөздүү кубулуштарды гана изилдешет. Маданий-спецификалык, улуттук детерминисттик – бул лингвомаданий жамааттын бардык мүчөлөрүнүн когнитивдик базаларында сакталган прецеденттик кубулуштун образы же кабылдоонун инвариантары болуп эсептелет.

Универсалдуу-прецеденттик кубулуштар ар бир заманбап адамга белгилүү жана «универсалдуу» коммуникативдик мейкиндикке кирет [11, 63-б.].

Прецеденттик кубулуштар вербалдык (кеңири маанидеги тексттер) жана вербалдык эмес (музыка, живопись, скульптура, архитектура ж.б.) болушу мүмкүн; акыркысы башка тексттерде вербализацияланат.

Прецеденттик кубулуштардын ортосунда эч кандай катуу чектер жок, алар бир категориядан экинчисине өтүп, бири-биринин символу катары иштей алышат.

Прецеденттик кубулуштар төмөнкү белгилерге ээ: улуттук-лингвомаданий коомчулуктун бардык өкүлдөрүнө белгилүү жана таанымал болуу; когнитивдик (таанып-билүүчүлүк жана эмоционалдык) жагынан актуалдуулугу; кайра жаралуу, жыштык [12, 52-б.]; вербализациялуулук, «белгилүү нерсеге, анын артында турган айрым фактыга» апелляция, коннотативдүүлүк, образдуулук, экспрессивдүүлүк, аксиологдук [13, 42-б.]. Алар лингвомаданий универсалиялар, улуттун маданий баалуулуктарынын жана тилдик инсандын өкүлдөрү болуп эсептелет. Прецедент «колдонулушу эсинде», аны автоматтык түрдө көрсөтүү анын артында турган контексттин активдешүүсүнө алып келет [14, 24-б.]. Прецеденттик феномен – «түрүлгөн ассоциативдик чынжырча» (В.В. Красных), ал «запаста бир жерде сакталат» жана прецедент сейрек колдонулганда гана иштебейт [14, 26-б.].

Прецеденттик феномендер белгилүү бир функцияларга ээ, алардын ичинен Е.А. Нахимова төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтөт: «1) баалоо функциясы; 2) моделдөөчү функция – модель түрүндө дүйнө жөнүндө түшүнүктү калыптандыруу (*Шариков, Раскольников, Моська*); 3) прагматикалык функция (таасирлер); 4) паролдук функция; 5) эстетикалык функция; 6) тил оюну функциясы; 7) эвфемисттик функция (*снежная королева, божий одуванчик*)» [15, 143-144-б.].

Жыйынтык. Ошентип, интертекстуалдуулук тексттин мүнөздүү сапатын билдирет, анын негизинде текст интертекст катары пайда болот жана башка тексттерге байланыштуу гана түшүнүлөт. Прецеденттик тексттер «даяр интеллектуалдык-эмоционалдык блоктор» болуп саналат, алар оозеки түрдө (канаттуу сөздөр, адабияттан цитаталар, кинофильмдер жана ырлар, ураандар, жарнамалар) жана вербалдык эмес (живопись, архитектура, музыка ж.б. чыгармалар) чагылдырылган белгилүү кубулуштарга, стереотиптерге шилтемелер аркылуу маалыматты кысымдуу жана сыйымдуу берүү үчүн эне тилинде сүйлөгөндөр тарабынан колдонулат.

Интертекстуалдуулук менен прецедент-түүлүктүн кандай байланышы бар экендиги жөнүндө бирдиктүү пикир жок: көпчүлүк учурда бул түшүнүктөрдүн ортосунда так чек жок, бирок прецеденттүүлүк кээде интертекстуалдуулуктун спецификалуу бир түрү катары же тескерисинче, интертекстуалдуулукту кабыл алуу катары каралат. Биз прецеденттүүлүк интертекстуалдуулуктун бир түрү деген пикирдебиз жана акыркысы интертексттик мамилелерди чагылдырса, ал эми прецеденттүүлүк болсо текст менен тилдик инсандын аң-сезиминин ортосундагы мамилени чагылдырат.

Адабияттар:

1. Ниязова, А.М. Формирование читательской культуры учащихся основной школы в современных условиях // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – №1 (62). – С. 40-47.
2. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.
3. Орлова, Н.М. Библейский текст как прецедентный феномен: автореферат диссертации кандидата филологических наук / Н.М. Орлова. – Саратов, 2010. – 50 с.
4. Кузьмина, Н.А. Интертекстуальность и прецедентность как базовые когнитивные категории медиадискурса [Электронный ресурс] / Н.А. Кузьмина // Медиаскоп. – 1-Вып. – 2011. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/node/755>. Дата обращения: 26.06.2024 г.
5. Денисова, Г.В. В мире интертекста: язык, память, перевод / Г.В. Денисова. – М., 2003. – 298 с.
6. Красных, В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
7. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М., 1987. – 262 с.
8. Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: диссертация доктора филологических наук / Г.Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 323 с.
9. Захаренко, И.В. Прецедентные имена и прецедентные высказывания как символы прецедентных феноменов / И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Гудков, Д.В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация: сборник статей. [ред. В.В. Красных, А. И. Изотов] – М., 1997. – 1-Вып. – С. 82-103.
10. Красных, В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований / В.В. Красных // Язык, сознание, коммуникация: сборник статей. – М.: Диалог-МГУ, 1997. – 2-Вып. – С. 5-12.
11. Красных, В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и коммуникации / В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева // Вестник МГУ. – 1997. – №3. – С. 62-75.
12. Красных, В.В. От концепта к тексту [Текст] / В.В. Красных // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. – М., 1998. – №3. – С. 53-70.
13. Гудков, Д.Б. Прецедентная ситуация и способы ее актуализации / Д.Б. Гудков // Язык. Сознание. Коммуникация. – М., 2000. – 11. – С. 40-46.
14. Сорокин, Ю.А. Цитаты как знаки прецедентных текстов / Ю.А. Сорокин, И.М. Михалева // Язык, сознание, коммуникация. – М., 1997. – 2. – С. 13-25.
15. Нахимова, Е.А. Прецедентные имена в массовой коммуникации / Е.А. Нахимова. – Екатеринбург, 2007. – 207 с.

Рецензиялаган:

Добаев К.Д.,

*педагогика илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын мүчө-корреспонденти*

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY

*Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**ТЕҢДИК АСКАРОВ ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН 50-ЖЫЛДАРДАГЫ
ТАРЫХЫЙ-АДАБИЙ ПРОЦЕСС**

*Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна,
аспирант,
Бишкекский гуманитарный университет имени К. Карасаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**ТЕҢДИК АСКАРОВ И ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ
ПРОЦЕСС 50-Х ГОДОВ XX ВЕКА**

*Mambetalieva Burulai Abzhalbekovna,
Applicant,
Bishkek K. Karasaev University for the Humanities,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**TENDIK ASKAROV AND THE HISTORICAL-LITERARY PROCESS
OF THE 1950S IN THE 20TH CENTURY**

Аннотация: Белгилүү адабиятчы жана эстетик Теңдик Аскарөвдун «Восхождение к зрелости» аттуу китебинде кыргыз профессионал адабиятынын 50-жылдын өнүгүү жолу илимий түрдө каралган (1920-60-жылдар). Бул макалада аталган китептин 50-жылдардагы адабияттын өнүгүшүнө арналган бөлүгү талдоого алынган. Макала Т. Аскарөвдун 50-жылдардагы адабий процеске карата концептуалдуу мүнөздөгү көз караштарын ачып берүүгө жана окумуштуунун улуттук адабияттын тарыхын изилдөөгө кошкон салымын аныктоого багытталган. Т. Аскарөв аты аталган китебинде 50-жылдарды кыргыз адабиятынын өнүгүшүндөгү сапаттык жаңы баскыч катары мүнөздөгөн. Мунун далили катары Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынын реалисттик стилин жана индивидуалдуу мүнөздөрүн талдап көрсөткөн. Т. Аскарөв эмгегинде адабияттын көркөм жаңылануунун шарттаган коомдук-тарыхый жана маданий-эстетикалык факторлорду да ачып көрсөткөн. Ошентип, жарыяланып жаткан бул макалада Т. Аскарөвдун 50-жылдардын адабиятына карата илимий көз караштарынын, ой-пикирлеринин салмактуулугу, концептуалдуулугу далилдер аркылуу тастыкталды.

Аннотация: В книге известного литературоведа и эстетика Т. Аскарова рассматривается пятидесятилетний путь развития профессиональной кыргызской литературы (1920-60-е годы). В данной статье подвергается анализу раздел названной книги

ученого, который посвящен литературному процессу 50-х годов. Публикуемая статья ориентирована на раскрытие концептуальных взглядов Т. Аскаророва на литературу данного отрезка времени и определение его вклада в исследование истории национального словесного искусства. В книге Т. Аскаророва 50-е годы характеризуются как качественно новый этап развития кыргызской литературы. Характерным явлением данного нового этапа развития литературы Т. Аскароров считал роман Т. Сыдыкбекова «Среди гор», приводя в качестве примера реалистический стиль романа и его индивидуальных характеров. В своем труде Т. Аскароров раскрывал общественно-политические и культурно-эстетические факторы, которые повлияли на процесс художественного обновления. Словом, в данной статье аргументированно показана научная значимость и концептуальность взглядов Т. Аскаророва на историко-литературный процесс 50-х годов XX века.

Annotation: In the book of the well-known literary scholar and aesthetician T. Askarov, the fifty-year path of the development of professional Kyrgyz literature (1920s–1960s) is examined. The present article analyzes the section of the scholar's work devoted to the literary process of the 1950s. The article is aimed at revealing T. Askarov's conceptual views on the literature of this period and at determining his contribution to the study of the history of the national art of the word. In T. Askarov's book, the 1950s are characterized as a qualitatively new stage in the development of Kyrgyz literature. A characteristic phenomenon of this new stage, according to T. Askarov, was T. Sydykbekov's novel *Among the Mountains*, which he cites as an example of realistic style and individually developed characters. In his work, T. Askarov reveals the socio-political and cultural-aesthetic factors that influenced the process of artistic renewal. In short, the article convincingly demonstrates the scholarly significance and conceptual depth of T. Askarov's views on the historical and literary process of the 1950s.

Түйүндүү сөздөр: адабий процесс, адабияттагы өтмө катыштык, идеалдуу каарман, индивидуалдуу мүнөз, реалистик принцип, маданий фактор, көркөм котормо, роман, инсандык мамиле, жеке адамга сыйынуу, конфликтсиздик тарыхы, адабият, жазуучу, турмуш чындыгы ж.б.

Ключевые слова: литературный процесс, преемственность в литературе, идеальный герой, индивидуальный характер, реалистический принцип, культурный фактор, художественный перевод, роман, личностный подход, культ личности, «теория бесконфликтности», литература, писатель, правда жизни и др.

Key words: literary process, continuity in literature, ideal hero, individual character, realist principle, cultural factor, artistic translation, novel, personal approach, cult of personality, «theory of non-conflict», literature, writer, reality of life, etc.

Киришүү. Тарыхый-адабий процессти баалоо оңой-олтоң иш эмес. Көркөм сөз өнөрүнүн алгалаган кыймылын (поступательное движение) талдоо андагы чыгармалардын сюжети, образдарына, каармандарына гана баа берүү же процесстин өзүн гана мүнөздөө эмес, ошол диалектикалык кыймылды астыртан шарттап, анын негизги тенденцияларына таасирин тийгизген социалдык, маданий, коомдук-саясий, эстетикалык факторлорду да тастыктап ачуу деген сөз. Адабий өсүп-өнүгүүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн аныктоо дегендикке жатат. Дүйнө элдеринин адабияттарынын бардыгы

эле өзүнүн тарыхында тынымсыз алгалап өнүгүп отурган эмес. Эң керектүү социалдык-тарыхый шарттар, жагымдуу маданий кыртыш, ыңгайлуу коомдук атмосфера жок болуп кеткен кырдаалдарда адабият өнүкпөй калган мезгилдер болгон. Тескерисинче, жалпы адамзат улуу ренессанстык, гуманисттик идеялар менен шыктанып жашаган доорлордо адабият гүлдөп өскөн. Маселен, дүйнөлүк тарыхтагы Кайра жаралуу доорун (Эпоха Возрождения), орто кылымдагы Ренессанс доорун, кийинки романтизм мезгилин алалы. Ушул доорлор адамзатка Дантени, Сервантести, Шекспирди, Гётени,

Байронду бербедиби. Өзүбүздүн мисалдарга келсек, XIX кылымдын экинчи жарымындагы XX кылымдын башталышындагы падышалык колониализмдин шарттарында, сөз өнөрүбүздүн өнүгүшүнө шарттар түзүлмөк түгүл, кыргыз эли улут катары жок болуп кетүү коркунучу алдында турганы чындык болчу. Мына ошондуктан «Восхождение к зрелости» эмгегинде кыргыз профессионал адабиятынын жаралышы, өнүгүшү тууралуу, анын кайсы этабы жөнүндө сөз кылбасын, Теңдик Аскарров Кыргызстандагы жаңы коомдук-саясий, социалдык-экономикалык процесстин ойногон ролуна улам, улам басым коет: «Поэтому, когда мы говорим о формировании и развитии в республике современного искусства слова, об основных этапах становления образного сознания народа, то прежде всего имеем в виду теснейшую, диалектическую связь, существующую между общественно-политическими, социально-экономическими процессами и художественным мышлением, определяющую роль в этих взаимодействиях первых факторов» [1, 5-б.].

Макаланын максаты. XX кылымдын 50-жылдарындагы кыргыз адабиятынын өнүгүү мыйзамченемдерин Теңдик Аскарровдун кандайча аныктагандыгын ачып берүү.

Изилдөөнүн максаттары:

1. 50-жылдардагы адабий процессти үйрөнүү, изилдөө

2. Т. Аскарровдун илимий эмгектерин үйрөнүү жана талдоо

3. Т. Аскарровдун 50-жылдардын адабиятына карата адабий-эстетикалык көз караштарын, концепциясын аныктоо.

Изилдөө методу: анализ жана синтез.

Негизги мазмуну. Т. Аскарров 1950-жылдардагы адабий процеске келгенде да, анын өсүү темпине таасир кылган социалдык-саясий, маданий-эстетикалык, экономикалык шарттардын ролун көз алдыга тутууну унутпайт. Адабиятты адабият менен гана түшүндүрбөй, ага кеңири коомдук тарыхый контекстен карап, комплекстүү мамиле жасоо Т. Аскарровдун изилдөөчүлүк методологиялык ыкмасы экендигин дагы бир ирет белгилемекчибиз.

«Методология – теориялык жана практикалык иштерди уюштуруунун жана куруунун принциптеринин жана ыкмаларынын системасы», – деп С.А. Кабылова туура жазат [2, 16-б.].

50-жылдардагы кыргыз адабиятын Теңдик Аскарров мурдагы этаптардан айырмаланган өнүгүүнүн сапаттык жаңы баскычы катары мүнөздөйт. Чындыгында эле, адабий өнүгүүнүн бул этабында улуттук көркөм сөз өнөрүндө: поэзияда, прозада, драматургияда жаңы жетишкендиктер, айрыкча прозада жаңы эстетикалык секириктер болуп өткөн. Т.Аскарров төмөндөгүдөй концептуалдуу жыйынтык чыгарат: «Накапливавшиеся исподволь количественные наращения подготовили и привели к качественным изменениям, происшедшим в киргизской литературе в 50-х годах. Она переживала, как и вся советская художественная культура, новый этап интенсивного развития. XX съезд КПСС породил общественную атмосферу, благоприятствующую усилению творческой мысли» [1, 20-б.]. Бул цитатадан туура көз караш, туура аныктама гана эмес, Т. Аскарровдун адабиятчы катары да эстетик-философ катары да акыл-оюнун бийиктиги да байкалат. Цитатадан жаңы жетишкендиктер жаңы баскыч өзүнөн өзү жаралып, көктөн түшө калбастыгын, кезектеги өнүгүү өтмөкатыштыктын, уланмалуулуктун (закон преемственности) мыйзам ченеми аркылуу болорун, мурдагы акырындап топтолгон сандык көрсөткүчтөр жүрө-жүрө сапаттык көрсөткүчтөргө өтөөрүн көрүп турабыз. Мунун өзү даанышман ой жүгүртүүнүн өзү. Ырасында эле, 30-40-жылдардагы А. Токомбаевдин, Ж. Турусбековдун, Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясы, Алыкул Осмоновдун новатордук поэзиясы болбосо, М. Элебаевдин реалистик прозасы, «Ажал ордуна», «Курманбек» сыяктуу драмалар жаралбаса, 50-жылдардын адабиятында сапаттык жаңы өзгөрүүлөр болуп өтөт беле? Таянар тамыры, суу ичкен булагы, азыктанган кыртышы жок туруп эле, кайдагы эле «Тоо арасында» романы, «Жамийла» повести, Мидин Алыбаевдин лирикасы, С. Эралиевдин «Ак Мөөрү» жарала койсун.

Т. Аскарров сапаттык өзгөрүүлөр жөнүндөгү оюн жаңы нерсе мурункудан өнүп чыгат деген диалектиканын жобосуна таянып айтып жатат. Ошондой эле, Т. Аскарровдун бул жерде коомдук-саясий контексти эске алып турганы да туура. Адабият менен искусство коом турмушунда өтүп жаткан жаңылануу процесстеринен тышкары тура албайт. Адабияттын илгерилөөсү коом турмушунун илгерилөөсү, анын социалдык-экономикалык, маданий прогресси менен байланышта болот. Жеке адамга сыйынуучулукту сынга алган КПССтин XX съездин чыгармачылык акыл-ой үчүн ыңгайлуу атмосфераны түзгөндүгүн илимпоз бекеринен белгилеп жаткан жок. Т. Аскарровдун бул көз карашын профессор Динара Асакеева өзүнүн илимий эмгегинде ырастаган, толуктаган жана конкреттештирген десек жаңылышпайбыз: «И.В. Сталиндин каза болушу менен Совет мамлекетинде «Сталиндик культ личностун» каталыгын ачуу, репрессияланган инсандарды актоо иштери акырындап башталып, коом өзгөрүүгө кадам таштап, Хрущевдик «желаргы» доору келет. 1956-жылы 30-июнда КПСС БКнын (б) «Жеке адамга сыйынуу жана анын кесепеттери» деген Токтомдун кабыл алынышы менен Сталиндик культ личносту жок кылуу, репрессияга кеткен бейкүнөө инсандарды актоонун башталышына жол ачкан. Бул албетте, биринчи адабият менен маданиятка тиешелүү болуп, адабият өзгөрүү жолуна түшөт» [3, 518-б.].

50-жылдардагы көркөм өнүгүү жөнүндө сөз болгондо, Улуу Ата Мекендик согуштан алган зор тажрыйбасынын аркасында жана согуштан кийинки илим-билим, өнөр-жай, айыл чарбасы жагынан болгон экономикалык жетишкендиктердин натыйжасында адамдардын аң-сезиминин жана өзүн өзү аңдап түшүнүүсүнүн өскөндүгүн, дүйнө таанымынын кеңигендигин, эстетикалык табитинин жогорулагандыгын эске алуу керек. Элдин маданий деңгээлинин өйдөлөшү адабияттагы жаңы изденүүлөргө шыкак бербей койбогон. Т. Аскарровдун сөзү менен айтканда, кыргыз адамында калыптанган «жаңы маданий катмар», («новый культурный слой») акын,

жазуучулардын чыгармаларынын сапатына талаптарды күчөтө баштаган. Өсүшкө өбөлгө болгон шарт-жагдайга, чыгармачылыкка тоскоол болгон кээ бир догматикалык көз караштардын сындалып, жокко чыгарылышын да кошуу жөндүү. Согуштан кийин, 40-жылдардын экинчи жарымында, 50-жылдардын башында советтик философияда таптардын жоюлушуна байланыштуу совет коому карама-каршылыксыз тынч негизде өнүгөт деген антидиалектикалык постулат өкүм сүргөндүгү белгилүү. Мындан улам «Конфликтсиздиктин теориясы» деген догматика келип чыгып, мунун айынан адабиятта турмуштун карама-каршылыктарын жылмалап, «лакировкалаган», жалаң өндүрүштүк жетишкендиктерди шандантып көрсөткөн жалган пафостуу, схемалуу чыгармалар бүткүл совет адабиятын каптап кеткен. 1952-жылы 7-апрелде КПСС БКнын органы болгон «Правда» газетасынын баш макаласында «Конфликтсиздик теориясына» маркстык диалектикага каршы зыяндуу схоластика катары расмий түрдө партиялык сокку урулушу адабиятта турмуш чындыгын көрсөтүүгө жол ачкан. Т. Аскарров дагы бир факторго көңүл бурат. Ал 50-жылдардагы кыргыз адабиятында пайда болгон жаңы сапаттык көркөмдүк баскычты улуттук маданияттын дүйнөлүк маданият менен болгон алака-катышынын активдешүүсү менен да байланыштырат. Бул процессте руханий көпүрө катары окумуштуу көркөм котормонун ролуна өзүнүн көз карашын билдирет: «Начавшееся разворачиваться в 30-х годах дело художественного перевода на киргизский язык произведений русской классической и советской литературы, мировой классики постепенно стало одной из важнейших частей всей культурной жизни народа. Поэтому можно утвердительно сказать, что художественный перевод имел исключительное значение в повышении мастерства писателей» – деп жазат Т. Аскарров [1, 16-б.].

Котормо өзгөчө мааниге ээ болду деп Т.Аскарровдун жазып отурганы бекеринен эмес. Бир эле фактыга кайрылалы, 1949-51-54-жылдар аралыгында дүйнөлүк адабияттын

алпы Лев Толстойдун атактуу «Согуш жана тынчтык» эпопеясы С. Бектурсунов тарабынан кыргызчага которулуп 4 тому тең китеп болуп басылып чыгат. Ушуга удаа эле, ошол эле улуу котормочу С. Бектурсунов тарабынан Л. Толстойдун «Пейилдин оңолушу» («Воскресенье»), Т. Саманчин тарабынан «Анна Каренина» сыяктуу классикалык романдары кыргызчага которулуп жарыкка чыгарылган. Бул улуу чыгармаларды эне тилинде окуу кыргыз калемгерлери үчүн өзүнчө чоң мектеп болгон. 50-жылдарда өтө көп которулган башка дүйнөлүк жана советтик классиканы айтпаган күндө да, ошол мезгилде бир эле опера жана балет театрында байма-бай коюлуп турган «Евгений Онегин», «Пиковая дама», «Чио-чио-сан», «Кармен», «Бакчысарай фонтаны», «Ак куу көлү» сыяктуу жалпы адамзаттык чыгармалар не деген улуу маданий окуя болгон. Кыскасы, 50-жылдар Кыргызстандын маданий көтөрүлүүсүнүн жылдары болгон. Орустун жана дүйнөлүк көркөм казынанын классикасы элдин бүтүндөй маданий турмушунун органикалык бир бөлүгү болуп калган деп жогоруда жазган Т. Аскаровдун концепциясы абдан туура. Т. Аскаровдун концепциясын котормо боюнча адис, сынчы, адабиятчы Осмонакун Ибраимов төмөндөгүчө бекемдейт: «Жалпысынан 50-жылдар кыргыз котормосунун өнүгүш жолундагы өзгөчө учур болду. «Бийик өнөр» өр карап өсүп, нечен залкар чыгармалар кыргызчаланды. Котормо жалпы адабий процесстин ажырагыс составдык бөлүгүнө айланды. Бул кыргыз адабиятынын өсүп-өнүгүү, жетилүү тилкесине киргендигинин кашкайган белгиси» [4, 517-6.].

Жогоруда 50-жылдарда адабиятта болуп өткөн сапаттык өзгөрүүлөргө таасирин тийгизген айрым факторлорго карата Т. Аскаровдун көз караштары жөнүндө кыскача сөз болду. Эми ошол өзгөрүүлөрдүн кандай өзгөрүүлөр экендигин жана ал жаңылыктарды, кубулуштарды Т. Аскаровдун кандайча мүнөздөгөндүгүнө, аныктагандыгына, баалагандыгына окумуштуунун ой-пикирине жана концепцияларына токтололу. Адам-адабияттын башкы предмети. «Адабият-бул

адамтаануу» деп улуу М. Горький бекеринен айткан эмес. Бирок, саясатташкан адабиятты саясий аспектиден карасак, чын-чынына келгенде, советтик адабияттын негизги предмети жөн эле адам эмес, советтик адам болгон. Ал эми советтик адам – бул коммунизмдин моралдык кодексин алып жүрүүчү. Ал советтик кызыл массанын, социалисттик коллективдин, жумушчу-дыйкан табынын өкүлү, социалисттик өндүрүштүн алдыңкысы, таптык-партиялык кызыкчылыктарды жана жалпы массалык мүдөөлөрдү көтөрүп турган тип. Ал өзүнө өзү таандык эмес, массага, тапка, коммунага таандык. Советтик адамдын модели ушундай. Бул – социалдык заказ. Советтик жазуучу 1920-40-жылдарда көп учурда адамга ушундай идеологиялык чен-өлчөм менен мамиле жасап, каармандын расмий талапка ылайык келген нормативдүү жүрүм-турумун кооздоп жазып, андагы жеке индивидуалдуу сапаттарды эмес, социалдык типтүү сапаттарды даңазалап келгендиги жалган беле. Маселен, бир эле Н. Островскийдин «Болот кантип курчуду» романын карап көрсөк, анын башкы каарманы Павел Корчагин өзүнүн сүйгөн кызы Тоняга мындай дейт: «Тоня, мен баягы Павлуша эмесмин, эгер сен ойлогондой мен баарынан мурда сага, андан кийин барып партияга таандык болсом, анда жакшы күйөө боло албас элем. Мен баарынан мурда партияга, андан кийин гана сага таандык болууну каалар элем». Адамдын өзүнүн индивидуалдуу турмушун, жеке ой-сезимдерин, сүйүүнү, үй-бүлөнү баалуулук катары эсептебей, тыштагы идолдорго сыйынып калышы – өзүнөн өзү жатыркоо (самоотчуждение) деп аталат. Улуу гуманисттер коомдун мунарасы төмөнкүдөй схемада: личность – үй-бүлө – коллектив – мамлекет тартибинде курулуш керек деп эсептешкен. Ал эми советтик системада коомдун мунарасы тескерисинче. Мамлекет – партия – коллектив – үй-бүлө – личность тартибинде курулуп, мамлекет биринчи туруп калган. Эң биринчи баалуулук бул жерде, мамлекет, партия. Ошон үчүн кыргыздын сынчылары П. Балтин, Г. Нуров, Ж. Самаганов төмөнкүдөй деп жазып жатышат: «Жолдош Тазабек

Саманчиндин пикиринде жазуучунун чыгармасы патриоттук мааниде болбосо деле мыкты чыгарма болот имиш. Мындай деп айтыш барып турган антипатриоттук пикир болбогондо эмне болмок? Демек, Саманчин ВКП (б) БКнын советтик адабиятты элдин, мамлекеттин таламдарынан башка таламдар жок жана болушу мүмкүн эмес деген көрсөтмөсүнө каршы чыгып отурат» [5, 2-б.]. Кыскасын айтканда, тоталитардык мамлекетте, политологдор белгилегендей, сталиндик казармалык системада, анын адабиятында каарманга жекече индивидуалдуу мамиле эмес, мамлекеттик мамиле (государственный подход) үстөмдүк кылып турган. Ушундай шартта 50-жылдарда «Хрущевдук жазда» аз да болсо демократиянын желаргысы жүргөн. Ошондогу адабиятта жүргөн өзгөрүүлөргө карата Т. Аскарлов «Восхождение к зрелости» эмгегинде биринчи жолу «Социально-личностный взгляд», личностный подход деген жаңы түшүнүктү колдонуп отурат. Муну менен Т.Аскарлов адамга, каарманга үстөмчүл «мамлекеттик көз караштын» көркөм сферада «социалдык-личносттук көз карашка», демек, инсандык мамилеге орун бошото баштагандыгын белгилеп, 50-жылдарда кыргыз адабиятынын кээ бир алдыңкы өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында адамга, каарманга мамиле жасоонун методунун, методологиясынын өзгөргөндүгүн көрө билген. Т. Аскарлов мындай тенденцияны төмөнкү ой жүгүртүүсү менен тастыктайт: «Социально-личностный-взгляд начал вытеснять рационалистическую заданность, приблизительность абстрактную обобщенность характеристик человека, его общественной психологической природы» [1, 20-21-б.]. Т. Аскарловдун бул оюн алдыңкы кыргыз жазуучуларынын социалисттик реализмдин оң каарман, алдыңкы советтик адам жөнүндөгү күн мурун түзүлгөн схемасына багытталбастан, адамга, каарманга инсандык жекече мамилесинин зарылдыгын туюнушу жана кишини көркөм сүрөттөөдө турмуш чындыгын көрсөтүүгө умтулушу катары түшүнөбүз. Т. Аскарлов адамга, каарманга социалдык-личносттук, инсандык мамиленин

ачык көрүнүшү катары, пендени анын реалдуу татаалдыгында көрсөтүүнүн өрнөгү катары, 50-жылдарда жарык көргөн Түгөлбай Сыдыкбековдун «Тоо арасында» реалисттик романын эсептеген. Жазуучунун өзүнүн рухунда жана аң-сезиминде, дүйнө кабылдоосунда өзгөрүү болуп өтмөйүн чыгармачылыгында да өзгөрүү болбойт.

Т. Сыдыкбековдун өзүнүн сөзүнө көңүл буралы, Т. Сыдыкбеков 1954-жылы минтип жазган: «Биз кадимки жандуу адамды көрсөтүүгө тийишпис. Мына ошондо жанагы алдын ала түзүлгөн схема боюнча курулган, кемчилик-кемтик дегенди билбеген идеалдуу каармандын таасирине караганда мунун таасири күчтүүрөөк болот» [6]. Бул сөздөр Т.Сыдыкбековдун көркөм аң-сезиминде, эстетикалык көз карашында бурулуш болуп өтүп, жазуучунун каарманды сүрөттөөдө идеологиялык моделге түздөнүүгө сын көз менен карап калгандыгын күбөлөп турат: Кадимки жандуу адамды көрсөтүү жөнүндөгү сөздөрү демейки риторика, кургак декларация эмес экендигин Т. Сыдыкбеков чынында эле «Тоо арасында» романы аркылуу далилдеп берген. «Тоо арасында» романы өзүнүн көркөмдүк күчү менен Сапарбай, Соке, Ыманбай, Калпакбаев сыяктуу кадимки турмуштагыдай жандуу тирүү образдары (Ыманбайдын образы ылакап болуп эл оозуна кирип кеткен), индивидуалдуу мүнөздөрү менен кыргыз адабиятынын даңкын союзга чейин чыгарган. 1958-жылы кыргыз адабиятынын декадасы учурунда «Тоо арасында» романы орус сынчы, адабиятчылары тарабынан жогору баага татыктуу болгон. Т.Сыдыкбеков «Тоо арасында» романынын ийгилигин төмөнкүчө түшүндүргөн: «Ар бир кишиде жакшы жагы бар, терс жагы да бар. Бирөөндө терс жагы көбүрөөк, оң жагы азыраак. Бирөөндө оң жагы бийигирээк да, терс жагы азыраак. Ошондуктан каарманды баштан-аяк терс кылып койгондо, анда жазуучу калпычы болот, же болбосо каарманды баштан-аяк сонун кылып койгондо дагы жазуучу турмуштун чындыгынан алыстап кеткен болот. Терс мүнөздүү каарманды жаман көрүп отуруп жаза албайм. Жаман көрүп отуруп жазсам, анын кыял-

жоругу, анын элеси жакшы ачылбайт. Аларды абдан жакшы көрүп отуруп жазамын. Маселен, Калпакбайды айтайын. Мен биринчи жолу «Тоо арасында» романын жазып, Калпакбайдын образын түзгөндө: ушуну абдан жек көрүп отуруп жазамын го, – деп ойлодум. Ошентсем ал Калпакбай оңбогур, одурандап, калпагын кийип алып менден алыстап бара жатат. Ошондо мен аны, анткенде болбойт экен? – деп кайра чакырып, кадимкидей эле тиги Сапарбайга ынагандай ынап, Сокени сыйлагандай сыйлап отуруп жаздым эле мага сырын ачты» [7, 442-443-б.]. Демек, «Тоо арасынын» ийгилигине эмне биринчи себеп болгон? Романдын ийгилигинин сыры баарынан мурда, жазуучунун каармандарга карата жасаган индивидуалдуу мамилесинде, Т. Аскарров жазгандай, сөз чеберинин тутунган «социалдык-личносттук көз карашында» Т. Сыдыкбековдун өзүнүн художниктик гуманизминде жаткан.

Корутунду. «Тоо арасынын» эстетикасына таянып, Т. Аскарров 50-жылдардагы улуттук адабияттын негизги сапаттык белгилери жөнүндө мындайча тыянак чыгарат: «Писателей привлекает острота угла художнического зрения, позволяющая мысли проникать в глубь явлений, исследовать их в разных пластах философского и исторического опыта общества. Характерными чертами литературного процесса становятся усиление поисков новых художественных средств, образов, показ духовной сложности человека, стремление преодолеть фотографически-бытописательскую узость и.т.д. Все это происходило на основе преемственности, обогащения накопленных художественных ценностей, дальнейшего развития всего самого лучшего, что было приобретено нашей литературой за все годы ее существования. Появление новых, в корне переработанных вариантов романов «Кен-Суу» (теперь «Среди гор») Т. Сыдыкбекова, «Кровавые годы» (теперь «Перед зарей») А. Токомбаева и др. Как раз и отразило движение киргизской литературы к новому качеству» [1, 21-б.].

«Тоо арасында» сыяктуу кеңири көркөм эпикалык чыгарманы жаратууда, адам тагдырларын сүрөттөөдө Т. Сыдыкбековго Лев Толстойдун таасири да тийбей койбогондугун жазуучунун төмөнкү сөзү байкатып турат: «Лев Толстойдун жер-сууну, кишинин кебете-кешпирин, кыял-жоругун элестеткен сүрөттөмөлөрүн окуганда, бул жазуучунун жазуучулук көрөгөчтүгүнө, жазуучулук баамына, байкоосуна таң каламын» [7, 315-б.]. Т. Сыдыкбековдун бул сөзүнөн улам Теңдик Аскарровдун жогорудагы жазуучулардын чеберчилигинин өсүшүндө көркөм котормонун ролу жөнүндөгү оюнун ырас экендигине ынанбай койбойбуз. 50-жылдары кыргызча чыккан Л. Толстойдун төрт томдук «Согуш жана тынчтык», «Пейилдин оңолушу» романдарын Т. Сыдыкбековдун дагы бир жолу өз эне тилинде кызыгып окугандыгы жана аларга таасирленгендиги көрүнүп турат.

Адабияттар:

1. Аскарров Т. Восхождение к зрелости / Т. Аскарров. – Фрунзе, «Кыргызстан», 1976. – 312 Б.
2. Кабылова С.А. Изилдөөчүлүк компетенттүүлүктү калыптандырууда илимий методдордун ролу // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2023. – № 3 (61). – С. 14-19.
3. Асакеева Д. Советтик идеология жана ХХ кылымдагы адабий-көркөм процесс / Д.Ж. Асакеева. – Б: «Улуу тоолор». – 675 Б.
4. Ибраимов О. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы / О. Ибраимов. – Фрунзе, «Илим» – 1987. – 615 Б.
5. «Кызыл Кыргызстан» газетасы. – 10-апрель, 1949. – 2-б.
6. Сыдыкбеков Т. Эң кичинекейлер, эң керектүүлөр / Т. Сыдыкбеков. – Кызыл Кыргызстан, – 12-сентябрь, 1954. 3-4-б.
7. Сыдыкбеков Т. Табылга / Т. Сыдыкбеков. – Бишкек, «Адабият». – 1991. – 546 Б.

Рецензиялаган:

Байгазиев С.О.,
филология илимдеринин доктору,
профессор,
КББАнын академиги

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

EDUCATION AND TRAINING

*Бейшенбаева Бусара Тураровна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
ага илимий кызматкери,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

ҮЙ-БҮЛӨДӨ КЫЗ УЗАТУУ САЛТЫ

*Бейшенбаева Бусара Тураровна,
старший научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ОБЫЧАЙ ПРОВОДОВ НЕВЕСТЫ В СЕМЬЕ

*Beishenbaeva Busara Turarovna,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

THE CUSTOM OF SEEING OFF THE BRIDE IN THE FAMILY

***Аннотация:** Үй-бүлөдө кыз узатуу салты ата-бабабыздан келе жаткан ыйык салттардын бири. Ааламдашуу мезгилинде убакытты үнөмдөө менен ысырапкорчулукка жол бербөө үчүн кыргыз элинин салтын кайсы бир деңгээлде сактоо менен кыз узатуу тойлору өткөрүлүп жатат. «Кыз оюн» өткөрүлүүдө кыргыз эли кандай жөрөлгөлөрдү, ар кандай улуттук оюндар өткөрүлгөндүгү жөнүндө кеп болот. Ушунун баары эки жаштын түтүн булатып, ынтымактуу үй-бүлөдөн болсун деген жакшы ой тилек, ниет камтылгандыгы айтылат.*

***Аннотация:** Традиция свадьбы невесты – одна из священных традиций, переданных нам нашими предками. В эпоху глобализации, чтобы сэкономить время и избежать лишних трат, девичники проводятся с сохранением некоторых традиций кыргызского народа. Во время фестиваля «Кыз оюн» кыргызы расскажут о проводимых ими обрядах и различных национальных играх. Говорят, что всё это – доброе пожелание и намерение, чтобы двое молодых людей росли вместе и имели гармоничную семью.*

***Annotation:** The tradition of a bride's wedding is one of the sacred traditions passed down from our ancestors. In an era of globalization, to save time and prevent waste, bridal showers are being held while preserving some of the traditions of the Kyrgyz people. During the «Kyz Oyun» festival, the Kyrgyz people will talk about the ceremonies and various national games they hold. It is said that*

all of this is a good wish and intention for the two young people to grow up together and have a harmonious family.

Түйүндү сөздөр: салт, үй-бүлө, ынтымак, ата-эне, кыз, улуттук оюндар, тарбия.

Ключевые слова: традиция, семья, дружба, родители, дочери, национальные игры, воспитание.

Key words: tradition, family, friendship, parents, daughters, national games, upbringing.

Киришүү. Үй-бүлө курууда кыргыз эли чоң маани берип келген кыз менен жигиттин таанышуусу, кыз оюндун кыргыз элинде өткөрүү тартиби, анын тарбиялык мааниси, күйөө жолдош менен шайыр жеңенин кыз оюнду шаңдуу өткөрүшү, талантуу адамдардын: ырчы, чоорчу, комузчу, күүчүлөрдүн катышуусу, улуттук каада-салттын сакталышы менен «Отуз күн оюн кырк күн кыңшылатууда» күйөө бала менен колуктунун жөндөмдүүлүгү сыңалуу менен ар кандай оюн-зооктор өткөрүлүшү жөнүндө сөз болот. Ошону менен ааламдашуу мезгилинде «Кыз узатуу» жана үлпөт тойлору шартка жараша, убакытты үнөмдөө менен ысырап-корчулукка жол бербөө менен өткөрүлүп жаткандыгы айтылат. Ошондой болсо да ата-бабабыздын каада-салты сакталып жаткандыгы жөнүндө сөз болот.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыздын кыз узатуу салтынын мазмунун ачып берүү.

Изилдөөнүн милдеттери. Кыз узатууга байланыштуу салттарды табуу, үйрөнүү, мүнөздөө, үгүттөө ж.б..

Изилдөөнүн методдору. Анализ жана синтез.

Негизги мазмуну. Ар бир улуттун өзүнүн белгилүү салты бар. Кыргыз элинин да ата-бабабыз колдонуп келген салтын азыр да элибиз колдонуп келүүдө. Ошонусу менен улут улут да. Кыз узатуу салты элибизде кеңири белгилүү. Заманга жараша кызын турмуш жолуна узатууда кыздын ата-энеси ресторанда узатууда. Мунун баары жакшы ой, жакшы тилек менен кызын бактылуу болсун, эки жаш ынтымактуу балалуу-чакалуу болуп, барган жери кызды өзүнүн баласындай кор кылбай, көтөрмөлөп күтүп ымалашып, оокат кылып кетсин, ошол жерден агарып-көгөрүп, көшөгөсү бир жерден көгөрсүн деген тилек менен кыздын ата-энеси өткөрөт.

Тамада тойду башкарып, жар-жар айттырып кызды алып чыгып тааныштырат. Эки тарап (куда-сөөктөр) кыздын ата-энеси менен баланын ата-энеси тилек айтып, баланын ата-энеси кызга сөйкө салышат. Кыз менен күйөө бала жүгүнүп элден бата алышат. Тойдо эки жашка арналып оюн-зооктор, ырлар ырдалат. Кыздын ата-энеси жак бир туугандар, таеке, таяжеңелери өздөрүнүн жакшы тилектерин айтышып, белектерин тартуулашат. Кызына сандыгын, бир сыйра жууркан-төшөгүн, килем кошуп беришет. Калганын үйлөнүү үлпөтүндө берет. Кээ бир ата-эне машина, үйдүн ачкычын белек тартуу кылышат. Кыз-күйөө кыйналбай оокат кылсын деген ниет менен.

Илгери ата-бабабыздын салты боюнча келин ала турган тарап, кыздын үйүнө келип, кыз-оюн өткөрүшкөн. Ал бир канча күнгө созулган. Албетте, колунда барлар. Кыздын ата-энеси үй көтөрүп, жаңы боз үй жасалгасы менен толтурулуп, кыздын энчисине мал бөлүп берген. Кыздар бир катар, жигиттер бир катар кызды тааныштырып, жеңе тойду башкарган. Күйөө жолдош болсо, чукугандай сөз тапкан, оозунан сөз куюлган, ырда десе ырдаган өнөрлүү жигит болушу абзел. Ушундай жигитти күйөө балага жар-жар айттырган. Кыздар кызды мактап, анын жөндөмдүүлүгүн, мүнөзүн айтышкан. Жигиттер жигиттин өнөрүн, тың жигит экенин мактап айтышат. Мисалы: Белгилүү акын А. Осмонов:

ЖАР КӨРҮҮ

Баркыттан кийген балдар ай,
Башайы көйнөк кыздар ай,
Эртең күйөө той берет,
Жар көрөлү
Жар, жар ай.
Кыздар:
Күйөө берсе той берер,
Биз бербейбиз кыздар ай.

Күйөөнүн жөнүн сурабай

Кыз бербейбиз

Жар, жар ай.

Жигиттер:

Күйөөнүн жөнүн сурасаң,

Жыйырма экиде жаш бала ай,

Сын-сыпатын көргөн жан

Сын таба албас,

Жар, жар ай.

Кыздар:

Жыйырма эки жаш кимде жок,

Кызык кеп го кыздар ай.

Өнөрүн айт, күчүн айт

Сыны кимге

Жар, жар ай.

Жигиттер:

Бир гектарын бир чабат

Саздын чөбүн, кыздар ай.

Бир гектарын бир орот

Күздүктөрдүн

Жар, жар ай [2, 112-119-бб.].

Дагы күйөө баланын өнөрүн айтышып, кыздар менен жигиттер кыздын, жигиттин таламын талашып айтышат.

Мына ушул эки жашка арналган жакшы тилектер, каалоолор, сый урматтын баары эки жаш бактылуу үй-бүлө, пайдубалы бекем, эч качан эки колу бири-биринен ажырабасын балалуу-чакалуу болуп шаар болсун деген тилек менен жасалат.

Жашы кичине жаштардан улуураак болсо дагы боз үйдүн сыртынан жаштардын тамашасына, ырдаганына, талантына баа берилип, алкап угушкан. Ал эми илгертен кыз оюнду өткөрүү эрежеси төмөнкүдөй болгон.

«Кыз оюну – үйлөнүү тоюнда же күйөөлөп барганда кыздын төркүнүндө өткөрүлүүчү зоок. Кыз оюндар атайын тигилген өргөөдө өткөрүлүп, ага күйөө, күйөө жолдош, алардын теңтуштары, эки тараптын жеңелери, жакын туугандарынын, жек-жааттарынын жаштары катышкан. Өргөөгө кыз курбулары жана жеңелеринин коштоосунда күйөө тараптагылар тиешелүү көрүндүгүн бергенден кийин барган: «азыр күйөө бала жаңылбай такыя сайса, колуктусунун үстүнө кирип, жанына отурат, жаңылса, чоң айыбын тартып, кызыбыздын алдына түшөт» – деген жарыясын айтып, бир жагынын

туурдугун, чийин кичине ачып берген да, окшош кийилген топ кыздарды көрсөтүп: «тиги кыздардын кимиси колуктуң, такыясын сайып көрсөт» деген. Күйөө эмне менен көрсөтөрүн билбей кайсалап калганда, укурукчан жигит жанына келген. Укуругуна күйөө кол созгондо, жеңеси «укурук акысын» сураган. Укурукту кереге көзүнөн сойлотуп, жүзүн жашыра эңкейе берген топ кыздардын ичинен өз колуктусунун такыясын укуруктан ичке учу менен акырын кыйшайта түртүп коюу менен үйгө кирип, колуктусунун жанына отурган. Эгер жаңылып башка кыздын такыясын сайып алса, колуктусунан да, балдызынан да кечирим сурап, ырдоого, такыясы кыйшайган кызга бирдеме (буюм, кийим, гүл) тартуулоого аргасыз болгон. Күйөө өргөгө кирип, колуктусунун жанына отурган соң демейки эле оюндар: сармерден, шакек салмай, бут басмай (күйөөнү, кызды таңмай) токмок жоолук таштамай, кыз өпмөй, жолдош сурамай ж.б. ойнолуп, ыр күү, жар көрүшүү, жаңылмач ж.б. оюндар башталган. Булардын арасында тамаша иретинде кайым айтышуу (кордоо) да аралашкан. Кыз оюнунда эртеси той тарап, күйөө колуктусун алып кеткенге чейин башка тамашалар (күрөш, аркан тартыш, бука тартыш, кыз куумай, а түгүл жамбы (кийик) атыш, оодарыш, көк бөрү, ат чабыш) өткөрүлгөн учурлар болгон [1, 538-539-бб.].

«Кыз узатуу үлпөтү. Бул – кыздын биринчи жолу төркүнүнөн аттанаар алдындагы берилүүчү үлпөт. Кудалардын шарттары боюнча (ич ара тойго жумшалуучу байлыктар макулдашылат) той башталуучу күн болжолдолот. Илгери «отуз күн ойнотуп, кырк күн кыңшылатып» – деп, үлпөт тою бир нече күнгө, адатта, жайлоодо мал семирген чакта өткөрүлгөн. Кудалар тобу менен союштарын айдап келүүчү дейт» [3, 135-б.].

Күйөө бала күйөө жолдоштору менен атайын өзүнчө тигилген ак өргөлөрдө, конок катары күтүлүп, сый-урмат көрсөтүлгөн. Атайын оюн-зооктор алты бакан селкинчек, жоолук таштамай, шакек катмай, эл чабар, ак чөлмөк, токту сурамай оюндары күнү-түнү өткөрүлгөн. Күйөө бала тарап, кыз тарап экөө бирдей катышкан. Күйөө жолдош ары

амалкөй, ары таланттуу, ары айлакер болуп, бардык шарттардан кутулуп чыгат.

Кыз узатаар күн келет. Кыздын себи даяр болот. Кыздын жеңелери кыздын чачын экиге бөлүп өрөт. «Зер жасалгаларын: сөйкө, желбирөөч, бой тумар, шакек, билерик, төөнөгүч, чолпу (учтук күбөк), чач кап, чач кеп тагат» [3, 136-б.]. Кыздын башына шөкүлөсүн кийгизип, атайын ат жабдыктары менен жасалгаланган атка мингизет. Кыз оюнда чечендер, куудулдар, комузчулар, ырчылар мен таланттуумун деген адамдар катышат. Үлпөт ырлары ырдалат. Энелери, жеңелери «Жар-жар ай» ырларын айтышат. Төкмө акындар, кошок ырларын кошушат. Ошентип кызды кеч курун аттандырышат. Кыз барган жеринде келин тою башталат, кыздын баш кийими шөкүлөсү төркүнүнө кайтарылат, өзүнүн сиңдисине берилет.

Заманга же мезгилге жараша үйлөнүү үлпөт тоюунун жөрөлгөлөрү аябай эле тарып баратат. Бирок ысырапкорчулукка жол бербөөбүз зарыл. Ошентсе да үлпөт той өткөрүүдө илгерки каада-салттын жышаандары белгилүү өлчөмдө сакталып калганын билебиз.

Азыркы убакта ресторандарда Европалык типте үлпөт тойлору өткөрүлүп жатат. Эки жаш улуттук кийим кийишет, баары эле эмес, «Жар-жар» айттырып башталат. Бир жагынан убакыт үнөмдүү, экинчи жагынан 5-6 саатта баардык чакыруучу жек-жаат, тууган-урук, куда-сөөк, жоро-жолдошторунду да кутуп аласың. Музыка, видеосу, тамадасы чындыгында эле жылдан жылга кымбатка түшүүдө.

«**Кыз оюн** – байыркы элдик оюндардын бири. Ал атайын өзүнчө тигилген ак өргөөнүн ичинде кызга жигит күйөөлөп келгенде өткөрүлгөн. Ага ырчы, шайыр жаш жигиттер, боз уландар менен кыздар, жаш келиндер чогулушат. Жигиттер боз үйдүн ыпча тарабынан, бойго жеткен кыздар, келиндер эпчи жагынан орун алышат. Адатта, оюнду шакылдаган шайыр келин башкарат» [3, 138-б.].

Күйөө жолдош – ал шайыр, ырчы, жигит берилген суроолорго жооп бере алган тың жигит болушу керек. Ал белине курчалган

курун токмок кылып эшет да, оюн башкарган шайыр келинге берет. Токмокту шайыр келин кыз-келиндердин арасына таштайт. Кыз-келиндердин бирөөсү катып алат. Ошондо күйөө жолдош ордунан туруп:

«Кыз оюну бар десе,
Кызыгын көрсөк экен деп.
Азуусун айга жаныган
Мында акындар келген турбайбы?
Ай он бештен тоголду,
Айкашып ойноп жатканда,
Менин токмогум кайда жоголду.
Ак жамгыр жаабай ным болду.
Айкашып ойноп жатканда,
Токмогумду алган ким болду?
Токмогум башы тоголок,
Айткылачы курдаштар,
Токмогум кайда жоголот?
Токмогума күйүүчү
Токмогум алган келинге

Тогуз жоолук сүйүнчү.» – деп күйөө жолдош безеленип ырдап, эңкейип далысын тосот [3, 139-б.].

Токмокту катып алган кыз, же келин ордунан туруп келип, күйөө жолдошту 9 жолу далыга чаап, анан токмокту күйөө жолдоштун колуна берет. Адегенде кыз менен күйөөнү, анан ыр ырдалып, кыз-келиндерди жар көрүштүрөт. Кыз-келиндер кезек менен улам бири токмокту алып, жигиттерге токмок салат. Токмок жеген жигит туруп ыр ырдап токмок салган кыз, же келин менен жар көрүшөт. Оюн ошентип улана берет. Кыз оюн кыздын төркүнүндө жигит колуктусуна күйөөлөп же алып кеткени барганда өткөрүлө турган. Андан кийин оюн-зооктор, ырлар, күүлөр коштолгон.

Күйөө жолдош – бул күйөө баланын жан жолдошу. Кыз менен таанышкандан баштап, алып кеткенге чейин күйөө жанында жүрүүчү жигит.

Күйөө жолдош «кыз оюндарында туурадан сөз тапкан, туюктан жол чапкан, кыздын элине мактап жаккан, жеңе-желпилерине жүйөлөшүүдөн эч нерседен алдырбаган, бирок, ары уяттуу, ызааттуу, адилеттүүлүктөн тайбаган азаматтардан тандалышы шарттуу» [3, 139-б.].

Күйөө жолдош кыз оюнда отурган жерин шаңга бөлөп, шаңдуу маанай таруулап, отурган элдин купулуна толуп, мырзалык сапаты менен отуз күндүк оюн тамашаны жандандырып, элди тамшандырган жигиттерден болгон.

Күйөө каадасы – күйөө бала кайын журтуна колуктусун алып кетүүгө келгенде башын жерге салып таазим кылып, кайын ата, кайын энесине, чоң кайын атасына, чоң кайын энесине тике караган эмес, сыпайыкерчилик мамиле кылган. Адептүүлүктү сактаган. Мына ушунун өзүн «күйөө каадасы» деп элибизде айтышкан [3, 140-б.].

«30 күн ойнотуу, 40 күн кыңшылатуу убагында кыздын эмнеге жөндөмдүүлүгү баамдалган. Кыздын үй оокатына тыңбы, төшөк салуусу, жүк жыюусу, үйдү таза күтүүсү, казан-аякты кармоосу, тамак жасоосу, дасторкон жаюусу, чай куюусу, элге сунуусу, эшик-үйгө кирип чыгуусу, көч жүктөөсү, атка минүүсү, үй тигип-чечүүсү, мал саашы» [3, 143-б.]. Ошону менен бирге кыздын узчулугу көңүл чордонунда болгон. Эгер кыздын эби жок болсо ата-энеге сөз тийип калган. Ошондуктан кызды энеси тарбиялап, үй-жумуштарына үйрөтөт. 40 күн кыңшылаттууда чоң энеси, энеси, таежелери, таежеңеси кошок кошушат, ыйлашат. Кыздын кийим-кечектерин сандыкка салат.

«Акшумкар бердим, таптап ал,
Ак учук бердим, саптап ал». (Эл сөзү).

Энеси кызымды өзүң тарбиялап, үйрөтүп, элиң менен эл кылып, бапестеп, наркка, салтка аралаштырып күтүп ал деген ойду туюндурат.

«Кыздар жаңы үй-бүлөгө келин болуп келгенден баштап, келинге тыюу салуучу салттар болгон. Илгери күйөөсүнүн жакын бир туугандарынын атын атаганга тыюу салынган, ал кандайдыр бир псевдонимдерди ойлоп табыш керек болчу. Мисалы, күйөөсүнүн бир тууган инисин «кичүү бала же кичине бала (кичүү уул)», ал эми күйөөсүнүн карындашын «кыз бала же эрке кыз, кичүү кыз» деп аташкан. Бул тыюулар жаш келиндик өмүрүнөн баштап кемпир болгуча күчүндө болгон, ал тургай карыганда да күйөөсүнүн жакын бир туугандарына

тиешелүү мамилесин түздөн түз көрсөтүүгө туура келип, анын мойнунда парз катары эсептелинген. Келинге жоолугу жок, жылаңайлак басып жүрүүгө, бир туугандарына артын карап отурууга тыюу салынган. Үйлөнүү үлпөт тоюнан кийин эркек баланын жана кыз тарап жагынан жакын бир туугандары кезек кезеги менен жаңы үйлөнгөн жубайларды конокко чакырып, үй-бүлөлөрү менен тааныштырчу. Аны «отко киргизүү» деп аташкан. Ошол эле учурда келинге карата жаңы туугандар, мисалы кайынсиндилери, кайынэжелери, кайынэнесинин абысындары да этикетти сакташ керек болгон. Жаңы үй-бүлөдө ага урмат-сый менен мамиле кылуу, камкордук көрүү, ыңгайсыз абалга келтирбөө, орой мамиле жасап, жеке мейкиндигин бузбоо, ага жаман мамиле көрсөтпөө керек болгон. Себеби ал келин дагы башка үй-бүлөнүн баласы болоорун эстери менен чыгарышкан эмес» [4, 55-б.].

«Келин жаман эмес, келген жери жаман» – деген макал элибизде бекеринен айтылбаса керек. «Чыккан кыз чийден сырткары» - деген накыл сөздүн мааниси зор. Бүлө барган жери менен болушу керек. «Сөз ташыбай, төш ташыган келин болсун», – деп үйлөнүү тоюнда көп айтылып жүргөнүнө күбө болобуз.

Кыргыз элинин ата-бабасынан калган салты келин алганда «калың» берүү. «Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт» деген макал элибизде бекеринен айтылбаса керек.

«Калың» – бул кыз алуучунун кыз тарапка берүүчү нарктуу малы, акчасы, байлыгы. «Төө баштаган бир тогуз...» төө музоолуу уй же мамалактуу топоз, кулундуу бээ, козулуу кой, улактуу эчки-бир тогуз деп аталат (134-б.). Бирок азыркы мезгилде ар ким алына жараша иш аракет кылышат. Бирөөнүн бойго жеткен кызын бүлө кылып алып, ал кыз барган жеринде тукум улап, агарып-көгөрүп жаткандан кийин, кыздын ата-энесин ыраазы кылуу парз болуп эсептелинет. Ошондуктан салтыбызды таза сактоо биздин, кийинки муундардын милдети.

«Кыз куумай» оюну да ушул отуз күндүк оюнда өткөрүлгөн. Адегенде жигит ала турган колуктусу менен кыз куумайга чыгат. Мындан кыргыз эли көчмөндүү эл болгондуктан кыздын атка минүүсү, чыйрактыгына маани берип баалашкан. Кайра жигитти кыз кууп, улам оюн кайталанып жүрүп отурган.

«Кыз куумайда» көп кыз-жигиттер оюнга катышып, бири-бири менен таанышышкан. Жаштар бири-бирин жактырып калышып үй-бүлө курушкан. Ошондой эле «Алты бакан» – оюну да кыз оюнда көңүл бурулган. Эки жигит, эки кыз болуп алты бакан тебишкен. Мындан жаштардын бири-бири менен таанышууга, мамиле түзүүгө, кыял-жоруктарын, мүнөзүн билүүгө өбөлгө түзүлгөн [3, 146-б.].

Азыркы ааламдашуу мезгилинде жаштарыбыз мектеп партасында, орто окуу жайларында, колледж, жогорку окуу жайларында бири-бири менен таанышууга ыңгайлуу жагдайлар түзүлүүдө. Телефон аркылуу таанышып, өмүр көчү уланууда.

Корутунду. Үй-бүлөдө кыз узатуу салтына кыргыз эли чоң маани берип келген. Кыз оюн өткөрүп, шаан-шөкөт менен улуттук оюндар, кыздын төркүнүндө өткөрүлгөн. Азыркы ааламдашуу мезгилинде да кыз узатуу, үйлөнүү үлпөтү өтүп жатат. Ушунун

баары колукту менен күйөө баланын ынтымактуу үй-бүлө куруп, бактылуу өмүр сүрүп, балалуу-чакалуу болуп шаар болсун деген ниет менен эки жаштын ата-энесинин аруу тилеги жана ата-энелик парзы болуп саналат. Кыргыз элинин кыз узатуу салтында шаан-шөкөт көп болгон. Албетте, колунда бар болсо, азыр деле аша чаап кеткендер деле бар. Убакытты үнөмдөө, ысырапкорчулукка жол бербөөгө жана ата-энесинин эмгегин баалоого үйрөтүү, келечекте үй-бүлө күтүүчү кыздар менен жигиттерге айтып туруу улуу муундардын милдети деп эсептейм.

Адабияттар:

1. Кыргыз Совет энциклопедиясы. – Фрунзе, 1978. – 3 том, – 570-б.
2. Алыкул Осмонов. Көл толкуну. – Фрунзе, 1972. – 372-б.
3. Акматалиев Амантур Сейтаалы уулу. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б.: 2024. – 460 б.
4. Мэлсбек Нурия. Улуттук салттардын негизинде үй-бүлөдө өспүрүмдөрдүн жүрүм-турум моделин калыптандыруу // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2023. – № 2 (60). – С. 50-56.

Рецензиялаган:

*Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*

УДК: 894.35

*Кенешбекова Ажар Аскарровна,
К. Карасаев атындагы Бишкек Мамлекеттик Университети,
аспирант,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**ГҮЛТЕН ДАЙЫОГЛУНУН «МЕКЕНИМДИ САГЫНДЫМ» РОМАНЫНДАГЫ БАШ
КААРМАНДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ ЖАНА МИГРАЦИЯ МАСЕЛЕСИНИН
БАЛДАРГА ТИЙГИЗГЕН ТЕРС ТААСИРИ**

*Кенешбекова Ажар Аскарровна,
Бишкекский Государственный Университет имени К. Карасаева,
аспирант,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПЕРСОНАЖА В РОМАНЕ ГЮЛЬТЕНА
ДАЙЫОГЛУ «Я СКУЧАЮ ПО РОДИНЕ» И НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ
МИГРАЦИОННОЙ ПРОБЛЕМЫ НА ДЕТЕЙ**

*Keneshbekova Azhar Askarovna,
Bishkek State University named after K. Karasaev,
Postgraduate Student,
Kyrgyz-Turkish University «Manas»,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**PSYCHOLOGICAL STATE OF THE CHARACTER IN THE NOVEL BY GULTEN
DAYIOGLU «I MISS MY HOMELAND» AND THE NEGATIVE IMPACT OF THE
MIGRATION PROBLEM ON CHILDREN**

Аннотация: Бул макалада белгилүү түрк балдар жазуучусу Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» романынын негизинде миграция маселесинин балдарга тийгизген терс таасирлери, тил үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар, психологиялык көйгөйлөр талданып, чыгарманын тарбиялык жана социалдык мааниси ачылат. Макалада чыгарманын негизги идеялары аркылуу миграциялык кырдаал туш болгон балдардын социалдык адаптациясына жана психологиялык абалына терс таасир тийгизген факторлор терең изилденет. Натыйжада, чыгарма улуттук иденттүүлүктүн жана мекенге болгон терең байланыштын маңызын чагылдырып, мигрант балдардын жашоосундагы менталдык жана социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө ата-эненин жана коомдун активдүү катышуусунун зарылдыгын билдирет.

Аннотация: В данной статье на основе романа известной турецкой детской писательницы Гюльтен Даяоглу «Я соскучился по Родине» рассматривается влияние миграции на детей, трудности в изучении языка, психологические проблемы, а также раскрывается воспитательное и социальное значение произведения. Через основные идеи книги подробно исследуются факторы, оказывающие негативное влияние на социальную адаптацию и психологическое состояние детей, столкнувшихся с миграционной ситуацией. В результате произведение отражает важность национальной идентичности и глубокой связи с Родиной, подчёркивая необходимость активного участия родителей и общества в решении ментальных и социальных проблем, с которыми сталкиваются дети-мигранты.

Annotation: This article, based on the novel *I Miss My Homeland* by renowned Turkish children's author Gültén Dayıoğlu, explores the negative impact of migration on children, including language learning difficulties and psychological challenges, while also highlighting the educational and social significance of the work. Through the novel's core themes, the article delves into the factors that adversely affect the social adaptation and psychological well-being of children facing migration. Ultimately, the novel emphasizes the importance of national identity and a deep connection to one's homeland, underlining the crucial role of parents and society in addressing the mental and social issues experienced by migrant children.

Түйүндүү сөздөр: миграция, балдардын психологиясы, социалдык адаптация, басмырлануу, тил үйрөнүү, улуттук иденттүүлүк, маданий интеграция.

Ключевые слова: миграция, психология детей, социальная адаптация, дискриминация, изучение языка, национальная идентичность, культурная интеграция.

Key words: migration, children's psychology, social adaptation, discrimination, language learning, national identity, cultural integration.

Киришүү. Белгилүү түрк балдар жазуучусу Гүлтен Дайыоглу «Мекенимди сагындым» романында миграция маселесине туш болгон тестиер курактагы баш каармандын психологиялык абалын ачып берүү максатын көздөйт. Романда автор баш каармандын мекенинен алыстап, жаңы шарттарда жашоого мажбур болгондугун чагылдырып, мекенге болгон кусалык жана өздүк көйгөйлөрүн козгойт. Миграция, көп учурда, адамдардын жашоосундагы өтө маанилүү өзгөрүүлөргө, ар кыл социалдык шарттарга көнүүнүн кыйынчылыктарына алып келет. «Миграция» деген термин *migratio* жана *migro* («өтүп жатам» жана «кайрадан жайгашып жатам») деген латын сөздөрүнөн келип чыккан. Бул терминдин көп жерде пайдалангандыгына карабастан, анын бирдиктүү талкуусу жок. Миграциянын себептери «түртүүчү» же «тартуучу» болушу мүмкүн. «Түртүүчү» себептери донор-өлкөлөрдө колдонулат:

- экономикалык себептер – жумушту жоготуу жана жумуш табуунун мүмкүн эместиги, айлык акынын төмөндүгү;

- социалдык себептер – жашоонун келечегинин жоктугу, билим алуунун мүмкүн эместиги, криминалдык кырдаалдын начарлоосу, коопсуздуктун жоктугун сезүү;

- этно-диний себептер – этникалык, расалык же диний негизде басмырлоо, улуттар аралык жаңжалдар, «этникалык тазалоолор»;

- административдик-саясий себептер – саясий көз караш үчүн куугунтуктоо, чыгаруу [1].

Изилдөөгө алынган бул романдагы миграциялык көрүнүш – ошол кездеги Түркия мамлекетиндеги экономикалык себептерге байланыштуу болгон. Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» романы коомдогу өтө актуалдуу теманы чагылдыргандыгына байланыштуу бестселлер чыгарма катары кеңири таанымал болуп келет. Бул чыгармада баш каарман-Атыл аттуу тестиер баланын Германия мамлекетине ата-энеси менен келип, жаңы чөйрөгө ылайыкташуу процессинде өткөргөн сыноолору жана миграциянын балдарга тийгизген терс таасирлери чагылдырылат.

Изилдөөнүн максаты. Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» чыгармасынын негизинде миграция шартында жашаган балдардын социалдык жана психологиялык абалы талданат. Изилдөөнүн негизин миграция процессинен улам жаралган баш каармандын тил үйрөнүүдөгү кыйынчылыктары, басмырланууга дуушар болгондугу, жаңы чөйрөгө адаптация болуу процесси түзөт. Ошону менен катар чыгармада автор мигрант балдардын көйгөйлөрүн чечүүдө ата-эненин жана коомдун ролу зор экендигин белгилейт.

Изилдөө методу. Бул изилдөөдө Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» романындагы миграциянын балдарга тийгизген терс таасирлерин жана психологиялык абалын изилдөө үчүн тексттик анализ жана салыштырмалуулук методдору колдонулган.

1. *Тексттик анализ:* Бул ыкма аркылуу роман идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык жактан кеңири анализденди.

2. *Салыштырма методу:* Изилдөөдө Түркия менен Германия мамлекетинин ортосундагы миграциялык келишимдин негизинде келген мигранттардын жашоосу эки башка менталитке ээ эки башка коом ар кыл аспектке салыштырылып каралды.

Негизги мазмуну. Роман 1961-жылдагы Түркия менен Германия мамлекетинин ортосундагы миграциялык келишимдин негизинде Түркиядан келген мигранттардын жашоосундагы кыйынчылыктарды баяндап берет. Романда баш каарман – акылдуу, жакшы окуган, өзгөчө математика сабагына дилгир, эркин өскөн элет жеринин баласы. Баланын бейпил жашоосу ата-энесинин анча-мынча акчага азгырылып, Германияга алып кетүүнү чечишкен күндөн баштап өзгөрүүгө учурайт. Бала Германияда ата-энесинин кандай шартта иштеп, күн өткөрүп жүргөндөрүн кайдан билсин. Кабарды уккан күндөн баштап, классташ, курбу-досторуна Германияны көбүртүп-жабыртып сүрөттөп, оюнчуктарын таратып, тезирээк эле боз чаң баскан айылын таштап, учуп кеткиси келет. Ошентип, алыскы сапарга чыгаар күн келет. Атыл мектепте классташтары менен кучак-

ташып, коштошкон соң мугалиминин колунан өөп, бешенесине тийгизип (каада-салт), коштошууга келет. Ошондо мугалими Атылды маңдайына отургузуп, мындай дейт: «Кана эмесе уулум, менин айткандарымды, кулак салып, баамдап, ук! Чет өлкөгө кетип бара жатасың. Бул нерсе өлкө ичинде бир шаардан экинчи бир шаарга барганга окшобойт. Ал жакка барганда өз мекенинде болбогондуктан кемсинтүүлөр, басмырлоолор болушу мүмкүн. Бирок сен ага капаланба! Себеби, сен миң жылдык тарыхы бар элдин, улуттун кулунусуң. Сен түрк элинин уулу болгондугуң үчүн мактанып, башыңды өйдө көтөрүп жүр! Бирок, ошол эле учурда өз мекениңди, улутуңду уят кыла турган нерселерди жасаба, чөйрөңдөгүлөр эмне десе да, түрк экениңди эч качан унутпа! Сенин мекениң Түркия мамлекети, эртеби, кечпи, мекениңе кайтып келесиң. Ошондуктан элибиздин каада-салттарын, үрп-адаттарын, ишенимдерин акылыңдан чыгарба! Ал жактагы элдин бизге караганда алда канча цивилизациялашкан, алда канча бай жана күчтүү экендигин байкайсың. Бирок көргөн нерселериң көзүңдү кызыктырып, башыңды айлантпасын. Өз мекениңди, улутуңду башка элдин алдында кичине көрбө! Тескерисинче, ал өнүккөн өлкөдөгү жакшы жана кооз нерселерди өз өлкөңө алып келүү жолдорун ойлон. Бардык нерсеге ошол көз караш менен кара. Ал жактагы элдин дагы өзүлөрүнө тиешелүү каада-салт жана ишенимдери бар, аларга да урмат-сый менен мамиле кыл, бирок өзүңө сиңирбе, өз ишенимдериңен баш тартпа!» – деп, мугалим түрк элинин байрагын жана Ататүрктүн сүрөтүн Атылга белекке берип жатып, мекениңди эстеп жүр деп жөнөтөт.

Муну менен автор мугалим аркылуу Атылдын мекенге болгон сүйүүсүн ойготуп, ошол эле учурда башка улутту да сыйлоо керектигин баса белгилейт.

«Жол азабы, көр азабы» дегендей Атыл жана ата-энеси Германияга жеткиче далай уйкусуз түндөрдү өткөрүп, араң үйлөрүнө жетишет. Тилекке каршы, алар жашаган үй Атыл элестеткендей болбой чыгат. Шаардан обочо жерде жайгашкан, эскилиги жеткен ар кайсы өлкөлөрдүн улуттары жашаган

кунарсyz үйгө келишет. Атыл ал үйдө алгачкы күндөн эле буулугуп, кысыла баштайт. Себеби, бутунун учу менен кирип, бутунун учу менен чыкканга мажбур болот. Тегеректе өзү теңдүү эч ким көзүнө урунбайт. Окуу жылынын башталышы өтүп кеткендигине жана тил билбегендигине байланыштуу мектепке дагы бара албай калат. Бир күнү үйгө жакын жерде Атыл арка тараптан үн чыкканын угуп, караса, улгайган аял жыгылып калган болот. Чуркап барып, чачылган баштыктарын жыйнап, ал аялды үйүнө чейин жеткизип барат. Улгайган аял чоочун баланын мындай мамилесине өтө ыраазы болот. Ошол күндөн баштап, Фрида айым Атылдын жардамынын акысына немец тилин үйрөтүүнү чечет. Кийинки жылы Атылдын атасы мамлекеттин мыйзамдарына ылайык котормочунун жардамы менен Атылды мектепке жайгаштырат. Атыл тил билбегендигине байланыштуу аны башталгыч класска кабыл алышат. Окууга дилгир бала болгон күч аракетин жумшап, тил өздөштүрүүгө белсенет. Бирок, тилекке каршы мугалим, баланын классташтары Атылды жерип, басынтып, кемсинтишет. Үйдөгүлөрдүн бул көрүнүштөн кабарлары жок, «балабыз немец тилин үйрөнүп жатат» деп сүйүнүп жүрүшөт. Ата-энеси баланын ичиндеги уйгу-туйгуну кайдан сезсин. Ал тургай атасы балага тарбия берип, колдоо көрсөтүүнүн ордуна кээде кагып-согуп койгон күндөрү да болот. Бул албетте кара жумушчу адамдын аң-сезиминин өнүгүүсүнүн жетишсиздигине байланыштуу нерсе. *«Ата-эне, коомчулук, мектеп-балдарга жакшы тарбия берүүгө аракеттенебиз, бирок бойго жеткенде жаштардын терс көрүнүштөргө туш болгонун көрүп, кабатырланабыз. Ошондуктан кийин кеч болуп, өкүттө калбаш үчүн бала тарбиялоодо ата-энелер болгон мүмкүнчүлүгүбүздү жумшашыбыз керек»* [2, 69]. Убакыт өткөн сайын Атылдын мектептен көңүлү сууп, баргысы келбей баштайт. Ар кайсы шылтоону айтып, сабактардан көп калып жаткан күндө дагы мектеп Атылды жоктобойт, ата-энеси көзөмөлгө албайт. *Үй-бүлөдө баланы тарбиялоодо ата-эненин ролу чоң. «Алма сабагынан*

алыс түшпөйт» деген накыл сөз элибизде бекеринен айтылбаса керек [2, 71].

Романда немец элинин мыйзамды бекем кармаган, тактыкты сүйгөн эл экени, бирок ошол эле учурда чоочун элге, анын үстүнө жумушчу топко начар мамиле жасаган, салкын кандуу эл экендигин байкайбыз.

Макалада чыгарманы талдоо аркылуу миграциялык кырдаалдагы балдардын социалдык адаптациясы жана психологиялык абалына терс таасир тийгизген факторлор каралат. Улуттук иденттүүлүктүн мааниси, мекенге болгон кусалык жана жаңы өлкөгө адаптация болуу маселелери романда кеңири чагылдырылып, ушул көйгөйлөрдүн тереңирээк түшүнүүсүнө жол ачылат. Мигрант балдардын коомго интеграциялоодо туулган тоскоолдуктарды жана бул процесстин психологиялык абалына байланыштуу маанилүү аспекттерге көңүл буруу керек. Ошондуктан Гүлтен Дайыоглу аталган чыгарма аркылуу мигрант балдардын көйгөйлөрүнө көңүл бурууга жана бул маселени чечүүгө камкордук көрсөтүүгө чакырат.

Талкуу: Миграциянын балдарга тийгизген терс таасирлеринин негизги себептери көптөгөн аспекттерден турат. Тил үйрөнүү кыйынчылыктары жана жаңы чөйрөдө кабыл алынбагандык бул балдардын билим алуу процессин жана жалпы социалдык интеграциясын татаалдаштырат. Көпчүлүк учурда, мигрант балдар жаңы чөйрөгө кирүүдө өздөрүн четке кагылгандай сезишет. Атылдын окуясы бул кыйынчылыктарды терең ачып берет. Бирок, чыгармада кээде бул көйгөйлөрдү жеңүүнүн мүмкүнчүлүктөрү да каралган. Мисалы, чыгарманын акырында Атылдын атасы күтүлбөгөн жерден чечим чыгарып, баланын көксөгөнүн аткарып, мекенге кайтышат. Жыйынтыгында, роман бактылуу бүтүм менен соңуна келет.

Роман ошондой эле жалпы миграция темасына карата коомдук аң-сезимди ойготууга жана бул көйгөйлөргө терең карап чыгууга үндөйт. Мигрант балдардын жашоосундагы кыйынчылыктарды чечүү үчүн бир гана теориялык эмес, практикалык чараларды колдонуу дагы маанилүү. Колдоо көрсөтүүчү системалар, адекваттуу билим берүү жана

социалдык кызматтар бул процессте чечүүчү ролду ойнойт. Ошондуктан, чыгармадан алган сабактарды коомдук ишмердикке, саясатка жана билим берүү секторуна киргизүү бул маселени натыйжалуу чечүүгө жардам берет.

Натыйжалар: Бул изилдөөнүн жүрүшүндө Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» романы аркылуу миграциянын балдарга тийгизген терс таасирлери жана алардын психологиялык абалы терең изилденди. Романдагы каарман Атылдын Германияга көчүп келип, жаңы чөйрөгө адаптация процессинде башынан өткөргөн сыноолору балдардын социалдык жана психологиялык көйгөйлөрүнүн чагылышы катары көрсөтүлдү. Изилдөөнүн натыйжасында бир катар маанилүү аспектилер аныкталды.

1. Тил үйрөнүүдөгү кыйынчылыктар: Мигрант балдар көбүнчө жаңы өлкөгө келгенде тил билбөө көйгөйүнө туш болушат. Атылдын мектептеги кыйынчылыктары, анын психологиялык абалына терс таасир этет. Мигрант балдардын тил үйрөнүүдөгү тоскоолдуктары алардын окуусун, билим алуусун оорлотот.

2. Социалдык адаптация жана жалгыздык: Мигрант балдар жаңы коомдо өздөрүн четтетилгендей сезип, жалгыздыкка кабылышат. Атылдын башынан өткөн окуялары бул көйгөйдүн күчтүү чагылышын берген.

3. Мигрант балдарга коомдук колдоо көрсөтүүнүн маанилүүлүгү: Роман коомдук жана мамлекеттик колдоонун маанилүүлүгүн көрсөтөт. Мигрант балдардын интеграциясын жеңилдетүү үчүн билим берүү жана социалдык кызматтардын колдоосу зарыл. Бул процессте мектептер, үй-бүлө жана коом биргелешип иштеши керек. Атылдын окуясында мектептин жана коомдун өзгөчө мааниси көрсөтүлгөн, анткени Атылдын кыйынчылыктарын жеңүүдө колдоо табуу чоң роль ойногон. Бул боюнча кошуна немец айымы Фрида Атылдын ошол учурда куткаруучусу катары саналат.

4. Коопсуз жана инклюзивдүү чөйрө түзүүнүн зарылдыгы: Мигрант балдардын психологиялык абалын жакшыртуу үчүн

коопсуз жана инклюзивдүү чөйрө түзүү маанилүү. Чыгарма аркылуу коомдун бул маселеге кайдыгер карабай, мигрант балдарга активдүү колдоо көрсөтүүсүнүн маанисин ачык көрсөтүп турат.

Корутунду. Изилдөөнүн натыйжасында, миграциялык процесстин балдарга болгон терс таасирлерин жеңүү үчүн жогоруда бир катар маанилүү чаралар сунушталды. Тил үйрөнүүнү жеңилдетүү, социалдык интеграция процессин жакшыртуу өтө маанилүү. Мигрант балдардын жашоосундагы психологиялык жана социалдык көйгөйлөрдү чечүү үчүн коомдун активдүү катышуусу жана колдоосу зарыл экендиги белгиленди. Ошондой эле, бул изилдөөдө мигрант балдардын коомдо ийгиликтүү интеграция болушу үчүн бардык тараптардын: үй-бүлөнүн, билим берүү мекемелеринин жана коомдун аракеттеринин талап кылынаары айгинеленди. Мигрант балдарга колдоо көрсөтүү маселеси социалдык адилеттүүлүк, адам укуктары жана билим берүү чөйрөсүндө өзгөчө орунду ээлегендиги анык.

Бул изилдөөнүн негизинде Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» романы миграциянын балдарга тийгизген терс таасирлерин жана алардын психологиялык, социалдык абалын терең ачып бере алды. Изилдөөнүн натыйжасында, мигрант балдардын психологиялык жана социалдык көйгөйлөрүн чечүү үчүн бир нече маанилүү факторлор белгиленди. Алар: тил үйрөнүү, коомдук интеграция, улуттук иденттүүлүктүн сакталышы. Мигрант балдардын жакшы жыйынтыктарга жетиши үчүн тиешелүү колдоо системаларынын болушу маанилүү экендиги аныкталды. Мектептер, үй-бүлөлөр жана коомдун бүтүндөй ачык жана инклюзивдүү болуусу алардын туура социалдык адаптациясын камсыздаары аныкталды.

Адабияттар:

1. «Кайтып келме миграция». – 2020-ж. International Organization for Migration (IOM)

2. Бейшенбаева Б.Т. Үй-бүлөдө бала тарбия-
лоодо атанын ролу // Известия
Кыргызской академии образования. –
Бишкек, 2025. – №1 (65). – С. 68-72.
3. Dayıoğlu G. Yurdumu Özledim. – İstanbul:
'Altın Kitaplar' Yayınevi. 43.Basım, 2022. –
4-173 s.
4. Akyüz M.L., Gülten Dayıoğlu'nun "Yurdumu
Özledim" Adlı Eserinden Hareketle Avrupalı
Türklerin Eğitim, Dil ve Kültür Alanında
Karşılaştığı Sorunlar // Bezgek Yabancılar
Türkçe Eğitimi Dergisi. – İstanbul, 2022. –
№1-52.

Рецензиялаган:

*Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*

УДК: 808.068

*Кенешибекова Ажар Аскарровна,
К. Карасаев атындагы Бишкек Мамлекеттик Университети,
аспирант,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**С. РЫСБАЕВДИН ЖЕР-СУУ АТТАРЫН ТААНЫТУУЧУ УЛАМЫШТАРЫНЫН
ЖАНА Г. ДАЙЫОГЛУНУН САЯКАТ-БАЯНДАРЫНЫН БАЛДАРДЫН ДҮЙНӨ
ТААНЫМЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

*Кенешибекова Ажар Аскарровна,
Бишкекский Государственный Университет имени К. Карасаева,
аспирант,
Кыргызско-Турецкий университет «Манас»,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**ВЛИЯНИЕ ЛЕГЕНД С. РЫСБАЕВА О ТОПОНИМАХ И ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК
Г. ДАЙЫОГЛУ НА ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ДЕТЕЙ**

*Keneshbekova Azhar Askarovna,
Bishkek State University named after K. Karasaev,
Postgraduate Student,
Kyrgyz-Turkish University «Manas»,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**THE IMPACT OF S. RYSBAEV'S LEGENDS ON TOPONYMS AND G. DAYYOGLU'S
TRAVEL NARRATIVES ON CHILDREN'S WORLDVIEW**

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу Сулайман Рысбаев жана түрк балдар жазуучусу Гүлтен Дайыоглунун көркөм чыгарма аркылуу балдарга дүйнөнү географиялык жактан таанытуу, балдардын дүйнө таанымын кеңейтүү, балдардын билимин жогорулатуу, ой жүгүртүүсүн калыптандыруу максатында жараткан эмгектери изилденет. Бирок бул максатка жетүүнүн ыкмалары эки элдин жазуучуларында эки башка: Рысбаев жаш окурмандарга уламыштар аркылуу жер-суу аттарынын келип чыгышын, алардын баалуулугун, ыйыктыгын түшүндүрсө, Дайыоглу реалдуу фактыларга, эл аралык тажрыйбаларга таянып, балдарды глобалдык контекстте ойлоонууга үйрөтөт. Аталган жазуучулардын чыгармалары бири-бирин толуктап, бири өз мекенинин босогосунун ыйык экендигин үйрөтсө, экинчиси дүйнөгө эшик ачат. Ошондуктан, бул эки жазуучунун эмгектери

балдар адабиятында улуттук жана дүйнөлүк аң-сезимди калыптандыруунун параллелдүү жолдору катары каралышы абзел.

Аннотация: В данной статье исследуются произведения кыргызского народного писателя Сулаймана Рысбаева и турецкой детской писательницы Гюльтен Дайыоглу, созданные с целью познакомить детей с миром через географию, расширить их кругозор, повысить уровень знаний и развить мышление. Однако методы достижения этой цели у двух авторов различны: Рысбаев через национальные легенды объясняет происхождение топонимов, их ценность и священность, тогда как Дайыоглу опирается на реальные факты и международный опыт, обучая детей мыслить в глобальном контексте. Произведения этих авторов дополняют друг друга: один учит тому, что порог родины свят, другой открывает дверь в мир. Поэтому труды обоих писателей целесообразно рассматривать как параллельные пути формирования национального и мирового сознания в детской литературе.

Annotation: This article examines the works of Kyrgyz folk writer Sulayman Rysbaev and Turkish children's author Gülten Dayioğlu, created with the purpose of introducing children to the world through geography, broadening their worldview, enhancing knowledge, and developing thinking skills. However, the approaches of the two authors differ: Rysbaev explains the origin, value, and sacredness of place names through national legends, while Dayioğlu relies on real facts and international experiences to teach children to think within a global context.

The works of these authors complement each other: one teaches that the homeland's threshold is sacred, while the other opens a door to the world. Therefore, their works can be viewed as parallel paths in the formation of national and global consciousness in children's literature.

Түйүндүү сөздөр: балдар адабияты, жер-суу аттары тууралуу уламыштар, саякат-баяндары, дүйнө тааным, улуттук аң-сезим.

Ключевые слова: детская литература, легенды о топонимах, путевые заметки, мировоззрение, национальное сознание.

Key words: children's literature, legends about toponyms, travel narratives, worldview, national consciousness.

Киришүү. Балдардын дүйнө таанымы – бул айлана-чөйрөнү кабыл алуу, түшүнүү жана түшүндүрүү процессинде калыптануучу татаал психологиялык акыл-эс көрүнүшү. Баланын ой жүгүртүүсүнүн, тилдик өнүгүүсүнүн, аң-сезиминин жана баалуулуктар тутумунун пайдубалы дал ушул мезгилде түптөлөт. Ушундай маанилүү этапта балдар адабияты негизги тарбиялык, таанытуучу, билим берүү жана руханий миссияны аткарат.

Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу Сулайман Рысбаевдин жер-суу аттары тууралуу уламыштарын жана түрк балдар жазуучусу Гүлтен Дайыоглунун саякат-баяндарын жазуудагы негизги максаттары – көркөм чыгарма аркылуу балдарга дүйнөнү географиялык жактан таанытуу, балдардын дүйнө таанымын кеңейтүү, билимин жогорулатуу, ой жүгүртүүсүн калыптандыруу болуп саналат. Рысбаев жаш окурмандарга уламыштар аркылуу жер-суу аттарынын

келип чыгышын, алардын баалуулугун, ыйыктыгын түшүндүрсө, Дайыоглу реалдуу фактыларга, эл аралык тажрыйбаларына таянып, балдарды глобалдык контекстте ойлонууга үйрөтөт.

Бул теманын актуалдуулугу балдар адабиятында улуттук жана дүйнөлүк аң-сезимди калыптандыруу маселесинин маанилүүлүгү менен байланыштуу. Сулайман Рысбаев менен Гүлтен Дайыоглунун эмгектери бул максатка жетүүдө ар башка, бирок бири-бирин толуктаган ыкмаларды сунуштайт. Ошондуктан, алардын чыгармачылыгын салыштырмалуу изилдөө балдар адабиятынын өнүгүүсүнө жана балдардын ой жүгүртүүсүн калыптандырууга жаңы багыттарды ачып берүүдө өзгөчө мааниге ээ. Мындан тышкары, улуттук жана дүйнөлүк таанымдын тең салмактуу өнүгүшү балдардын келечектеги маданий, интеллектуалдык өсүшү үчүн фундамент түзөт. Дал

ошол фундамент көркөм адабият аркылуу түзүлөт.

«Ар кандай стилдеги жана тематикадагы текст балага чөйрөнү таанууга, көз карашын кеңейтүүгө, рухий дүйнөсүн байытууга, андан ары ойлонтуу аркылуу ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө жана турмуштук көз караштарын калыптандырууга жетелейт. Ал үчүн бирде публицистикалык, бирде илимий-популярдуу, бирде таанытуучулук, бирде көркөм адабий стилдеги тексттер бирин-бири толуктап, жогоруда айткан багыттарда кызмат кылат. Бирок ошонун баарын өзүнө камтыган бир стилдеги чыгарма – бул, көркөм-адабий чыгарма болуп саналат» [1, 17].

Сулайман Рысбаев – жер-суу аттарын таанытуучу чыгармаларын жазууда топонимикага, б.а. жер-суу аттарынын келип чыгышына байланыштуу элдик уламыштарга өзгөчө көңүл бурган.

Уламыш, улама, аңыз – оозеки адабиятта кеңири тараган жанр. Бир топ белгилери тарабынан легендага өтө жакын турат, бирок айырмалануучу бөтөнчөлүгү бар, ал – тарыхый инсандар, тарыхый окуялар, көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы жөнүндө тарыхый баяндоого, чындыкка жакыныраак чечмелөөгө аракет кылынгандыгы жагынан легендага караганда фантазиядан бир топ четтейт [2].

«Саякат баяны» (seyahatname) – бул жазуучунун кыдырган, көргөн жерлерин көркөм тил менен сүрөттөп берген адабий жанр. Адатта мындай жазмаларда сүрөттөө ыкмасы колдонулат. Жазуучунун жеке пикири – бул жанрда абдан маанилүү фактор болуп эсептелет. Бул жанрдын түрк адабиятындагы эң белгилүү чыгармасы – Эвлия Челебинин «Саякатнаме» аттуу эмгеги. Саякат баянын жазууда окурмандын кызыгуусун арттыруу жана анда ошол жерлерди барып көрүүгө болгон каалоо жаратуу абдан маанилүү. Саякат баянын жазуу өзүнчө чеберчиликти талап кылат. Жазуучу кыдырган жерлердин кызыктуу өзгөчөлүктөрүн тез байкай билген зирек акылга жана кеңири маданий билимге ээ болушу керек [3].

Белгилүү бир жердин, шаардын, суунун кайсы тилде аталышынын, анын түпкү тегинин, эмне себептүү ошондой деп аталып калышынын, ал ат эмнени билдире тургандыгынын да чоң мааниси бар. Бир катар элдерде ошол жердин жаратылыш өзгөчөлүктөрүнө жараша ат берүү негизги орунду ээлесе, экинчи бир элдерде ошол жерди ким ээликтеп тургандыгына же алгачкы ирет ким ал жерде жашап, ким биринчи болуп отурукташкандыгына жараша ат коюу көбүрөөк колдонулат. Үчүнчү бир элдерде диний көз караштарга, табынып-сыйынууга байланыштуу тотемдик, символикалык ат берүү бөтөнчө күчтүү [4, 4].

Топонимдердин ар биринин өз тагдыры, тарыхы, чечмелей келсе сыры, укканга ыры бар. Үңүлө карап, этимологиясын издеп, сөздөн сөзгө өтүп, окуядан окуяга ооп, мезгилден мезгилге көчүп, сүрүштүрө келгенде далай нерсе көз алдына тартылат. Топонимдер классификацияланат, жалпы мыйзамченемдүүлүктөрү, окшоштуктары, лингвистикалык, тарыхый, маданий, географиялык, коомдук-саясий, а тургай геосаясий, укуктук, экономикалык, идеологиялык маанилери, себептери, өбөлгөлөрү, шарттары, таасирлери, натыйжалары бар [5].

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз Эл жазуучусу Сулайман Рысбаевдин уламыштары аркылуу жер-суу аттарынын тарыхый жана маданий маанисин түшүндүргөн чыгармаларын жана түрк балдар жазуучусу Гүлтен Дайыоглунун реалдуу фактыларга негизделген саякат-баян түрүндөгү эмгектерин салыштырмалуу изилдөө болуп саналат. Бул максатта эки элдин жазуучуларынын чыгармачылыгындагы ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү, мазмундук багыты жана балдардын ой жүгүртүүсүнө тийгизген таасири терең талданат.

Изилдөөнүн методу. Бул изилдөөдө негизинен салыштырмалуу талдоо методу колдонулат. Бул ыкма аркылуу Сулайман Рысбаевдин жер-суу аттары тууралуу уламыштарынын жана Гүлтен Дайыоглунун саякат-баяндарынын жанрдык, мазмундук, тарбиялык, билим жана маалымат берүүчү багыты боюнча салыштырылат. Ошондой эле

контент талдоо ыкмасынын негизинде ар бир автордун чыгармаларындагы негизги идеялар, географиялык түшүнүктөрдү берүү ыкмалары жана балдардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө кошкон салымы терең изилденет. Жазуучулардын чыгармаларынын түзүлүшү, көркөм тили алардын балдарга тийгизген таасири иликтенет.

Негизги мазмуну. Сулайман Рысбаевдин 2016-жылы «Бийиктик-плюс» басмаканасынан чыккан «Ала-Тоо уламыштары» аттуу 2-китебинде жергебиздин белгилүү жерлеринин, көлдөрүнүн аталыштары тууралуу уламыштар алфавиттик тартипте топтоштурулган. Мисалга алсак, «Ала-Тоонун аталышы жөнүндө», «Абшыр-Ата шаркыратмасы», «Алайдын уламышы», «Арстанбап», «Бурана», «Жети-Өгүз жөнүндө уламыш», «Сулайман тоосу», «Чаткал жөнүндө уламыш», ж.б.у.с. чыгармаларында ал аймактык аталыштардын (топонимдердин) чыгышын элдик оозеки чыгармачылык аркылуу түшүндүрүп берет. Бул уламыштар балдардын аң-сезимин, тилге жана жерге болгон кызыгуусун калыптандырууда чоң мааниге ээ.

Жазуучу ар бир жердин атын жөн гана айтып коюп тим болбостон, ал аттын артында турган тарыхый окуяны, элдин жашоо образын, тарыхый инсандарды же табият кубулуштарын баяндоо аркылуу жаш окурманды ойлонууга, анализдөөгө үйрөтөт. Мисалы, «Сары-Челек» деген жердин аталышы тууралуу жазылган уламышта табияттын өзгөчөлүгү, ошол аймактагы кооздуктар менен кошо, анын мурунку «Тоос Көл» атынын «тоскоол» сөзүнөн чыккандыгын изилдеп, жазган.

С. Рысбаевдин уламыш жазуудагы колдонгон тили жөнөкөй, бирок мазмуну терең. Бул өзгөчөлүк балдардын чыгарма окууга кызыгуусун арттырып, ошол эле учурда таанып-билүү жөндөмүн, элдик уламыштар аркылуу жер таануу көндүмүн калыптандырат.

Ал эми Гүлтен Дайыоглу – заманбап түрк балдар адабиятындагы «саякат-баяндары» жанрынын жандандыруучусу десек жаңылышпайбыз. Түрк балдар адабиятынын тарыхында XVII кылымдын 1611-1682-жылдарында жашап өткөн Эвлия Челеби – Осмон императорлугунун өкүм сүрүп турган мезгилинде, саякаттарынын негизинде 10 томдук китеп түрүндө «Seyahatname» аталышында саякат-баяндарын окурмандарына сунган.

Анын «Америкага сапар», «Кенияга сапар», «Египетке сапар», «Каф тоосуна сапар», «Кенгурулар өлкөсү – Австралияга сапар» ж.б. чыгармалары дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүнө жасаган реалдуу сапарларынын негизинде жазылган. Бул чыгармалар балдарга география, тарых, маданият, жаратылыш тууралуу так, илимий негизделген маалыматтарды берүү менен гана чектелбестен, алардын дүйнө таанымын кеңейтет, эл аралык маданий толеранттуулукка, табиятка жана коомго карата урмат-сый мамилени калыптандырат. Жазуучу балдарга түшүнүктүү тилди колдонуп, маалыматты визуалдык (сүрөттөр), сезимдик (саякат учурундагы таасирлер) жана акыл-эс (тарыхый фактылар, салыштыруулар) деңгээлдеринде берет. Бул – таанып-билүү, тилдик өнүгүү жана элестетүү жөндөмүн калыптандыруунун натыйжалуу ыкмасы.

*Г. Дайыоглу менен С.Рысбаевдин саякат-баяндары жана уламыштары
төмөндөгү критерийлер боюнча салыштырылды:*

1-таблица

Салыштыруу критерийи	Гүлтен Дайыоглу (Түркия)	Сулайман Рысбаев (Кыргызстан)
Жанр	Саякат-баян (реалдуу сапарлар негизинде)	Уламыш (мифтик, фольклордук негизде, эл оозунан жыйноо)
Максаттуу аудитория	Балдар жана өспүрүмдөр	Балдар жана өспүрүмдөр
Таасир этүү багыты	Глобалдык дүйнө тааным, маданий ар түрдүүлүк	Улуттук аң-сезим, мекенди таануу, мекенди сүйүү
Билим берүү мазмуну	География, тарых, биология, социология	География, тарых, маданий баалуулуктар
Маалымат берүү ыкмасы	Так маалымат, реалдуу окуя, сүрөттөө	Уламыш, көркөм образ, сүрөттөө (айрым жер-суу аттарын таанытууда так маалымат берилет)
Кызыгууну ойготуу ыкмасы	Саякаттын кызыгы, фактылар, сүрөттөр	Табышмактуу уламыштар, топонимикалык маалыматтар
Тил стили	Жөнөкөй, диалог формасында, түшүнүктүү	Образдуу, көркөм, метафоралуу
Көрүнүштөрдү берүү ыкмасы	Фото, сүрөт, реалдуу окуялар аркылуу	Элестетүү, мифология аркылуу
Тарбиялык багыт	Толеранттуулук, изилдөөчүлүк, тарыхый аң-сезим	Улуттук иденттүүлүк, руханий байлык

Негизи, балдар адабияты дегенде эле алгач жомок, тамсил, ыр, аңгеме, роман жана башка жанрлар элестелет. Ал эми Сулайман Рысбаев менен Гүлтен Дайыоглудан башка жер-суу аттарын таанытуучу уламыштарга жана «саякат-баяны» жанрына токтолгон жазуучулар өтө сейрек экендиги маалым

болду. Ошол себептен, бала көрө элек, уга элек, бала үчүн өзгөчө, табышмактуу жерлерди ушул «саякат-баяны» жана уламыштар аркылуу жеткирүү абзел.

Төмөндө Г. Дайыоглунун жана С. Рысбаевдин изилдөөгө алынган чыгармалары тизмеленди:

Г. Дайыоглунун саякат-баяндары

2-таблица

Чыгарманын аталышы (кыскача аталышы)	Басмаканын аты	Жылы	Китеп бетинин саны
‘Kaf dağına yolculuk’ (KAF) « <i>Каф тоосуна сапар</i> »	Altın Kitaplar	2017	171
‘Okyanuslar Ötesine Yolculuk’ (OÖY) « <i>Океандардын ары жагына сапар</i> »	Yapı Kredi Yayınları	2018	111

‘Bambaşka Bir Dünya Amerika’ya Yolculuk’ (BBDAY) « <i>Башка бир дүйнө - Америкага сапар</i> »	Altın Kitaplar	2016	107
‘Efsaneler Ülkesi Çin’e Yolculuk’ (EÜÇY) « <i>Уламыштар өлкөсү – Кытайга сапар</i> »	Altın Kitaplar	2017	93
‘Kangurular Ülkesi Avustralya’ya Yolculuk’ (KÜAY) « <i>Кенгурулар өлкөсү – Австралияга сапар</i> »	Altın Kitaplar	2010	60
‘Kenya’ya Yolculuk’ (KY) « <i>Кенияга сапар</i> »	Yapı Kredi Yayınları	2018	60
‘Mısır’a Yolculuk’ (MY) « <i>Египетке сапар</i> »	Yapı Kredi Yayınları	2015	67
‘Meksika’ya Yolculuk’ (MEY) « <i>Мексикага сапар</i> »	Yapı Kredi Yayınları	2017	148

С. Рысбаевдин жер-суу аттарын таанытуучу уламыштары

3-таблица

Чыгарманын аталышы (кыскача аталышы)	Басмаканын аты	Жылы
Ала-Тоонун аталышы жөнүндө	Бийиктик-плюс	2016
Абшыр-Ата шаркыратмасы тууралуу уламыш	Бийиктик-плюс	2016
Айдаркен айылы тууралуу уламыш	Бийиктик-плюс	2016
Арстанбап тууралуу уламыш	Бийиктик-плюс	2016
Ат-Башы тууралуу уламыш	Бийиктик-плюс	2016
Бурана тууралуу уламыш	Бийиктик-плюс	2016
Жалгыз-Өрүк айылынын аталышы	Бийиктик-плюс	2016
Жалал-Абаддагы «Кыз-Булак»	Бийиктик-плюс	2016
Жети-Өгүз тууралуу уламыш (3 вариант)	Бийиктик-плюс	2016
Зардалынын аталышы жөнүндө	Бийиктик-плюс	2016
Кочкордун аталышы жөнүндө	Бийиктик-плюс	2016
Бишкек, Нарын, Токмок ж.б. шаарларынын аталышы	Бийиктик-плюс	2016
Сулайман-Тоо жөнүндө уламыш	Бийиктик-плюс	2016
Сары-Челек көлү тууралуу	Бийиктик-плюс	2016
Соң-Көл уламышы	Бийиктик-плюс	2016
Соң-Көлдөгү Манастын ат мамысы тууралуу	Бийиктик-плюс	2016
Талас шаарынын «Талаш» экендиги тууралуу	Бийиктик-плюс	2016
Ысык-Көл тууралуу уламыштар	Бийиктик-плюс	2016

Изилдөөчүлөр тарабынан «Үч муундун жазуучусу» аталган Гүлтен Дайыоглунун балдар адабиятына ыктап калуусунун себеби мындайча түшүндүрүлөт: «Мунун көп себеби бар, маанилүүсүн мындайча айта алабыз, мен бала чагымда дубалда илинип турган куран китебинен башка, моокум кана окуй турган китеп таба алган эмесмин. Кийин

өзүм эне болуп, андан соң мугалимдик кесипти аркалаганымда ошол сыяктуу эле көйгөйлөргө туш болдум. Котормолордон сырткары, балдарыма, окуучуларыма китеп окууга болгон сүйүүнү ойгото ала турган, китеп окуу адатын эмдей турган, балага эстетикалык рахат тартуулоочу китеп таба албай кыйналдым. Котормо китептери

болсо, окурмандардын дароо түшүнүп, окуп кете турган китептерден эмес эле. Котормолордун тили оор, баяндоо ыкмасы кем болоор эле. Ушул сыяктуу көйгөйлөрдөн улам өз балама, окуучуларыма өзүм жараткан кыска аңгемелерди айтып бере баштадым. Ал жаш окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, кийинчерээк кагаз бетине түшүрүлдү. 1963-жылы алгачкы жолу басылып чыккан китебимден соң балдарга арнап, чыгарма жазуудан баш тарта алган жокмун.

«Саякат-баяны» балдар адабиятында ушунчалык маанилүү. Мен дүйнөнүн дээрлик 2/3син кыдырдым. Бирок мен, мага таасир калтырган гана өлкөлөр, жерлер тууралуу жаздым», – дейт Гүлтен Дайыоглу [6, 4].

Жогоруда аталган өлкөлөрдө болгон сапарларында жазуучу сапардын алгачкы күнүнөн баштап, акыркы күнүнө чейин окурман менен бөлүшүп, окуяларды кемчиликсиз, унутта калтырбастан баяндоо үчүн сөзсүз түрдө диктофон жана фотоаппаратын колунан түшүргөн эмес.

Талкуу. Гүлтен Дайыоглу менен Сулайман Рысбаевдин окшош тараптарын белгилей кетсек, алар өтө кылдат жазуучулар. Г. Дайыоглу саякатка чыгаардан мурда бара турган жерин учкай изилдеп, окуганы менен көргөнүн айкалыштырып, толук кандуу маалыматты жаш окурманга сунат. Автор саякаттаган өлкөнүн климатын, жаныбарлар дүйнөсүн, өсүмдүктөр дүйнөсүн, билим берүү тармагын, маданиятын ж.б. бардыгын тең карайт, ошол эле учурда майдалап, окурманды тажатпайт, өлкөнүн өзгөчөлүктөрүн жазууга белсенет.

Гүлтен Дайыоглу Кения өлкөсүнүн климаты тууралуу мындайча жазат: «Бул өлкөдө эки эле мезгил бар. Биринчиси жамгырлуу күз мезгили», экинчиси кургакчылык жай мезгили. Жамгырлуу күз мезгилинде жер-жерлерди сел каптайт, кургакчылык маалында болсо, жер кыртышы жарылып-жарылып кетет. Көлдөр, суулар гана эмес, дарыялар соолуп, аймак чөлгө айланат». «Башка бир дүйнө – Америкага сапар» аттуу чыгармасында болсо, «суулук менен өңү сурдун», «байлык менен

кедейчиликтин», «теңдик менен теңсиздиктин», «ачарчылык менен токчулуктун» карама-каршы келген дүйнөсүнө жетелейт. Ал эми «Египетке сапар» жана «Мексикага сапар» аттуу чыгармаларын окуган адам байыркы цивилизацияларга жана өткөн күнгө көз чаптырат [7].

С. Рысбаевдин жогоруда берилгендей уламыштарында жазылган жерлердин көпчүлүгү автордун абдан жакшы тааныган жерлери болуп саналат. Айрым уламыштарды ошол жердин тургунун оозунан укса, кээ бирлерин эл оозунан жыйнап, так маалымат менен көркөмдүктү ашташтырып, уламыштарды жогорку деңгээлде жазган.

Токмок шаары.

Деги эле, Чүй өрөөнүндөгү чоң-чоң айылдардын аталыштары кыргыздар күндөлүк турмушунда көп колдонгон буюмдарынын аттарын эске салбай койбойт. Айталы, чыгышынан Токмок, андан бери Бишкек, андан өткөндө Сокулук жана батышында Кара-Балта.

Бул эмнеге байланыштуу болду экен?

Бир айтымда, бир уста адам ушул аталган буюмдарды жасап, базарга сатчу имиш. Кайсы айылдын базарында эмне сатыларын эл билип, «Балта саткан айыл», «Соку саткан айыл», «Бишкек саткан айыл» жана да «Токмок саткан айыл» деп жүрүп, ар бир айыл ошол буюмдардын атынан улам ушинтип аталып калган имиш – деген сөздөр да эл ичинде айтылып келет [8, 266-б.].

Натыйжалар. Изилдөөнүн жүрүшүндө С. Рысбаевдин жер-суу аттарын таанытуучу уламыштарынын жана Г. Дайыоглунун саякат-баяндарынын балдардын дүйнө таанымына таасир берүүчү критерийлер аныкталды:

1. С. Рысбаевдин «Ала-Тоо уламыштары» аттуу эмгегинин экинчи бөлүгүндө Кыргызстандын географиялык объектилерине байланыштуу уламыштар терең изилденип, тематикалык жана мейкиндиктик жактан классификацияланган. Аталган бөлүктө жети жүздөн ашуун уламыштын ичинен өзгөчө мааниге ээ болгон жер-суу аттарынын пайда болушу тууралуу мифологиялык түшүнүктөргө кеңири көңүл

бурулган. Изилдөөчү өлкө аймагындагы 17 шаар, 35 кыштак, 5 административдик район, 20 тоо, 7 көл, 15 булак, 2 дарыя, 3 үңкүр, ошондой эле ар кыл таштар, мазарлар, күмбөздөр, сепилдер жана капчыгайлар сыяктуу географиялык жана тарыхый объектилерге байланыштуу уламыштарды камтып, аларды фольклордук-этнографиялык жана тарыхый-маданий өңүттө талдоого алган. Айрыкча Ысык-Көл, Сулайман-Тоо, Жети-Өгүз сыяктуу белгилүү жерлерге байланыштуу уламыштар бир нече вариантта берилип, бул көрүнүш кыргыз элинин фольклордук салтында варианттык байлыктын сакталып калуусун тастыктап турат.

2. Г. Дайыоглу 5 материкте иш жүзүнө ашырган саякаттарынын жыйынтыгында түркүн түстүү жаныбарлар дүйнөсүн көргөн жана аларды саякат-баяндарында жазган. Өзгөчө жаныбарларга эң бай өлкө – Кенияны баяндап жатып, балдарды 30га жакын жаныбар менен тааныштырган.

Дайыоглу аты аталган өлкөлөрдүн тамакаш маданиятына да өзгөчө көңүл бөлөт: *«Бул жер Кения мамлекетинин белгилүү рестораны экен. Ресторандын чок ортосунда төөдөй очок бар. Бардык эттер ушул очокто бышырылат. Бул ресторанда крокодил, газель, антилопа, жираф эти сыяктуу түрлүү жаныбардын эти бар. Бул жапайы жаныбарлар токойдон өлтүрүлүп, алынып келинбейт. Алар атайын чарбачылыктарда багылат. Мен болсо, бул өзгөчө даамдарды татып көргөнгө ашыгып жаттым. Крокодилдин эти тооктун этине окшош. Газель жана жирафтын эти койдун этине окшош. Ал эми антилопанын эти кудум уйдун даамын берет».*

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу Сулайман Рысбаев жер-суу аттары тууралуу уламыштары жана Гүлтен Дайыоглу саякат-баяндары аркылуу чет жана өз өлкөлөрүнүн көзгө көрүнгөн өзгөчөлүктөрүн баса белгилеп, жаратылыштын кооздугун, географиялык, социалдык-экономикалык абалын жана маданий баалуулуктарын чагылдырып, жаш окурмандарга сунгандыктарына күбө болдук.

Бул изилдөөдө Сулайман Рысбаевдин жер-суу аттары тууралуу уламыштары менен Гүлтен Дайыоглунун саякат-баяндарын салыштырмалуу талдоо аркылуу алардын чыгармачылыгындагы ыкмалардын айырмачылыгы жана окшоштугу аныкталды. О.э. изилдөөгө алынган чыгармалардын балдардын дүйнө таанымын кеңейтүүгө жана ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири иликтенди. Натыйжада, улуттук жана дүйнөлүк аң-сезимди калыптандырууда эки жазуучунун эмгектери бири-бирин толуктаган маанилүү каражаттар экендиги далилденди.

Адабияттар:

1. Рысбаев С. Баланын окурмандык ишмердүүлүгүн калыптандыруудагы «Китепкөй баланын модели» тууралуу // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2023. – №1 (59). – С. 17-24.
2. [Электронный ресурс] Википедия <https://ky.wikipedia.org/>
3. [Электронный ресурс] ‘Özgür Ansiklopedi’ <https://tr.wikipedia.org/>
4. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. – Мектеп, 1977. – 92-б.
5. Кулматов А. Жер-суу аттары эл тагдырын баяндайт. – 13.01.2023 <https://kutbilim.kg/news/inner/zher-suu-attary-el-tagdyryn-bayandayt/>
6. Tekşan, K., Akkaya, S.E. ve Çinpolat, E. Gülten Dayioğlu’nun gezi kitapları üzerine bir değerlendirme // Ana Dili Eğitimi Dergisi. – 2019. – 7 (2), – 383 s.
7. Dayioğlu G. Kenya’ya Yolculuk. – İstanbul: ‘Yapı Kredi’ Yayınevi. – 2018.
8. Рысбаев С., Ала-Тоо уламыштары. – 2-китеп. – Б.: 2016. – 279 бет.
9. Dayioğlu G. Bambaşka Bir Ülke Amerika’ya Yolculuk. – İstanbul: ‘Altın Kitaplar’ Yayınevi. -2016.
10. Dayioğlu G. Mısır’a Yolculuk. – İstanbul: ‘Yapı Kredi’ Yayınevi. – 2015.
11. Dayioğlu G. Kafkağı’nın Ardına Yolculuk. – İstanbul: ‘Altın Kitaplar’ Yayınevi. –2017.

12. Dayıoğlu, G. Mısır'a Yolculuk. İstanbul: 'Yapı Kredi' Yayınevi. – 2015.
13. Dayıoğlu, G. Efsaneler Ülkesi Çin'e Yolculuk. İstanbul: 'Altın Kitaplar' Yayınevi. – 2017.
14. Dayıoğlu, G. Meksika'ya Yolculuk. İstanbul: 'Yapı Kredi' Yayınevi. – 2017.

Рецензиялаган:

*Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор*

ПЕДАГОГИКА ЖАНА ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

*Бекбоева Айдай Абылбековна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
ага илимий кызматкери,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: aidaiabylbek@gmail.com*

ЭРТЕ ЖАШТАГЫ БАЛДАРДЫН СҮЙЛӨӨ ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

*Бекбоева Айдай Абылбековна,
научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: aidaiabylbek@gmail.com*

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

*Bekboeva Aidai Abylbekovna,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: aidaiabylbek@gmail.com*

DEVELOPING SPEECH SKILLS IN EARLY CHILDREN

***Аннотация:** Эрте жаштагы балдардын келин өнүктүрүү татаал процесс, ал ар бир бала үчүн ар башка болот. Балдардын сүйлөө речинин өнүгүүсүнүн бир нече этаптарын аныкташат, алардын ар бири жаңы сүйлөө көндүмдөрүн өздөштүрүүнү камтыйт. Бул этаптарда курактын чеги жок. Кептин өнүгүүсүнүн бир баскычынан экинчисине өтүү жай же күтүлбөгөн жерден болушу мүмкүн. Ошол себептүү, макалада баланын сүйлөө речинин өнүгүүсү, анын активдүү сүйлөөсүнө түрткү берүү, сөз байлыгын байытуу, артикуляциялык аппаратты өркүндөтүү боюнча интенсивдүү иштөө жана чоңдор менен баарлашуу чөйрөсүн кеңейтүү эң маанилүү б.а. бала баарлашуу үчүн колдонгон пассивдүү жана активдүү лексикасы ж.б. жөнүндө сөз болот.*

***Аннотация:** Развитие речи в раннем детстве – сложный процесс, который у каждого ребенка индивидуален. Выделяют несколько этапов развития речи у детей, каждый из которых предполагает приобретение новых речевых навыков. Возрастных ограничений для этих этапов нет. Переход от одного этапа развития речи к другому может быть медленным или внезапным. Поэтому в статье речь пойдет о развитии речи ребенка. Самое главное – это стимулирование его активной речи, обогащение словарного запаса, интенсивная работа над совершенствованием артикуляционного аппарата, расширение круга общения со взрослыми,*

т.е. развитие пассивного и активного словарного запаса, который ребенок использует для общения и т.д.

Annotation: Speech development in early childhood is a complex process that is individual for each child. There are several stages of speech development in children, each of which involves the acquisition of new speech skills. There are no age restrictions for these stages. The transition from one stage of speech development to another can be slow or sudden. Therefore, this article will focus on the development of a child's speech, the most important thing is stimulating his active speech, enriching his vocabulary, intensive work on improving the articulatory apparatus, expanding the circle of communication with adults, i.e. passive and active vocabulary that the child uses for communication, etc.

Түйүндүү сөздөр: курактык өзгөчөлүктөр, эрте өнүктүрүү, ишмердүүлүк, артикуляция, образдык ой жүгүртүү, диалог, оюн, чөйрө, өсүү зонасы, метод, жөндөмдүүлүк, тилдик активдүүлүк, имитация, коммуникация, сенсор.

Ключевые слова: возрастные особенности, раннее развитие, деятельность, артикуляция, образное мышление, диалог, игра, среда, зона роста, метод, способность, языковая активность, имитация, коммуникация, сенсорика.

Key words: age characteristics, early development, activity, articulation, imaginative thinking, dialogue, game, environment, growth zone, method, ability, language activity, imitation, communication, sensorics.

Киришүү. Баланын дени сак болсо, анын тилин эрте жаштан өнүктүрүү, аны менен баарлашканда, аны курчап турган нерселер боюнча айтып берүү менен сүйлөөсү табигый түрдө өрчүй баштайт. Бала адегенде сүйлөп жаткан адамды байкап, сөздү өзүнө сиңирүүгө аракет кылат, ошондуктан сүйлөп жаткан сөздүн тууралыгына ар дайым көз салуу маанилүү. Балага өзүнүн курагына мүнөздүү муктаждыктарын ишке ашыра ала турган жагымдуу шарттарды түзүү зарыл болот. Аны менен кошо баланын майда булчуңдарын өнүктүрүүчү оюндарды сунуштап, ошондой эле артикуляция жана манжа гимнастикасы менен тааныштыра баштоо керек. Эгерде наристе кыйынчылыктарга дуушар болуп жатканын жана анын сүйлөө өнүгүүсү нормалдуу чектерден алда канча артта калганы сезилсе, анда атайын адиске кайрылуу зарыл.

Изилдөөнүн максаты. Балдарга тилди үйрөтүү боюнча окумуштуулардын пикирлерин аныктоо. Эрте жаштагы балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө жаш курактын таасири чоң, анткени бул мезгил сөз байлыгынын активдүү кеңейүү, сөздүн айтылышын жана грамматикасын оюндар, баарлашуу жана артикуляциялык көнүгүүлөр аркылуу өнүктүрүү мезгили. Балдар жаңы

сөздөрдү колдонууга, антоним жана синонимдерди тандоого, ошондой эле кептин ар кандай бөлүктөрүн колдонууга үйрөнүшөт.

Изилдөөнүн методу. Макала эрте жаштагы балдарга тил үйрөтүүдө теориялык изилдөө жана педагогикалык тажрыйбаны үйрөнүү методдору бул макаланын методологиялык негизи катары каралды.

Негизги мазмуну. Баланы эрте өнүктүрүүдө анын өнүгүү этабы акыл өстүрүүчү, сүйлөөсүнө шык берүүчү, интеллектуалдык жактан өзгөчө жөндөмдүүлүктөр, эң негизгиси муктаждык менен мүнөздөлөт. Ошондуктан, бул илимий макала көбүнчө чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектеринин негизинде талкууга алынды.

Кыргызстан – көп улутуу өлкө. Учурда «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзам толукталып, кыргыз тилинин коомдогу кызматын, укуктук макамын мурдагыдан алда канча кеңейтти [1].

Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамында, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамында жана жобосунда баланын адептүү өсүп жетилишинин негиздерин түптөөдө жана ар тараптан өнүктүрүүдө балдарды кенже курактан тартып тилдерге үйрөтүү зарылчылыгы

айтылат [2]. Ошол себептен, билим берүү тутумунун башаты болгон балдар бакчаларында, кыргыз тилин үйрөтүүнү натыйжалуу уюштуруу бүгүнкү күндө негизги маселелерден. Кенже курак - балдардын эне тили тез өнүгүп, башка тилдерди өздөштүрүү жөндөмдүүлүктөрү жогору болгон мезгил. Бирок, кенже куракта бала эч кыйынчылыксыз эле балдар менен ойноп жатып тилдерди үйрөнүп алат деген ойго кошула албайм. Качан гана тил үйрөтүү үчүн педагогикалык шарт түзүлгөндө, тутумдуу иш уюштурулганда гана натыйжалуу жыйынтык болот. Тилекке каршы, учурда балдар кыргыз улутунда болгонуна карабастан, өз эне тилинде жакшы сүйлөй албай жатышат. Бул балдар кийин билим алууда, келечектеги адистик ишмердүүлүгүндө кыргыз тилин мыкты колдоно албасы мүмкүн. Андыктан, балдар бакчаларында кыргыз тилин эрте жашында үйрөтүүнүн максаты – балдардын биринчи кыргыз тилинде мыкты сүйлөшүнө жетүүгө аракет жасоо эсептелет.

Учурда коом ар түрдүү, улам жаңы, заманбап бала бакчаны талап кылып жатат. Кыргыз тилинде жана ага кошумча чет тилдердин биринде сүйлөө, башка өлкөлөрдүн тилдеринде сүйлөгөн адамдарды түшүнүү, чет өлкөлөрдү кыдыруу, ар кандай элдердин салттарына, маданиятына кызыгуу азыркы баланын жашоосунун бөлүгү болуп калды.

Ааламдашуу шартында билим берүү тутуму дүйнөлүк жана ата-мекендик эмгек рынокторунда атаандаштыкка туруктуу, суроо-талапка ээ болуучу адистерди даярдоо керектигин байма-бай айтып келет. А бул процесстин башаты бала бакча балдарынан башталаары талашсыз. Балдар бакчаларында тарбияланып жаткан кенже курактагы балдардын тилди үйрөнүү процесси бир бүтүндүктү түзөрүн түшүнүү абдан маанилүү. Баланын өнүгүү этаптары сүйлөө чөйрөлөрүндөгү интеллектуалдык, шыктандыруучу жөндөмдүүлүктөр жана муктаждыктар менен мүнөздөлөт жана педагогика илиминдеги коммуникативдик ыкманын негизин түзөт.

Балдарды эрте куракта ар тараптуу өнүктүрүү зарыл экендигин ХХ кылымдын 70 жылдарында өнүккөн өлкөлөр түшүнө баштаган. Бир топ изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Нобель сыйлыгынын ээси Жеймс Хикман өзү экономист болгону менен балдардын эрте өнүүгүүсүнө абдан көңүл бурган. Ал баладагы жөндөмдүүлүктөр кенже куракта пайда болорун, алар менен системалуу иш алып баруу канчалык эрте баштаса, ошончолук майнаптуу болорун айткан. Ал кесибине жараша бул боюнча ал тургай экономикалык эсептөөлөрдү да жасап чыккан. Бакча балдарына жумшалган 1 АКШ доллардын кайтарымы кийин 7-8 АКШ доллардан кем болбой тургандыгын эсептеген [3].

Ал эми, дүйнөгө белгилүү «Sony» корпорациясын негиздөөчүсү, чоң инженер, жапон атуулу Масару Ибука «Үч жаштан кийин кеч» китебинде адам билимине, тарбиясына жана эмгекчилдигине таянуу менен гана ийгиликке жете алат деген пикирин айткан. «Бала тарбиясы, эрте жашта тилдерди үйрөтүү, кийин аларда дүйнөлүк атаандаштыкка туруштук бере тургандай кандай сапаттар болуш керек, негизи тил үйрөтүү балада канча жаштан башталат деген суроолордун үстүндө ой жүгүртүп, ошол боюнча бир топ иштерди алып барган. Мына эми бала эрте жашта тил үйрөтүү жана тарбия берүүдө, ошондой эле жапон өлкөсү жаратылыш ресурстарынын чектелгендигине карабастан дүйнө жүзүндөгү эң алдыңкы экономиканы куруп, жашоо стандарттары боюнча өтө жогорку деңгээлге чыга алды» деп баса белгилейт [4].

Же болбосо чех педагогу Ян Амос Коменскийди алып көрсөк. Ал – жазуучу, коомдук ишмер. «Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет» аттуу эмгегин жазган. Өзүнүн аталган эмгегинде мындай дейт: «Кээ бир балдар үчүн грамматиканын башталышы алты айдан кийин пайда боло баштайт, бирок көбүнчө биринчи жылдын аягында, алардын тилинде кээ бир тыбыштар, атүгүл а, э, и, ба, ма, та ж.б. муундар түзүлө баштайт. Ал эми улам кийинки жылы бул балдар сөздөрдү

толугу менен айтууга аракет кылып калат. Бирок балдардын тилин жоопкерчилик менен көзөмөлдөп, тилин туура, так сүйлөөгө жаштайынан көндүрүү өтө маанилүү. 4-5 жашынан тартып жазуунун алгачкы элементтери болгон: сүрөт боё, көп чекиттерди бириктирүү, түз сызыктарды, илмектерди жана илгичтерди, тегерекчелерди жана басма тамгаларды акырындык менен үйрөтүү керек. Мына ошондо гана балдар калем сапты туура кармаганды, тамганы таза жана сулуу жазганды үйрөнүп, чекит, сызык ж.б. эмне экенин алгач үйрөнүшөт. Бул жөндөмдөр жана көндүмдөр кийин балдар мектеп партасына отурганда мектеп педагогу үчүн бир топ жеңил болот [5].

Жакынкы эле жылдарда россияда жашаган кичинекей полиглот кыздын окуясын карап көрсөк. Орусияда жашаган Белла Девяткина жөнүндө айтсак, ал Москвада төрөлүп, чоңойгон. Кыздын ата-энеси анын тилин эрте жашында өнүктүрүүнү пландашкан. 3,5 жашында англис, француз, немис, испан, кытай жана араб тилдеринде эркин сүйлөгөн. Ал эми 4 жашта «Укмуш адамдар» телеберүүсүнө катышып, таанымал болгон. Аталган программанын катышуучуларынын арасында ал эң кичүүсү, ошону менен катар эң өзгөчөсү да болгон. Көптөгөн адамдар Белланы «таланттуу полиглот» деп аташкан. 2016-жылы укмуштуудай полиглот кызды «Укмуш адамдар» программасынын алып баруучусу Александр Гуревич коомчулукка тааныштырган. Кыздын апасы англис тили мугалими болгондуктан, тилди кичинекей кезинен баштап өзү үйрөткөн. Белла эрте жашынан кесипкөй мугалимдер менен башка тилдерди үйрөнөт. Анын жөндөмдүүлүгү машыгуунун натыйжасы эмес, табигый өнүгүүнүн натыйжасы болуп калды. Анткени, ага ымыркай кезинен эле чет тилде сүйлөгөн адистер келип, кызга күн сайын бир нече саат бою аны менен чогуу ойноп, тил үйрөтүп, сабак өтүп келишкен. Мына ушул тилдик нормаларды ал оюндар аркылуу жана жандуу баарлашуу аркылуу үйрөнгөн. 3 жашында кичинекей кыз беш тилде сүйлөсө, 4 жашында дагы экөө кошулган. Көптөгөн ата-энелер эрте жаштагы баласына керексиз

билимди «ашкере жүктөөдөн» коркушат. Эрте жашында сөздөрдү жөнү жок жаттап алуунун кереги жок, кадимки күнүмдүк иштерде – оюндарда, китеп окууда, сейилдөөдө, жуунууда дайыма чет тилин угуу – бала аны эне тилиндей сиңире баштайт [6].

Ал эми Россияда, Октябрь революциясына чейин губернаторлор менен атайын бала багуучулардын курчоосунда жүргөн жаш дворяндын 5-6 жашында жок дегенде 3-4 тилди билбеши жөн эле адепсиздик болгон. Мектеп жашында аларга дагы бир нече тил кошулган. Тилдерди эрте жаштайынан үйрөнүү – бул эң сонун машыгуу, анткени сүйлөө бир эле учурда мээнин көптөгөн ар түрдүү аймактарын камтыган татаал система. Ошон үчүн кош тилдүү адамдар билим жана көп маданияттуулуктан тышкары көп милдетти аткаруу, баарлашуу жөндөмдөрүн арттыруу сыяктуу жөндөмдөргө ээ болушат. Чондордо эки тилдүү адамдар Альцгеймер оорусуна азыраак чалдыгышат жана инсульттан тез айыгышат.

А.А. Алымбекованын «Эрте билим берүүнүн мектептеги ийгиликке тийгизген таасири: Заманбап ыкмалардын талдоосу» деген илимий макаласында «эрте окутуу – бул балдардын төрөлгөнүнөн алты жашка чейинки максаттуу өнүгүүсү жана тарбиялоо процесси. Баланын жашоосунун бул мезгили негизги когнитивдик, социалдык, эмоционалдык жана физикалык көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн маанилүү болуп саналат, алар кийинчерээк алардын мектептеги билим алуусу жана жашоодогу жалпы ийгилиги үчүн негиз болуп калат» – дейт [7, 36].

Демек, тилдин өнүгүүсү – баланын эрте курагында башталган тилди үйрөнүү процесси. Бала адегенде тегерегиндегилердин үндөрүн угуп анан аларды туурап, акырындап бир-эки сөздөрдү айтууга аракет жасай башташат. Тилди үйрөнүүдө балдар тиешелүү этаптарды басып өтөт: бала адегенде бир сөз айтат, андан кийин эки сөз, кийин бара-бара бир топ сөздөн турган фразаларды акырындап айта баштайт. Балдардын бул этаптарды канчалык тез басып өтөрү баланын жеке мүмкүнчүлүгүнөн жана тилди үйрөтүү ыкмасынан көз каранды.

Мындан тышкары, балдар төмөнкү түшүнүктөр: кыймыл-аракеттер, сандар, түстөр, ата-эне, бир туугандар, жакын туугандар, үй жаныбарлары, жапайы жаныбарлар, кийим-кечелер, дене мүчөлөрү, курчап турган предметтер, бала бакчадагы буюмдар, оюнчуктар, көчөдөгү бак-дарактар, тамакаштар, азык-түлүктөр, өлчөмдөр, формалардын түрлөрү, кесиптер, жыл мезгилдери, жаратылыш кубулуштары, аба ырайы, коомдук жайлар, транспорт, жазуу куралдары, кол эмгек материалдары ж.б. билип баштайт.

Балдар эрте жашынан өз өлкөсүнүн маданияты менен сөзсүз тааныш болушу керек, алар:

- улуттук майрамдар;
- улуттук символдор;
- ырлар, жомоктор, окуялар, видеоматериалдар;
- улуттук оюндар;
- улуттук оюнчуктар, күнүмдүк жашоодогу предметтер, тамак даярдоо;
- улуттук музыкалык аспаптар;
- балдар көрүп жүргөн салттар, балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша аңгемелер (Балдар кайда жашайт? Эмне ойнойт? Кайда барат? Кандай иш-чараларга катышат? Үйдө эмне иш кылат? ж.б.) ырымдар (Баланы кантип бешикке салат? Тушоо той ж.б.);
- балдарга түшүнүктүү болгон маданий символдор, мисалы, балдар жомокторундагы жана мультфильмдердеги каармандар, аңгеме, жомок, уламыштар сыяктуу популярдуу чыгармалар, белгилүү сүрөтчүлөрдүн, анын ичинде балдар сүрөтчүлөрүнүн картиналары, архитектуралык эстеликтердин сүрөттөрү же слайддары ж.б.

Көп сандагы тилдик бирдиктердин санын өздөштүрүп гана тим болбостон, белгилүү бир сапаттагы тил материалына жетишүү, аларды минималдуу чыгымдар менен болсо да (баланын компетенттүүлүгүндө тилдик бирдиктердин көбөйүшү менен) табигый жана ийкемдүү, кырдаалга жараша болжолдонот. Баарлашуу процессинде акырындык менен баланын монологунан баштап, чоң адам менен баланын ортосундагы диалог, бала менен башка балдардын ортосундагы коммуникацияга чыгуу керек.

Корутунду. Балдардын кебин эрте өнүктүрүү, сенсордук кабыл алуусу, акылын жана тилин өстүрүү жана өнүгүүсү айланачөйрөнү таанып-билүү менен тыгыз байланышта. Тилди эрте жашында үйрөтүү ой жүгүртүүнүн негизин түзгөн сенсордук түшүнүктөргө таянат жана ой жүгүртүү менен биримдикте өнүгөт. Ошол себептүү, тил өстүрүү ишин сенсордук жана ой жүгүртүү процесстерин өнүктүрүүгө багытталган иштен бөлүп кароого болбойт. Балдардын ой жүгүртүүсүн элестетүүлөр жана айланачөйрө тууралуу түшүнүктөр аркылуу байытып туруу, ой жүгүртүүнүн мазмунун өнүктүрүүнүн негизинде балдардын тилин өстүрүү маанилүү. Баланын тилинин эрте калыптанышы кандайдыр бир ырааттуулукта ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашырып: конкреттүү түшүнүктөн абстракттуу түшүнүккө, жөнөкөй структуралардан татаалга карай; тилдик материалды өздөштүрүү жөнөкөй айтуу жолу менен, ой жүгүртүүчү маселелерди чечүү шарттарында жүргүзүлөт. Бул принципке багыт алган педагог сабакта окутуунун көрсөтмө каражаттарын кеңири колдонууга, таанып-билүү процесстерди өнүктүрүүгө өбөлгө боло турган метод, ыкмаларды колдонууга милдеттенет.

Тилдик активдүүлүк – бул сүйлөө эле эмес, угуу, кепти кабыл алуу. Ошондуктан балдарга педагогдун кебин активдүү кабыл алуусун жана түшүнүүсүн үйрөтүү маанилүү. Сабактарда бардык балдардын тилди үйрөнүү активдүүлүгүн камсыз кылган түрдүү факторлорду пайдалануу: эмоционалдык – оң фон; субъект – субъекттик баарлашуу; жекече багытталган ыкмалар: көрсөтмө материалды, оюндарды кеңири пайдалануу; ишмердүүлүктүн түрлөрүн алмаштырып туруу; жеке тажрыйбага таянган тапшырмалар ж.б. комплекстүү колдонгондо гана бала бакчаларындагы тарбияланып, тил үйрөнүп жаткан балдардын тил үйрөнүүсү туура жолго коюлат.

Адабияттар:

1. «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 17-беренеси. – 2023. – № 140
2. «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндө» мыйзамы. – 2023. – № 179
3. James J. Heckman. Policies to foster human capital // Research in Economics. – 2000. Vol. 54. – P.3-56 (пер.с англ. Е. Покатович).
4. Масару Ибука. Үч жаштан кийин кеч. – Б., 2015. – 6-б.
5. Коменский Я.А. Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет. – М.: Учпедгиз, 1947. – 21-б.
6. [Электронный ресурс] // https://www.vokrug.tv/person/show/bella_devyatkina/
7. Алымбекова А.А. Эрте билим берүүнүн мектептеги ийгиликке тийгизген таасири: Заманбап ыкмалардын талдоосу // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2024. – №3 (64). – С. 35-41.
8. Орусбаева Т.А. Мектепке чейинки курактагы балдардын сөзүн өстүрүү технологиясы. – ЖЧК «Кутаалам». – 2018. – 4-7-бб.

Рецензиялаган:

*Токтомаматов А.Д.,
педагогика илимдеринин кандидаты*

КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PROFESSIONAL EDUCATION

*Дюшекеева Айзада Кубанычбековна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Добаев Кыргызбай Душенбекович,
доктор педагогических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**ОТ ИСТОКОВ ЛЕКСИКОГРАФИИ К СОЗДАНИЮ ЛАТИНСКО-КЫРГЫЗСКОГО
УЧЕБНОГО СЛОВАРЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ**

*Дюшекеева Айзада Кубанычбековна,
аспирант,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Добаев Кыргызбай Душенбекович,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**ЛЕКСИКОГРАФИЯНЫН БАШТАЛЫШЫНАН ТАРТЫП МЕДИЦИНАЛЫК
ЖОЖдордун СТУДЕНТТЕРИ ҮЧҮН ЛАТЫНЧА-КЫРГЫЗЧА ОКУУ СӨЗДҮГҮН
ТҮЗҮҮГӨ ЧЕЙИН**

*Diushekeeva Aizada Kubanychbekovna,
Graduate Student,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

*Dobayev Kyrgyzbay Dushenbekovich,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**FROM THE ORIGINS OF LEXICOGRAPHY TO THE CREATION OF
A LATIN-KYRGYZ EDUCATIONAL DICTIONARY FOR STUDENTS
OF MEDICAL UNIVERSITIES**

Аннотация: Значение словаря в процессе получения, сохранения и передачи знаний сложно переоценить. В эпоху информации, когда появились новые технологии, позволяющие быстро и эффективно обрабатывать информацию, а мир стал многоязычным и глобальным, роль словарей в межъязыковой и межкультурной коммуникации стала особенно актуальной. Словари помогают сохранять национальные языки и диалекты, являющиеся носителями культурных традиций, и используются для решения дидактических, исследовательских и переводческих задач. Они находят применение в различных сферах: в науке и образовании, а также в практике речевого общения на родном и иностранных языках. Цифровые технологии открыли перед лексикографами новые горизонты в организации процесса создания словарей. С появлением цифровых технологий сам словарь значительно изменился: увеличился его объём и структурная организация, а способ представления материалов стал более удобным для пользователя.

В статье рассматриваются исторические аспекты лексикографии, их эволюция и взаимосвязь с современной практикой создания латинско-кыргызского учебного словаря.

Аннотация: Билим алуу жана берүү процессинде сөздүктүн маанисин баалоо кыйын. Маалымат доорунда маалыматты тез жана натыйжалуу иштетүүгө мүмкүндүк берген жаңы технологиялар пайда болуп, дүйнө көп тилдүү жана глобалдуу болуп турганда тилдер жана маданияттар аралык байланышта сөздүктөрдүн ролу өзгөчө актуалдуу болуп калды. Сөздүктөр маданий салттарды алып жүргөн улуттук тилдерди жана диалектилерди сактоого жардам берет жана дидактикалык, изилдөө жана котормо маселелерин чечүү үчүн колдонулат. Алар ар кандай тармактарда: илимде жана билим берүүдө, ошондой эле эне тилде жана чет тилдеринде сүйлөө байланышында колдонулат. Санариптик технологиялар лексикографтар үчүн сөздүктөрдү түзүү процессин уюштурууда жаңы горизонтторду ачышты. Санариптик технологиянын пайда болушу менен сөздүктүн өзү кыйла өзгөрдү: анын көлөмү жана структуралык уюштурулушу көбөйүп, материалдарды берүү ыкмасы колдонуучуга ыңгайлуу болуп калды.

Макалада лексикографиянын тарыхый аспектилери, алардын эволюциясы жана латынча-кыргызча окуу сөздүгүн түзүүнүн азыркы практикасы менен өз ара байланышы каралат.

Annotation: The importance of the dictionary in the process of obtaining, preserving and transferring knowledge is difficult to overestimate. In the information age, when new technologies have emerged that make it possible to process information quickly and efficiently, and the world has become multilingual and global, the role of dictionaries in interlanguage and intercultural communication has become especially relevant. Dictionaries help preserve national languages and dialects that bear cultural traditions, and are used to solve didactic, research, and translation tasks. They are used in various fields: in science and education, as well as in the practice of speech communication in native and foreign languages. Digital technologies have opened up new horizons for lexicographers in organizing the process of creating dictionaries. With the advent of digital technology, the dictionary itself has changed significantly: its volume and structural organization have increased, and the way materials are presented has become more user-friendly.

The article examines the historical aspects of lexicography, their evolution and relationship with the modern practice of creating a Latin-Kyrgyz educational dictionary.

Ключевые слова: латинский язык, лексикография, учебный словарь, медицинская терминология, термин.

Түйүндүү сөздөр: латын тили, лексикография, окуу сөздүгү, медициналык терминология, термин.

Key words: Latin language, lexicography, educational dictionary, medical terminology, term.

Введение. В последние десятилетия лексикография претерпела значительные изменения. Благодаря внедрению новых информационных технологий теперь стало возможным реализовывать масштабные лексикографические проекты в кратчайшие сроки. Одновременно с этим возросли требования пользователей и влияние рыночных факторов в издательском деле. Эти новые реалии в лексикографии требуют осмысления и дальнейшей работы. «Система образования формируется, опираясь на накопленный в стране опыт работы, и совершенствуется, учитывая глобальные вызовы современности, запросы личности, общества и государства» [3, с. 4].

Изучение словарей, разработанных в XXI веке, позволяет увидеть, как современная лексикография стремится удовлетворить потребности пользователей. Это проявляется в социокультурной направленности на решение теоретических проблем лексикографии, таких как определение объёма словника, выбор объекта описания, структура словарной статьи, классификация значений, язык словаря и другие аспекты. Кроме того, это отражается в практической стороне – в том, как лексикография взаимодействует с потенциальными пользователями словарей. Становится очевидным осуществление двух векторов развития: один из них – это развитие лучших традиций отечественной лексикографии и использование новых достижений лингвистики, а другой – это влияние новой научной парадигмы и учёт интересов читателей.

Лингвисты уделяют особое внимание разработке современных учебных словарей, которые предназначены для помощи в изучении языка. Как самостоятельное лингводидактическое направление стала активно развиваться лексикография «меньших форм и большей обучающей направленности» – учебная (педагогическая) лексикография [5, с. 9].

В рамках теории лексикографии учебные словари занимают особое положение и рассматриваются, наряду с грамматическими

материалами, как один из видов дидактического вспомогательного инструментария, используемого на занятиях по латинскому языку. Применение учебных словарей в процессе обучения иностранным языкам, особенно на начальных этапах, способствует более глубокому освоению лексики и грамматики изучаемого языка, а также развитию когнитивных способностей, улучшению и повышению культуры речи у обучающихся, владеющих несколькими языками.

Независимо от того, что лексикографическое конструирование является неотъемлемой составляющей как практической лексикографии, так и теории лексикографии, этот раздел науки словарного представления лингвистических данных до сих пор остаётся недостаточно изученным. Безусловно, основные понятия, такие как макро- и микроструктура словаря, словарная статья и её компоненты, в целом определены и не вызывают разногласий. Это обусловлено тем, что они формировались постепенно, в течение многих веков, позволяя уточнять, совершенствовать и адаптировать их к меняющимся представлениям о назначении словаря в разные исторические периоды. На протяжении веков словарь служил в первую очередь справочником, предоставляя информацию о значении и переводе слов. Со временем словарь, оставаясь источником сведений о значениях слов, стал также раскрывать другие аспекты лексики, такие как полисемия, фразеология и другие. В результате появились разделы словарной статьи, где в сжатой, «лексикографической» форме представлены достижения современной лингвистической науки.

Цель исследования заключается в изучении исторических аспектов лексикографии, их эволюции и взаимосвязи с современной практикой создания учебных словарей, а также в анализе современных методов составления учебных словарей для студентов медицинских вузов.

Методы исследования. Были использованы метод сравнительно-исторического

анализа и дескриптивный метод. Сравнительно-исторический метод использовался при анализе происхождения латинских лексем, выявлении их семантических изменений и заимствований в другие языки, в том числе при сопоставлении латинских терминов с их эквивалентами в кыргызском языке. Дескриптивный метод применялся при составлении словарных статей, описании лексических значений, грамматических характеристик и особенностей употребления терминов в контексте современного кыргызского языка.

Основное содержание. Лексикографическая традиция началась с древних цивилизаций, когда возникла необходимость систематизировать и фиксировать слова и понятия для обучения и сохранения знаний. Практическая лексикография родилась 4 тысячи лет назад в виде различных глоссов, глоссариев и вокабуляриев [1, с. 3]. В XXV веке до нашей эры в Шумере, в XX веке до нашей эры в Китае и в XVIII веке до нашей эры в Древнем Египте появились первые переводные словари. До наших дней дошли фрагменты дву- и трёхязычных словарей, созданных в Месопотамии более двух тысяч лет назад.

Первые толковые словари появились в странах с иероглифической письменностью: в Китае – в III веке до нашей эры, в Японии – в VIII веке нашей эры.

Столь же древними являются идеографические словари: во II–III вв. н.э. были созданы «Ономастикон» Ю. Поллукса, санскритский словарь «Амара-коша» (что в переводе означает «сокровищница Амара»), словарь Аристофана Византийского [4, с. 53].

Первая книга в виде словаря в современном понимании опубликована в 1538 г. сэром Томасом Элиотом (T. Elyot) – это латинско-английский словарь [10, с. 4].

Многие учёные считают, что английская научная лексикография берёт своё начало со словаря Сэмюэля Джонсона (S. Johnson), который был издан в 1755 году. Французская научная лексикография расцвела благодаря Энциклопедии Дени Дидро (1765 год) и Большому универсальному словарю XIX века

Пьера Лярусса (Larousse P. Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle). Немецкая научная лексикография получила мощный толчок с появлением Немецкого словаря братьев Гримм (Grimm. Deutsches Wörterbuch), вышедшего в 1852 году. Арабская научная лексикография возникла в XVII веке в виде толкований слов Корана и на протяжении долгого времени ограничивалась исключительно религиозной тематикой. Американская лексикография берёт своё начало со словарей Ноаха Вебстера (N. Webster), которые появились в XIX веке и стали неотъемлемой частью американской культуры.

Первые лексикографические труды восточных славян, именовавшиеся в ту пору лексиконами, алфавитами или толкованиями, представляли собой, главным образом, собрания иноязычных и устаревших лексем.

В середине XX века в лексикографии начинается новый этап. Словарь по-прежнему остаётся справочником, но он также начинает выполнять новые функции: обобщать и представлять результаты лингвистических исследований, а также служить инструментом обучения языку. Концепция параметризации словаря, основанная на идее умножения функций лексикографического описания, привела к появлению возможности включения в базовую структуру словаря новых элементов, представляющих результаты различных исследований. Таким образом, лексикография перестала быть простым описанием, превратившись в осмысление и интерпретацию описанного с позиции определённого лингвистического направления.

В трудах В.В. Морковкина [4], В.Д. Табанаковой [8], А.С. Герда [2], В.П. Беркова [1], А.К. Сулеймановой [7] и других исследователей подробно рассматриваются вопросы теории и практики лексикографической деятельности, которая представляет собой процесс создания словарных произведений.

Основными аспектами, определяющими значимость исследования фундаментальных принципов разработки учебных словарей, являются следующие:

- требуется теоретическое обоснование для составления словарей и систематизации педагогической информации в учебных словарях;

- определение структуры и пределов предметного содержания, в данном случае, по латинскому языку;

- потребность в постоянном совершенствовании профессиональных навыков преподавателей, а также содействие студентам медицинских учебных заведений в их подготовке к будущей профессиональной деятельности.

В соответствии с целью нашего исследования, мы определили следующие задачи:

- исследовать и проанализировать методы создания учебно-методических материалов и словарей, включая существующие лексикографические работы в сфере медицины;

- систематизировать ключевые аспекты разработки и теоретического обоснования фундаментальных этапов создания учебных словарей;

- сконструировать концептуальную модель учебного латинско-кыргызского словаря;

- оценить эффективность разработанных теоретических и практических методов создания учебных словарей.

На сегодняшний день практическая лексикография существенно продвинулась в создании учебных справочных материалов, предназначенных для образовательных целей. Особое значение среди них имеют терминологические словари-справочники, которые играют ключевую роль в обучении, особенно для студентов медицинских специальностей, изучающих латинский язык. В рамках учебного процесса студенты осваивают около 1500–2000 медицинских терминов и терминоэлементов на латинском языке. Однако имеющиеся словарные учебные пособия и другие лексикографические труды не всегда обеспечивают эффективное усвоение латинской лексики в учебной практике.

Латинская медицинская терминология является основой для описания анатомических, физиологических и патологических процессов, а также для создания международных стандартов в медицине.

В рамках исследования современного лексикографического представления медицинских терминов были проанализированы два учебных словаря, опубликованных в XXI веке:

1) «Словарь латинско-русский, русско-латинский для медицинских колледжей» (авторы А. А. Швырев, М. И. Муранова) [9];

2) «Учебный медицинский латинско-русский и русско-латинский словарь» (авторы Д. А. Рудавин, Е. В. Журавлева, Д. М. Сохин) [6].

Ключевые аспекты разработки и теоретического обоснования фундаментальных этапов создания учебных словарей – это совокупность принципов, подходов и этапов, которые обеспечивают методологическую основу и практическую реализацию процесса создания словарей, предназначенных для образовательных целей. Рассмотрим подробнее ключевые аспекты разработки и этапы создания учебного словаря.

1. Ключевые аспекты разработки – это основные элементы и направления, которые определяют процесс создания учебного словаря:

- целевая аудитория;

- тип словаря: выбор формата и назначения (терминологический, двуязычный, тематический);

- отбор лексического материала: частотность, актуальность, тематическая релевантность;

- структура словаря: способы подачи материала (алфавитный, тематический или контекстуальный порядок).

- формат представления данных: использование примеров, грамматических и стилистических помет, иллюстраций.

2. Теоретическое обоснование – это научная база, которая объясняет выбор подходов и методов на каждом этапе создания словаря:

- методология: определение научных принципов отбора, описания и классификации лексических единиц;

- когнитивные и коммуникативные подходы: создание словаря как инструмента для развития языковых и профессиональных компетенций.

- современные технологии: использование цифровых платформ для интерактивных словарей.

3. Фундаментальные этапы создания – это основные шаги, необходимые для разработки учебного словаря:

- определение цели и задач словаря (поддержка учебного процесса, углубление знаний по профессиональной лексике, облегчение перевода и запоминания ключевых терминов);

- принципы отбора лексики (частотность, тематическая релевантность, функциональность);

- составление корпуса лексем;

- формирование структуры и выбор форм подачи информации;

- проверка, корректировка и апробация словаря в учебной практике.

Создание концептуальной модели латинско-кыргызского учебного словаря требует четкой структуризации задач и функциональности словаря.

Основные компоненты концептуальной модели:

а) лексическое наполнение: слова и термины, актуальные для учебного процесса (анатомия, фармакология, клиническая терминология);

б) частотные лексемы, выбранные на основе анализа учебных материалов;

в) структура словарной статьи (заглавное слово, перевод, морфологическая информация, пример использования);

г) сопутствующие элементы (грамматический справочник, таблицы).

Чтобы оценить эффективность разработанных теоретических и практических методов создания учебных словарей, необходимо последовательно описать процесс оценки, критерии, подходы и результаты

анализа. Критерии оценки эффективности учебного словаря:

✓ Образовательная ценность – насколько словарь способствует усвоению материала и достижению образовательных целей;

✓ Практическая применимость – удобство использования словаря в учебной и профессиональной деятельности;

✓ Когнитивная доступность: легкость поиска и восприятия информации благодаря структуре словаря.

В контексте учебного словаря методы оценки помогают определить, насколько он соответствует целям и задачам, а также выявить его сильные и слабые стороны. Методами оценки являются: анкетирование, экспериментальное тестирование, статистический анализ.

Выводы. Современные студенты-медики нуждаются в учебных материалах, которые соответствуют их программе обучения и помогают им легче усваивать сложную терминологию. Специально созданные для учебных целей словари предоставляют структурированную и систематизированную информацию, которая помогает быстрее понимать материал и ориентироваться в медицинских терминах. Следовательно, разработка специализированных словарей, адаптированных под особенности латинской медицинской терминологии, представляет собой значимый этап в повышении качества профессиональной подготовки будущих врачей. Создание таких словарей способствует более эффективному освоению сложной терминологии и помогает студентам глубже и точнее понимать медицинские знания.

Литература:

1. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии. Словник. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1973. – 192 с.
2. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. (Как работать над терминологическим словарем). – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1986. – 73 с.

3. Мамытов А. К вопросу о совершенствовании законодательства Кыргызской Республики об образовании // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2021. – № 3 (55). – С. 4-10.
4. Морковкин В.В. Идеографические словари. – М., 1970.
5. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: дис. ... д-ра филол. наук в форме научного доклада. – М., 1990. – 71 с.
6. Рудавин Д.А., Журавлева Е.В., Сохин Д.М. Учебный медицинский латинско-русский и русско-латинский словарь. – М.: Практическая медицина, 2020. – 116 с.
7. Сулейманова А.К. Лингводидактические основы комплексного тематикотерминологического словаря генеративного типа (на материале «Бурение нефтяных и газовых скважин»): Дис. ...канд. пед. наук. – Уфа, 1999. – 256 с.
8. Табанакова В.Д. Семантизация термина в одноязычных терминологических словарях: Дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1981. – 204 с.
9. Швырев А.А., Муранова М.И. Словарь латинско-русский, русско-латинский для медицинских колледжей. – Изд. 3-е. Ростов н/Д.: Феникс, 2019. – 288 с.
10. Singh R.A. An Introduction to Lexicography. – Mysore, 1982.

Рецензент:

*Ниязова А.М.,
педагогика илимдеринин кандидаты*

УДК 796.1/3

*Кулуев Бакытбек Мамасаитович,
зав.каф. №2 физвоспитания, доцент,
Ошский государственный университет,
Кыргызская Республика, город Ош,
e-mail: Kuluevbakyt35@gmail.com*

**ВОЛЕЙБОЛ В ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ
ВУЗОВ РАЗНЫХ РЕГИОНОВ МИРА**

*Кулуев Бакытбек Мамасаитович,
Ош мамлекеттик университети,
№2 дене тарбия кафедрасынын баичысы, доцент,
Кыргыз Республикасы, Ош шаары,
e-mail: Kuluevbakyt35@gmail.com*

**ВОЛЕЙБОЛ ДҮЙНӨНҮН АР КАНДАЙ АЙМАКТАРЫНЫН
ЖОЖдорундагы СТУДЕНТТЕРИНИН ДЕНЕ ТАРБИЯСЫНДА**

*Kuluyev Bakytbek Mamasaitovich,
Head of the Department of Physical Culture № 2, Associate Professor,
Osh State University,
Kyrgyz Republic, Osh city,
E-mail: Kuluevbakyt35@gmail.com*

**VOLLEYBALL IN PHYSICAL EDUCATION OF UNIVERSITY
STUDENTS FROM DIFFERENT REGIONS OF THE WORLD**

Аннотация: Статья посвящена ретроспективному анализу внедрения волейбола в физическое воспитание студентов, рассматривая эволюцию его содержания и тенденции развития в разных странах. Основными методами исследования были анализ литературных, учебных и нормативно-правовых источников. Установлено, что в США волейбол развивался как факультативная клубная дисциплина, ориентированная на массовость и досуг. В СССР он был частью обязательной государственной программы, направленной на подготовку к труду и обороне. В современных условиях сохраняются исторические особенности, но с тенденцией к большей гибкости, индивидуализации и сочетанию массовости с подготовкой профессиональных спортсменов.

Аннотация: Макала волейболду студенттердин дене тарбиясына киргизүүнү ретроспективдүү талдоого, анын мазмунунун эволюциясын жана ар кайсы өлкөлөрдө өнүгүү тенденцияларын кароого арналган. Изилдөөнүн негизги ыкмалары адабий, билим берүү жана ченемдик-укуктук булактарды талдоо болгон. АКШда волейбол массалык катышууга жана

эс алууга багытталган факультативдик клубдук дисциплина катары өнүккөндүгү аныкталган. СССРде эмгекке жана коргонууга даярдоого багытталган милдеттүү мамлекеттик программанын бир бөлүгү болгон. Соңку мезгилде тарыхый калыптанган өзгөчөлүктөр сакталып калууда, бирок адискөй спортсмендерди даярдоодо жогорку ийкемдүүлүк, жекелештирүү жана массалык жайылтуу тенденциялары орун ала баштады.

Annotation: The article is devoted to a retrospective analysis of the introduction of volleyball into the physical education of students, considering the evolution of its content and development trends in different countries. The main research methods were the analysis of literary, educational and regulatory sources. It has been established that in the USA volleyball developed as an optional club discipline focused on mass participation and leisure. In the USSR, it was part of a mandatory state program aimed at preparing for labor and defense. In modern conditions, historical features remain, but with a tendency to greater flexibility, individualization and a combination of mass participation with the training of professional athletes.

Ключевые слова: волейбол, физическое воспитание студентов, вузы, США, СССР, Кыргызстан, история волейбола, студенческий спорт, методика преподавания волейбола, массовый спорт, профессиональный спорт.

Түйүндүү сөздөр: волейбол, студенттердин дене тарбиясы, университеттер, АКШ, СССР, Кыргызстан, волейбол тарыхы, студенттик спорт, волейболду окутуунун методикасы, массалык спорт, профессионалдык спорт.

Key words: volleyball, physical education of students, universities, USA, USSR, Kyrgyzstan, history of volleyball, student sports, methods of teaching volleyball, mass sports, professional sports.

Введение. С целью обобщить информацию о том, как занятия волейболом были внедрены в физическое воспитание студентов вузов, какие основы техники и тактики игры были включены в его содержание, какие особенности были характерны для наиболее развитых стран мира и какие тенденции в настоящее время становятся доминирующими, нами был проведен определенный ретроспективный анализ. Основными методами были изучение литературных источников, учебно-методической литературы, а также нормативно-правовых актов, регулирующих вопросы высшего образования в Кыргызской Республике.

Целью исследования является ретроспективный анализ внедрения волейбола в физическое воспитание студентов вузов, чтобы:

- Обобщить информацию о включении волейбола в программы физического воспитания.
- Выявить особенности техники и тактики игры, которые были частью этих программ.

- Определить характерные черты развития волейбола в разных странах.

- Выявить доминирующие современные тенденции в этой сфере.

Для достижения поставленных целей были **использованы следующие методы:**

- Изучение литературных источников: анализ научной литературы и публикаций по теме.

- Изучение учебно-методической литературы: рассмотрение учебников, методических пособий и программ по волейболу и физическому воспитанию.

- Анализ нормативно-правовых актов: изучение документов, регулирующих вопросы высшего образования и физического воспитания, в частности в Кыргызской Республике.

Основное содержание. Анализ литературных источников и учебно-методической литературы позволяет отметить, что родиной волейбола считаются Соединенные Штаты Америки (США), и его широкое распространение начиналось с XX века [1-2]. В его распространении значительную роль сыграли YMCA-клубы (Young Men's Christian

Association – *Христианская ассоциация молодых людей*). В учебнике С.Ф. Ашурковой «Теория и методика волейбола» указывается что волейбол был создан 1895 году под руководством Христианского союза молодежи преподавателем колледжа в г. Холиок, штата Массачусетс, пастором Уильямом Морганом. Автор пишет, что первоначально игра называлась «Минтонетт» (англ. «mintonette» – вращение, «nett» – сетка), а затем была переименована в «волейбол» директором колледжа в Спрингфилде, штат Массачусетс, доктором Альфредом Холстедом в 1897 году. Название «волейбол» (volleyball) образовано от английских слов «volley» (удар с лёта) и «ball» мяч [2, с. 33]. Отмечается, что начиная с 1900 года волейбол выходит за пределы США, приобретает популярность в Канаде, Кубе, Пуэрто-Рико, Перу, Бразилии, Уругвае и Мексике, распространяется в странах Азии (Япония, Китай, Филиппины, 1900-1913 гг.) и Европы (Англия, 1914 г., Франция, 1917 г., Россия, 1920-1921 гг.).

Анализ литературных источников позволяет отметить, что в разных регионах мира волейбол развивался с определенными особенностями. Например, для США характерна клубная система развития волейбола, т.е. на ее базе создавалась широкая сеть спортивных залов и общественных центров, нацеленная на решение задачи по поддержке морального и физического развития молодых рабочих. Таким образом, обеспечивалось не только объединение молодежи в занятиях спортом и получение образования, но и формирование определенных религиозных ценностей. Через YMCA-клубы волейбол включался в курсы физического воспитания и клубный спорт университетов, а спортивные департаменты учебных заведений реализовывали разработанные клубами методические рекомендации. Таким образом, перенимался накопленный опыт работы и шло его распространение, что позволило быстро закрепить волейбол в вузовских программах. Заметим, что занятия волейболом организовывались как элективная дисциплина, и к 1920 м годам

почти каждый университет США занимался её реализацией.

Характерной особенностью физического воспитания студентов в университетах США являлось то, что они проводились под девизом «с низким порогом входа» («net/wall game»). Считалось, что такие занятия обеспечивают физическую активность широкого круга студентов за счет использования видов спорта, для которых характерны простые правила и минимальный набор оборудования, не требующих особой технической подготовки, тем самым не создающих риск получения травм. К указанным требованиям полностью отвечал волейбол, доступный для всех студентов, в этой игре с мячом через сетку или у стены основной акцент делали на участие, движение и веселье, а не на соревновательный результат. Середина XX века ознаменовалась массовым ростом спортивных клубов при кампусах США и проведением любительских соревнований среди участников учебных заведений, ориентированных на участие и получение удовольствия.

Организационная модель, построенная и функционировавшая в СССР, принципиально отличалась от той модели, о которой шла речь выше [3-4]. Если в США студенческий волейбол развивался через внутривузовские соревнования между факультетами и общежитиями, студенческие спортивные клубы и выборочные элективные курсы физического воспитания, то в СССР действовала государственная система физического воспитания населения, которая была создана в 1931 году специальным постановлением правительства страны. Указанным нормативно-правовым актом предписывалась организация обязательной физической подготовки для всех граждан в возрасте 16–40 лет, развитие массовых физкультурных организаций, укрепление спортивной базы и введена система приема норм и требований Всесоюзного физкультурно-спортивного комплекса «Готов к труду и обороне» как программно-нормативной основы системы физического воспитания СССР. Заметим, что на фоне распада СССР комплекс ГТО, хотя и

не был отменен официально, фактически перестал функционировать, и его возвращение как государственной системы физического воспитания в Российской Федерации состоялось в 2014 году. Правительственным решением занятия волейболом включались в учебные программы физического воспитания студентов вузов, предусматривалось его развитие путем создания сети кафедр физического воспитания в вузах, спортивных секций и студенческих лиг в рамках проводимых комплексных спортивных соревнований. Спустя некоторое время другими постановлениями правительства отмечены недостатки в вопросах физического воспитания студентов в вузах, даны поручения о необходимости строительства спортивных баз и улучшения подготовки кадров (1939 г.), возрождения физкультурного движения, поддержки деятельности добровольных спортивных обществ (1946 г.) и реализации программ массовой физической культуры (1966 г.).

Статус волейбола в учебных программах США чаще всего характеризуется как курс по выбору или клубный спорт, занятие которым не является обязательным. В рамках учебного процесса по физическому воспитанию предусматривается от 8 до 16 часов занятий, в которых основной упор делается на массовое вовлечение и досуг, а не на спортивные результаты. В СССР, наоборот, волейбол входил в обязательную программу физического воспитания в вузах, создавались спортивные секции для спортивного совершенствования и выполнения разрядов, строилась чёткая вертикаль: учебные группы – спортивные секции – студенческие сборные – Универсиады.

Определенные отличительные черты были и в методике проведения соответствующих занятий. Если в США основной акцент делали на игровой, демократичный подход, на получение удовольствия, установление социальных связей, а также на участие всех студентов, и в организационном плане практиковались так называемые «малые форматы» (2×2, 3×3) занятий, где предъявлялись минимальные нормативные

требования, то в СССР, наоборот, практиковалась технико-ориентированная методика проведения занятий, которая сопровождалась выполнением специальных упражнений, норм и требований по общей физической подготовке, которая преследовавшая цель обеспечить готовность студентов к труду и обороне Родины. Характерной особенностью, присущей для Советской стране, была и чёткая градация по уровню подготовки студентов, призванная решать задачу не только с обеспечением массовости, но и с подготовкой спортивного резерва.

Вышеуказанные отличительные особенности отражались и в создании соответствующей инфраструктуре. В США клубы строили залы, площадки и предоставляли их вузам, а университеты имели собственные спорт-комплексы, но часто пользовались залами YMCA. Такой подход был особенно удобен для небольших колледжей, не имеющих собственной спортивной базы. В СССР каждому вузу создавалась собственная база: спортзалы, открытые площадки, кафедры и тренеры в штате, и что особенно важно, инфраструктура полностью финансировалась государством, а занятия физической культурой были обязательными.

Эти и другие особенности функционирования волейбола в США и СССР оказывали влияние на состояние студенческого волейбола: если в США доминировала массовость за счет клубной, гибкой и добровольной системы организации занятий и менее глубокой спортивной подготовки большинства студентов, то в СССР, наоборот, почти 100% охват студентов за счёт обязательных занятий, построения вертикали секций и сборных, с более жёсткими требованиями, основанными на нормативной системе.

Вышеуказанные тенденции в своей основе сохранились и по сей день. В США YMCA клубы по-прежнему сотрудничают с вузами и колледжами, поддерживая массовый волейбол, а элитный уровень подготовки спортсменов-волейболистов обеспечивается NCAA (National Collegiate Athletic Association – *Национальная ассоциация*

студенческого спорта США). NCAA является главным управляющим органом студенческого спорта в США. Он организует и регулирует соревнования между колледжами и университетами, устанавливает правила, следит за академическими стандартами спортсменов и проводит чемпионаты. Спортивные соревнования проводятся в трех дивизионах: в 1-м дивизионе объединены крупные учебные заведения, игры транслируются по телевидению, спортсменам часто назначают стипендии; во 2-м дивизионе сочетаются академическая и спортивная активность, поддерживается как бы средний уровень развития волейбола; в 3-м дивизионе поддерживается волейбол для удовольствия и личного развития, и основной акцент делается на учебу.

С точки зрения общего анализа, определенный интерес представляет и развитие волейбола в странах Европы, особенно после Второй мировой войны. К этому периоду характерен быстрый рост клубной системы и интеграция игровых видов в университетском спорте. В вузах европейских стран волейбол прочно закрепился как форма занятий в спортивных секциях (клубах) по волейболу, а физическое воспитание как модуль образовательной программы в вузах реализуется на начальных курсах обучения. Во многих университетах Европы занятие физическим воспитанием является обязательным, в отдельных случаях – вариативным. Однако волейбол не закреплён как обязательный вид спорта ни в одной стране. С конца XX – начала XXI века в большинстве стран Евросоюза (ЕС) были приняты новые стандарты высшего образования, основанные на компетентностном подходе. Соответственно, они внесли существенные изменения в содержание подготовки не только учителей физической культуры, но и тренеров по спорту. В этих позициях важно отметить рассмотрение волейбола как средство развития координации, тактики и взаимодействия.

Что касается стран Востока, то в Японии функционирует мощная школьно-клубная культура (bukatsu), чему способствовала

традиционно высокая популярность волейбола. Характерным является активное развитие университетских клубов и волейбольной лиги, начиная с 1960-х годов, когда Токио стала готовиться к приему очередных Олимпийских игр 1994 года. В Китае и Корее волейбол прочно входит в студенческие секции, в университетах наиболее часто доминируют курсы по выбору, занятия в кружках и спортивных секциях, проведение массовых турниров общеуниверситетского уровня, как это практикуется в США.

Касаясь вопроса подготовки тренерских кадров, отмечаем наличие существенной разницы. Университеты США не всегда занимаются подготовкой тренеров по спорту в целом, и по волейболу в частности. В целях подготовки тренеров по волейболу чаще всего предлагают получать фундаментальное образование в области спортивного тренерства, проходить практику в спортивных клубах или командах со специализацией на волейболе, что открывает возможность получить сертификат через USA Volleyball и доступ к профессиональной сфере деятельности. В университетах Европы тренеров по волейболу готовят через программы общего спортивного коучинга и педагогики спорта, где волейбол входит как специализация. В этом плане наиболее лучшие практики сформировались в странах Балтии, Чехии, Венгрии, в спортивных университетах Германии и Литвы. Касательно стран Восточной Азии и Юго-Восточной Азии отмечаем функционирование университетов, предлагающих специализированные программы, которые готовят тренеров по волейболу как часть спортивной подготовки и коучинга.

Аналогичные особенности присущи и использованию волейбола в подготовке учителей физической культуры, основная масса которых ведут занятия по физической культуре в вузах. Во всех аккредитованных программах подготовки учителей физической культуры в США волейбол включен в базовый модуль курса, в рамках которого обучают методике преподавания, технике и тактике игры в волейбол. В педагогических

институтах Китая обучение методике преподавания волейбола и прохождение соответствующей педагогической практики является обязательным, в Японии (Nippon Sport Science University – главный вуз для подготовки учителей физической культуры) волейбол является одним из четырёх базовых командных видов спорта, которым обучают студентов как будущих преподавателей. В постсоветском пространстве, например, в Российской Федерации по направлению «Педагогическое образование» (профиль «Физическая культура», квалификация «Баклавр/магистр педагогического образования»), образовательная программа предусматривает изучение учебной дисциплины «Теория и методика преподавания волейбола (или «Игровые виды спорта. Волейбол»), прохождение практики по волейболу, судейству и организации соревнований. В Кыргызстане реализуется аналогичная программа.

Наиболее характерной особенностью в физическом воспитании студентов вузов, которая сложилась в постсоветском пространстве, является сохранение кафедральной системы, а в организационном плане новым является создание Ассоциаций студенческого спорта (АСБ) и Студенческой волейбольной лиги (СВЛ), частично перенявших отдельные черты модели, функционирующей в США.

Касательно волейбола в Кыргызстане отмечаем, что он развивался благодаря общей государственной политике, проводимой в СССР по продвижению физической культуры и массового спорта, и мерам по поддержке игровых видов спорта, в том числе волейбола. В этом плане значима роль правил игры в волейбол, впервые утвержденных Московским Советом физического воспитания (1925 г.), и ряда правительственных решений о введении волейбола в массовое физкультурное движение, о которых шла речь выше. В результате занятия волейболом оно становилось частью физической подготовки обучающейся молодежи, в том числе в целях получения высшего профессионального образования. В масштабе страны организовывались многочисленные кружки по

волейболу, проводились спортивные соревнования и массовые турниры. Регулярное проведение чемпионата СССР по волейболу (с 1933 г.), Всесоюзных школьных и студенческих спартакиад (с 1956 г.), в программах которых включали волейбол, учреждение различных отраслевых добровольных спортивных обществ («Динамо», «Спартак», «Локомотив» и др.) в целом способствовали благоприятному развитию волейбола.

Создание в 1957 году ДСО «Буревестник», объединявшего студентов, преподавателей и сотрудников вузов, выполняло масштабные идейно-воспитательные, спортивные и культурные функции. Значимую роль сыграла также формирование системы подготовки учителей физической культуры, тренеров по волейболу, научно-педагогических кадров высшей квалификации, проведение научных исследований по совершенствованию системы подготовки волейболистов высокой квалификации, публикации их результатов в научных журналах, а также выпуск учебной и методической литературы [5].

Общепризнанным научно-педагогическим центром в Кыргызской Республике являются Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта имени Б. Турусбекова (открытая в 1955 г. в статусе государственного института физической культуры) и Кыргызско-Турецкий университет «Манас» (1995 г.), где функционируют спортивный и педагогический факультеты, кафедра спортивных игр, готовятся учителя физической культуры, тренеры по волейболу, проводятся научные исследования и разрабатываются методические труды [6].

С распадом СССР, как и многие другие, ДСО «Буревестник» прекратил свое функционирование по содействию единой государственной системе физического воспитания в вузах, основанной на общественной деятельности, но сформировавшие традиции в известной степени имеют свое продолжение в студенческом спорте вузов. Так, например, в Кыргызстане в 2003 году

была создана Федерация студенческого спорта, объединяющая вузы страны, где функционируют кафедры физического воспитания, секции по видам спорта, в том числе и по волейболу, и представляющая страну в Международной федерации университетского спорта (FISU).

На основании вышеизложенного можно отметить следующее. Проведённый анализ развития волейбола в системе физического воспитания студентов вузов показывает, что формирование и эволюция его содержания носили различные организационно-педагогические модели в зависимости от страны и исторического периода.

В США волейбол был внедрён в университетские программы через YMCA-клубы как элемент доступной массовой физической активности. Он закрепился как факультативный курс или клубный спорт, ориентированный на участие, социализацию и удовольствие от игры. Методика базировалась на демократичности и низком пороге входа, что обеспечивало его широкую популярность среди студентов.

В СССР, напротив, волейбол вошёл в обязательную часть физического воспитания студентов как компонент централизованной системы массовой подготовки к труду и обороне. Занятия строились по чёткой вертикали - от учебных групп до сборных команд, а методика носила технико-ориентированный и нормативно заданный характер. Обязательность, государственное финансирование и создание инфраструктуры обеспечивали почти стопроцентный охват студенческой молодёжи.

В странах Европы после Второй мировой войны наблюдалось развитие клубной модели в университетах с постепенным интегрированием волейбола как части спортивных секций, чаще в виде элективных модулей, а не обязательных дисциплин. Новые образовательные стандарты, основанные на компетентностном подходе, усилили акцент на волейбол как средство развития координации и взаимодействия.

В странах Восточной Азии (Япония, Китай, Корея) волейбол включается в

клубные и студенческие лиги, чаще как предмет по выбору, при этом высоко развиты школьно-клубные традиции и турниры, а подготовка тренеров и учителей физкультуры осуществляется в университетах через специализированные программы.

В Кыргызской Республике волейбол, как и во всём постсоветском пространстве, развивался на основе советской модели: через государственную политику в сфере физической культуры, сеть спортивных секций, обязательную дисциплину в вузах и централизованную инфраструктуру. В настоящее время эта модель частично трансформировалась: сохраняется кафедральная система, действуют студенческие секции, а также развиваются формы студенческого спорта в рамках Федерации студенческого спорта КР, сотрудничающей с международными организациями (в том числе FISU).

Выводы. Волейбол в физическом воспитании студентов развивался по разным моделям в зависимости от страны и исторического контекста. В США он был факультативной дисциплиной, ориентированной на массовость и досуг, а в СССР – обязательной частью государственной программы с упором на подготовку к труду и обороне. Современные тенденции демонстрируют, что волейбол трансформировался, сочетая массовость с подготовкой спортивного резерва. Сегодня в высшем образовании наблюдается стремление к гибкости и индивидуализации, что делает волейбол актуальным видом спорта во всем мире.

Литература:

1. Волейбол. Допущен в качестве учебника для институтов и академий физической культуры / Под общей редакцией профессора А.В.Беляева, доцента М.В.Савина. Москва «Физкультура, образование и наука» 2000. [Электронный ресурс:] <https://volley-ural.ru/userFiles/file/metod/belyaev.pdf>
2. Ашуркова, С.Ф. Теория и методика волейбола [Текст] : учебник / С. Ашуркова.

- Ташкент: «O`zkitobsavdonashriyoti», 2020. – 526 с.
3. Волейбол в системе физического воспитания технических вузов: Учеб. пособие / М.И. Зятковская, А.Ю. Потапов, Е.Ю. Потапова, В.А. Садовский. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2004. – 105 с.: ил.
4. Нахаева, Е.М. История физической культуры и спорта: учебное пособие / Е.М. Нахаева, Н.В. Минина. – Минск. РИПО, 2022. – 203 с.
5. Саралаев, М.К. Дене тарбия жана спорт-тун тарыхы /М.К. Саралаев, Б.Дж. Мотукеев. – Б., 1995. – 233 б.
6. Туребеков Б., Мамытов А.М. Изменение физической подготовленности учащихся 1-2 классов под воздействием модернизированного, трехразового в неделю занятий физической культурой // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2019. – №2 (48). – С. 3-10.

Рецензент:

*Мамытов А.М.,
доктор педагогических наук, профессор,
академик КАО*

**«Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары» журналына
чыгарылуучу макалаларга коюлган талаптар**

Макалалар А-4 форматта 2 экземплярда басылып (1-экземпляр эксперттер үчүн фамилиясы жазылбай жашыруун берилет, ал эми 2-экземпляр иштеп чыгуу үчүн фамилиясы жазылып берилет) жана электрондук түрдө кабыл алынат. Автор менен байланыш үчүн 2-экземплярга мобилдүү телефонуңуздун номерин жана электрондук почтаңыздын дарегин сөзсүз түрдө көргөзүүңүз зарыл. Редакцияга түшкөн макала жөнүндө ырастоо электрондук почта аркылуу жиберилет.

КРнын илимий макалаларга коюлган талаптарына ылайык анын негизги текстинде төмөнкү зарыл элементтер камтылыш керек:

- актуалдуу педагогикалык көйгөйлөрдү жалпы түрдө коюу жана анын маанилүү илимий же практикалык милдеттери менен байланышы;

- берилген көйгөйдү чечмелөөнүн негиздери камтылган жана аларга автор таянып акыркы изилдөөлөр менен жарыкка чыккан эмгектердин талдоосу;

- жалпы көйгөйдүн мурда чечмеленбеген бөлүктөрүнө жазылган макалада арналгандыгын көрсөтүү;

- макаланын алдына коюлган максатты жана милдеттерди аныктоо;

- өткөрүлгөн изилдөөнүн алынган илимий жыйынтыктарын толук негиздөө менен баяндоо;

- жүргүзүлгөн изилдөөдөн тыянактарды чыгаруу менен аталган багыт боюнча келечекте өнүктүрүүнүн перспективаларын көрсөтүү талап кылынат.

Автордук оригиналга коюлган талаптар

- форматы – MS Word.

- гарнитурасы – Times New Roman.

- шрифттин өлчөмү (кегль) – 14

- саптардын ортосундагы аралык (интервал) – 1

- абзацтык ачык жер – 1,5

- бардык талаачалар – 2 см

- мүмкүн болгон ажыратуулар – курсив, каралжын түстө, макаланын аягында адабияттардын тизмесине кирген эмгектерге тексттин ичиндеги шилтемелер квадраттык кашаанын ичинде тизмедеги булактын номерин жана беттердин номерлерин көрсөтүү менен келтирилет.

- дефис тиреден айырмаланышы тийиш.

- тире менен тырмакчалар макаланын бардык текстинде бирдей сызыктуу болушу керек.

- абзацтардын ортосунда өтө чоң аралыктар болбош керек.

- сүрөттөр жарым тондуу эмес даана ак-кара, WMP, EME, CDR, AI, вектордук форматтарда, растрдык сүрөттөлүштөр - TIFF, JPG форматта 300 чекит/дюймдан кем эмес ажыратуу менен, реалдуу өлчөмдө болуу керек. Бардык сүрөттөр жана таблицалар текст боюнча жайланышы керек. MS Excel, MSVisio программалардагы диаграммалар - бааштапкы файл менен чогуу болууга тийиш.

Макаланын текстин компоновкалоо

- Макаланын башында авторлордун фамилиясы менен инициалдары, даражасы, наа-мы, иштеген кызматы, шаары, өлкөсү – кыргыз, орус жана англис тилиндеги варианттар, электрондук дарегі (ширифттин өлчөмү-14 кегль, каралжын түстө оң жагын түздөө менен).

- макаланын аталышы – чоң тамгалар менен кыргыз, орус жана англис тилдеги варианттар (ширифттин өлчөмү-14 кегль, каралжын түс, борбор боюнча түздөө).

- Аннотация – кыргыз, орус жана англис (Annotation) тилиндеги варианттар (ширифттин өлчөмү-12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө).

Аннотациянын көлөмү 3-5 сүйлөм. Макаланын аталышындагы маалыматтар аннотациянын текстинде кайталанбашы керек.

Түйүндүү түшүнүктөр: сөздөрдүн саны 5-8-кыргыз, орус (ключевые слова) жана англис (key words) тилиндеги варианттар (ширифттин өлчөмү – 12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө, 1 интервал).

Негизги текст адабияттын стилистикалык жана библиографиялык талаптарына дал келиши керек, беттин туурасы боюнча түздөө.

Макаланын структуралык түзүлүшү:

- Киришүү
- Изилдөөнүн максаты
- Изилдөөнүн методу
- Негизги мазмуну
- Корутунду
- Адабияттар тизмеси

Адабияттардын тизмеси 5-10 булактарды камтып, аягында кийинки жылдары чыккан 2-3 чет өлкөлүк эмгектер (ширифттин өлчөмү – 12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө). Адабияттар тизмесин ГОСТ боюнча түзүү.

Шилтемелердин (цитирование) орун алышы; “КББАнын кабарлары” журналына шилтеме келтирүү.

Макала мурда башка булакта жарыяланбашы керек, же башка журналдарга жиберилбеши керек.

Аталган талаптарга канааттандырбаган макалалар кароого кабыл алынбайт. Жарыкка чыгарууга кабыл алынбаган материал боюнча кат жазуу жүргүзүлбөйт. Макалалардын кол жазмалары кайтарылбайт.

Төлөм акысы:

Талаптарга жооп берген макалалар журналда төлөмдүү негизде жарыкка чыгарылат.

КББАнын академиктери жана мүчө-корреспонденттери үчүн – **акысыз**.

КББАнын кызматкерлери менен аспиранттары үчүн – **500 сом**,

Кыргызстандын мекемелеринин кызматкерлери жана аспиранттары үчүн – **1000 сом**,

Алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдүн жарандары үчүн – **3500 сом**.

**Требования к оформлению статей в журнале
«Известия Кыргызской академии образования»**

Статьи следует предоставить в бумажном вложенным в файл и электронном виде. В сопроводительном письме необходимо обязательно указать номер мобильного телефона и адрес электронной почты для связи с автором. Редакция высылает подтверждение о получении статьи по электронной почте.

В соответствии с требованиями к научным публикациям в КР, основной текст статьи должен содержать следующие необходимые элементы:

- постановка актуальных педагогических проблем в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами;
- анализ последних исследований и публикаций, где заложены основы решения данной проблемы, на которые опирается автор;
- выделение ранее нерешенных частей общей проблемы, которым посвящается данная статья;
- формулировка цели и задачи статьи;
- изложение основного материала проведенного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов;
- выводы из данного исследования и перспективы дальнейшего развития по данному направлению.

Требования к авторскому оригиналу

- Формат – MS Word.
- Гарнитура – Times New Roman.
- Размер шрифта (кегель) – 14.
- Междустрочный интервал – одинарный.
- Абзацный отступ – 1,5.
- Поля – все по 2 см.
- Допустимые выделения – курсив, полужирный.
- Внутритекстовые ссылки включенные в список литературы, приводятся в квадратных скобках с указанием номера источника в списке и номера страницы источника цитаты.
- Дефис должен отличаться от тире.
- Тире и кавычки должны быть одинакового начертания по всему тексту.
- Не допускаются пробелы между абзацами.
- Рисунки только черно-белые, без полутонов, в векторных форматах WMP, EME, CDR, AI, растровые изображения – в формате TIFF, JPG с разрешением не менее 300 точек/дюйм, в реальном размере. Все рисунки и таблицы располагаются по тексту. Диаграммы из программ MS Excel, MSVisio вместе с исходным файлом.

Компоновка текста:

- В начале статьи фамилия, инициалы авторов, степень, звание, должность, место работы, город, страна (на кыргызском, русском и английском языках), электронный адрес (размер шрифта – 14 кегель, полужирный, выравнивание – по правому краю).
- Название статьи – заглавными буквами на кыргызском, русском и английском языках (размер шрифта – 14 кегель, полужирный, выравнивание – по центру).
- Аннотация: на кыргызском, русском и английском языках (Annotation) (размер шрифта – 12 кегель, выравнивание – по ширине страницы).

Объем аннотации 3-5 предложений. Сведения, содержащиеся в заглавии статьи, не должны повторяться в тексте аннотации.

Ключевые слова: количество слов 5-8 – на кыргызском, русском и английском языках (Key

words) (размер шрифта – 12 кегль, выравнивание – по ширине страницы, через 1 интервал).

Основной текст должен соответствовать стилистическим и библиографическим требованиям литературы, выравнивание – по ширине страницы.

Структура статьи:

- Введение
- Цель исследования
- Методы исследования
- Основное содержание
- Выводы
- Список литературы

Список литературы: 5-15 источников (размер шрифта – 12 кегль, выравнивание – по ширине страницы). Составление библиографии в соответствии ГОСТ.

Размещение ссылок (цитирование), ссылка на журнал «Известия КАО».

Статья не должна быть ранее опубликованной или представленной к публикации в других журналах.

Материалы, не удовлетворяющие указанным требованиям, к рассмотрению не принимаются. По материалам, не принятым к опубликованию, переписка не ведется. Рукописи статей не возвращаются.

Размер оплаты:

Статьи удовлетворяющие требования, публикуются в журнале на платной основе.

Для академиков и членов-корреспондентов КАО – **бесплатно**.

Для сотрудников и аспирантов КАО – **500 сомов**.

Для сотрудников и аспирантов других учреждений Кыргызстана – **1000 сомов**.

Для граждан дальнего и ближнего зарубежья – **3500 сомов**.

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ
EDUCATION AND INNOVATION

Абдулдаев Дамир Азизович
Abduldaev Damir Azizovich

Дошкольное и школьное образование Эстонии.....	4
Эстониядагы мектепке чейинки жана мектептеги билим берүү.....	4
Preschool and school education in Estonia.....	4

Элебесова Айгүл Бейшенакуневна
Elebesova Aigul Beishenakunovna

Хронологиялык ыкмадан проблемалык-тематикалык ыкмага өтүү: тарыхты өздөштүрүүгө жаңыча көз караш.....	12
От хронологического подхода к проблемно-тематическому подходу: новый подход к изучению истории.....	12
Transition from a chronological approach to a problem-thematic approach: a new approach to mastering history.....	12

Ибирайым кызы Айжан,
Калдыбаев Салидин Кадыркулович,
Жакиева Санавар Амангелдиевна

Ibiraim kyzy Aizhan,
Kaldybaev Salidin Kadyrkulovich,
Sanavar Amangeldievna Zhakieva

Кыргызстандын мектептеринде информатиканы окутуунун учурдагы мазмунуна талдоо.....	17
Анализ современного содержания преподавания информатики в школах Кыргызстана.....	17
Analysis of the current content of informatics teaching in schools of Kyrgyzstan.....	17

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY

Акназарова Гулумкан Анварбековна
Aknazarova Gulumkan Anvarbekovna

Формальные подходы при отработке навыков построения письменных высказываний с причинно-следственной связью.....	25
Себеп-натыйжа байланышы менен жазуу жүзүндөгү билдирүүлөрдү куруу көндүмдөрүн практикалоодо формалдуу ыкмалар.....	25
Formal approaches to developing the skills of constructing written statements with a causal relationship.....	25

**Аманова Гулнур Монолбаевна,
Жолчиева Айнуру Алибековна**

**Amanova Gulnur Monolbaevna,
Zholchieva Ainuru Alibekovna**

Применение цифровых технологий на уроках русского языка.....	33
Орус тили сабагында санариптик технологияларды колдонуу.....	33
Using of digital technologies in russian language lessons.....	33

**Батыркулова Миргүл Бекмурзаевна
Batyrkulova Mirgul Bekmurzaevna**

Электрондук окуу китептери – заманбап педагогиканын маанилүү куралы.....	39
Электронные учебники – важный инструмент современной педагогики.....	39
Electronic textbooks – an important tool of modern pedagogy.....	39

**Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна
Mambetalieva Burulai Abzhalbekovna**

50-жылдардагы Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы Теңдик Аскарардун чечмелөөсүндө.....	46
Творчество Ч. Айтматова 50-х годов в интерпретации Т. Аскарарда.....	46
Chingiz Aitmatov's works of the 1950s in the interpretation of T. Askarov.....	46

**Окулич-Казарина Анна Валерьевна
Okulich-Kazarina Anna Valeryevna**

Заманбап лингвистикада интертекстуалдуулук жана прецеденттик категориялардын катышы.....	55
Соотношение категорий интертекстуальности и прецедентности в современной лингвистике.....	55
The relationship between the categories of intertextuality and precedent in modern linguistics.....	55

**Мамбеталиева Бурулай Абжалбековна
Mambetalieva Burulai Abzhalbekovna**

Теңдик Аскарар жана XX кылымдын 50-жылдардагы тарыхый-адабий процесс.....	62
Теңдик Аскарар жана историко-литературный процесс 50-х годов XX века.....	62
Tendik Askarov and the historical-literary process of the 1950s in the 20th century.....	62

**ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ
ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ
EDUCATION AND TRAINING**

**Бейшенбаева Бусара Тураровна
Beishenbaeva Busara Turarovna**

Үй-бүлөдө кыз узатуу салты.....	69
Обычай проводов невесты в семье.....	69
The custom of seeing off the bride in the family.....	69

**Кенешбекова Ажар Аскарарна
Keneshbekova Azhar Askarovna**

Гүлтен Дайыоглунун «Мекенимди сагындым» романындагы баш каармандын психологиялык

абалы жана миграция маселесинин балдарга тийгизген терс таасири.....	75
Психологическое состояние персонажа в романе Гюльте́на Дайыоглу «Я скучаю по родине» и негативное влияние миграционной проблемы на детей.....	75
Psychological state of the character in the novel by Gulten Dayioglu «I miss my homeland» and the negative impact of the migration problem on children.....	75

Кенешбекова Ажар Аскарровна
Keneshbekova Azhar Askarovna

С. Рысбаевдин жер-суу аттарын таанытуучу уламыштарынын жана Г. Дайыоглунун саякат-баяндарынын балдардын дүйнө таанымына тийгизген таасири.....	81
Влияние легенд С. Рысбаева о топонимах и путевых заметок Г. Дайыоглу на формирование мировоззрения детей.....	81
The impact of S. Rysbaev's legends on toponyms and G. Dayyoglu's travel narratives on children's worldview.....	81

ПЕДАГОГИКА ЖАНА ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Бекбоева Айдай Абылбековна
Bekboeva Aidai Abylbekovna

Эрте жаштагы балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү.....	90
Развитие речевых навыков у детей раннего возраста.....	90
Developing speech skills in early children.....	90

КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PROFESSIONAL EDUCATION

Дюшекеева Айзада Кубанычбековна,
Добаев Кыргызбай Душенбекович

Diushekeeva Aizada Kubanychbekovna,
Dobayev Kyrgyzbay Dushenbekovich

От истоков лексикографии к созданию латинско-кыргызского учебного словаря для студентов медицинских вузов.....	96
Лексикографиянын башталышынан тартып медициналык ЖОЖдордун студенттери үчүн латынча-кыргызча окуу сөздүгүн түзүүгө чейин.....	96
From the origins of lexicography to the creation of a latin-kyrgyz educational dictionary for students of medical universities.....	96

Кулуев Бакытбек Мамасантович
Kuluyev Bakytbek Mamasaitovich

Волейбол в физическом воспитании студентов вузов разных регионов мира.....	103
Волейбол дүйнөнүн ар кандай аймактарынын ЖОЖдорундагы студенттеринин дене тарбиясында...	103
Volleyball in physical education of university students from different regions of the world.....	103

Ответственный секретарь: Дербишова Н.А.

Редакторы: Карамолдоева С.К., Дуйшо кызы М.

Компьютерная верстка: Дербишова Н.А.

Офсетная бумага А4

Тираж 50 экз.

Отпечатано в типографии КАО

Кыргызская Республика, 720040, г. Бишкек, бульвар Эркиндик, 25.

Тел.: +996 (312) 622368